

Cuốn sách này được sưu tầm, tạo eBook và gửi tới bạn bởi thư viện sách điện tử online:

wWw.VietLion.Com

NHÀ TÂY SƠN

Tác giả: *Quách Tấn – Quách Giảo*

MỤC LỤC

Lời Đầu Sách

Lời Thưa

Áp Tây Sơn

Nhà Tây Sơn

Tây Sơn Khởi Nghĩa

Anh Hùng Nghĩa Sĩ Giúp Nhà Tây Sơn Dựng Nghiệp

Nhà Tây Sơn Đánh Nhà Nguyễn Ở Mặt Bắc

Đánh Với Nhà Nguyễn Ở Mặt Nam

Tây Sơn Vương Sửa Thành Đồ Bàn Và Xưng Đế Hiệu

Nguyễn Phúc Ánh Xưng Vương, Tây Sơn Bình Gia Định

Cảnh Nứt Rạn Trong Nhà Tây Sơn

Tây Sơn Phò Lê Diệt Trịnh

Bắc Bình Vương Đối Phó Mặt Bắc

Chiêu Thống Rước Tàu về Đánh Tây Sơn

Vua Quang Trung Đại Phá Quân Thanh

Vua Quang Trung Đối Ngoại

Vua Quang Trung Và Vấn Đề Nội Trị

Vua Quang Trung Bắg Hà, Nguyễn Quang Toản Kế Vị

Nguyễn Phúc Ánh Nổi Dậy Đánh Tây Sơn

Tình Hình Diên Khánh Và Phú Xuân

Cuộc Đại Chiến Ở Qui Nhơn Giữa Hai Nhà Nguyễn

Trần Quang Diệu Chiếm Bình Định, Nguyễn Phúc Ánh Chiếm Phú Xuân

Cảnh Thịnh Ra Bắc Thành, Nguyễn Phúc Ánh Xưng Đế Hiệu

Sự Trả Thù Của Nhà Nguyễn Đối Với Nhà Tây Sơn

Lòng Dân Đối Với Nhà Tây Sơn

Thay Lời Kết

Phụ Lục

Phận Mệnh Sách Vở Viết Về Nhà Tây Sơn

Ảnh Hưởng Tây Sơn Trong Gia Đình Họ Quách

Trích Thư Nguyễn Hiến Lê Về Nhà Tây Sơn

Cảm Tưởng Sau Khi Đọc Nhà Tây Sơn (Nguyễn Đồng)

Trích Thư Của Giản Chi Về Nhà Tây Sơn

Trích Thư Của Quách Tảo Về Nhà Tây Sơn

Sách Tham Khảo

Tác phẩm của Quách Tấn
Chú Thích

LỜI ĐẦU SÁCH

... Kỷ niệm lần thứ 200 chiến thắng Ngọc Hồi Đống Đa lịch sử, dân tộc ta nhớ lại chiến công oanh liệt của nghĩa quân Tây Sơn với Quang Trung bách chiến bách thắng, quét sạch 29 vạn quân Thanh xâm lược ra khỏi bờ cõi, giữ vững độc lập và thống nhất Tổ quốc vừa được lập lại với sự nổi dậy bão táp của phong trào Tây Sơn. Kỷ niệm lần thứ 200 chiến thắng Ngọc Hồi Đống Đa, không chỉ ôn lại cuộc tiến công thần tốc và chiến tích bình Thanh, mà còn làm sống dậy hùng khí Tây Sơn gắn liền với tên tuổi các lãnh tụ kiệt xuất Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ, Nguyễn Lữ và tên tuổi các tướng lĩnh anh hùng đã xây dựng phong trào từ trứng nước, cũng như các tướng lĩnh quy tụ với phong trào sau khi nhà Tây Sơn dựng cờ khởi nghĩa

Trên tinh thần đó, tác phẩm Nhà Tây Sơn của nhà văn lão thành Quách Tấn và con trai là anh Quách Gi ao do Sở VH TT Bình Định xuất bản ra mắt bản đọc trong dịp này góp phần kỷ niệm 200 năm chiến thắng Ngọc Hồi Đống Đa lịch sử. Tác phẩm này là kết quả của một tâm huyết lớn khao khát thể hiện lại sự thật lịch sử trên chính mảnh đất chôn nhau cắt rốn của tác giả: *Những gì tôi được nghe, được thấy, được biết trong đời mà còn nhớ lại trong tuổi già, nếu không viết ra cho quê hương, con cháu, e rằng sẽ vĩnh viễn mang theo xuống ba tấc đất.* Với nguyện vọng và niềm ưu tư đó, trong những năm cuối đời, tuy hay đau yếu, bị mất một mắt và mắt còn lại rất mờ, nhà văn lão thành Quách Tấn đã trên 80 tuổi vẫn làm việc mê say và nghiêm túc với sự giúp đỡ đắc lực của con trai để thực hiện tác phẩm Nhà Tây Sơn và tự mình mò mẫm viết nhiều tác phẩm giàu tính tư liệu khác về quê hương Bình Định

Lịch sử nhà Tây Sơn là vấn đề lớn được giới nghiên cứu sử học và toàn thể nhân dân ta quan tâm tìm hiểu. Nhiều tác phẩm đã viết về thời đại Tây Sơn, viết về những anh hùng dân tộc thời Tây Sơn, tuy chưa thật đầy đủ, nhưng những gì đã được công bố và tổng kết trong các bộ sách là rất công phu và chính xác. Nhưng khi đọc Nhà Tây Sơn, bên cạnh những chi tiết mới và tỉ mỉ chỉ có ở tác phẩm này, còn có những chi tiết khác hẳn so với các tài liệu và sách báo đã có, về tên cha mẹ của ba anh em Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ, Nguyễn Lữ, hay việc xác định quê quán của đô đốc Trần Quang Diệu, mối liên quan giữa các tướng lĩnh Tây Sơn như Bùi Thị Xuân và Ngô Văn Sở, đô đốc Đặng Văn Long và đô đốc Đặng Tiến Đông..

Chúng tôi đã trực tiếp làm việc và trao đổi với tác giả trước khi in Nhà Tây Sơn. Nhà văn Quách Tấn cho biết rằng tác phẩm này đã được viết với phương châm ghi chép lại các sự kiện lịch sử chính xác theo sự phản ánh của nhân dân địa phương, cụ thể là theo lời truyền của các bậc trưởng thượng từng sống thời

Tây Sơn ở đất Tây Sơn, và chính xác theo các tư liệu lịch sử đáng tin cậy gồm 12 bộ sử ký về Tây Sơn được nhân dân bảo tồn qua sự trả thù ghê gớm của triều đình nhà Nguyễn. Cùng với các tài liệu lịch sử trong và ngoài nước có liên quan tới phong trào Tây Sơn (xem bảng kê sách tham khảo). Nói như vậy, không có nghĩa Nhà Tây Sơn là một quyển sử ký. Đây chỉ là, như ý kiến khiêm tốn của tác giả, một tập ghi chép chuyện đã xảy ra trong lịch sử về một thời đại vẻ vang của dân tộc với sự đầy đủ nhất định các chi tiết thật, con người thật cùng những huyền thoại mà ba anh em Tây Sơn dựng nên để thu phục nhân tâm buổi đầu dấy nghĩa. Ở đó, chi tiết thật và chuyện hoang đường không bị nhòa lẫn vào nhau, các sự việc được ngòi bút tác giả đảm bảo ở tính cụ thể và công bằng.

Chúng tôi xin trân trọng giới thiệu Nhà Tây Sơn với bạn đọc. Nhân đây, chúng tôi xin tỏ lòng chân thành biết ơn đối với tác giả và kính mong bạn đọc gần xa có ý kiến đóng góp về tác phẩm này

HỒNG NHÂN

Nguyên Giám đốc sở VH TT Nghĩa Bình

LỜI THƯA

Tập Nhà Tây Sơn này, tôi viết theo những tài liệu của cha tôi là Quách Tấn đã sưu tầm, tập hợp và ghi chép lại.

Trước khi viết, trong khi viết và sau khi viết xong, tôi đã được cha tôi hướng dẫn và uốn nắn sửa chữa những chỗ chưa phản ánh đúng, đầy đủ sự việc và tinh thần. Gia tộc tôi sinh cư lâu đời tại xứ Tây Sơn.

Từ nhỏ chúng tôi đã được nghe cha tôi và các thân sĩ kỳ cựu trong vùng trao đổi với nhau những chuyện về Tây Sơn. Và trong gia đình, cha tôi cũng thường kể cho con cháu nghe những chiến công oanh liệt của nhà Tây Sơn, gây lòng tự hào, kính phục.

Thời trung học, tôi cũng đã học sử Tây Sơn, cũng đã đọc nhiều sách về Tây Sơn. Nhưng tài liệu thì nghèo nàn và sự việc có nhiều điểm không giống những điều tôi đã được nghe truyền. Cha tôi đã nhiều lần giải thích sự sai biệt ấy, cho biết rằng:

A . Do ngòi bút kẻ viết sử thời ấy xuyên tạc, giấu bớt sự thật cho vừa lòng nhà Nguyễn Gia Miêu đang thống trị

Do các sử gia thời ấy ở xa (miền Bắc nên không sát)

Do sự đàn áp của chính quyền rất khốc liệt, nhân dân địa phương có liên quan trực tiếp với Tây Sơn ngậm miệng không dám nói lại rõ sự thật

B . Mà sự thật về Tây Sơn từ khi nhen nhóm cuộc đại nghĩa đến lúc bại vong rất phong phú, nhiều gia phả còn ghi, nhiều cháu con các danh tướng, danh thần còn nhớ biết và truyền lại. Các sách ghi chép của các nhà Nho yêu nước sống gần thời ấy về sau có ghi chép lại

Cha tôi đã có ý muốn viết lại lịch sử Tây Sơn cho đủ hơn, đúng hơn, để lưu lại những điều hay, đẹp, cao cả của ông cha cho con cháu về sau biết mà tự hào,

tự cường. Vì vậy, từ năm 1930 đến 1945, suốt 15 năm, cha tôi đã sưu tập, ghi lại, tiếp xúc và đi đến cả một số nơi xảy ra các sự kiện lịch sử ấy để quan sát để thông cảm với cổ nhân.

Số tài liệu khá phong phú. Nhưng đến năm 1945, gia đình về Bình Định, tài sản sách vở để lại nhà ở Nha Trang, bị giặc Pháp chiếm. Mãi đến năm 1954, hòa bình lập lại, trở về Nha Trang thì chỉ còn một cái nhà trống trơn, tài sản, sách vở, tài liệu đều mất cả!

Từ năm 1955 đến nay, cha tôi làm lại cuộc sưu tập, tiếp xúc, ghi chép... nhưng một số tài liệu chính thức nay không tìm lại được, nhiều người hiểu rõ sự việc (truyền lại trong gia đình) đã chết hoặc đi biệt tích... Tuy nhiên số tài liệu mới thu thập trong thời gian này cũng khá phong phú. Lại một lần nữa bị mất mát trong cuộc tháo chạy tháng tư năm 1975. Tài liệu gom góp, sách vở ghi chép trong 20 năm trường, mười phần không còn được một. Cha tôi nay đã già yếu - 76 tuổi rồi - tự thấy khó mà sưu tập được nữa, và sợ cũng không đủ sức ngồi viết lại những điều đã tìm, đã nghe, đã ghi chép suốt 50 năm nay, nên bảo tôi nghiên cứu các tài liệu còn sót lại theo sự bổ sung, hướng dẫn, giải thích của cha tôi, cố gắng viết kỹ lại cho con cháu biết được rõ hơn về nhà Tây Sơn

Tôi ra công viết từ đầu 1983 và viết xong vào cuối xuân 1984.

Theo ý kiến của cha tôi, tập này không thể gọi là một cuốn lịch sử, vì tài liệu, một số chưa được phối kiểm chặt chẽ.

Đây chỉ là một số tư liệu được chọn lọc, sắp xếp có hệ thống, những điều mà chúng tôi thấy nên chép, đáng chép. Nghe sao chép vậy, có nhiều sự việc chính xác, cũng có sự việc chỉ cần một hoa tiêu để làm dấu cho những người sau tiếp tục khai tâm. Lại có cả những chuyện hoang đường theo kiểu Hán Cao Tổ chém rắn, kiểu sâu đục lá cây thành *Lê Lợi vi vương Nguyễn Trãi vi thần* trong sử sách cổ. Cha tôi bảo cần ghi lại, vì đó chỉ là những biện pháp tuyên truyền cổ động ngày xưa dựa vào thần quyền, dị đoan, và sự thực là nó cũng có ít nhiều tác dụng.

Các bộ sử trước viết về Tây Sơn thường chỉ chú trọng đến Vua Quang Trung. Đúng. Vì chính Vua Quang Trung mới thật là người có công với dân tộc. Nhưng xét kỹ nếu không có Vua Thái Đức đỡ nền đắp móng, thì chắc gì một mình Vua Quang Trung đã có thể hoàn thành ngôi nhà Tây Sơn? Các sách cũng ít nói đến các tướng võ các quan văn đã giúp nhà Tây Sơn xây dựng sự nghiệp. Trong tập tư liệu này, chúng tôi mong lấp được phần nào những chỗ khuyết ấy.

Chúng tôi lại đưa ra một đôi chi tiết làm sáng tỏ nghĩa chữ Trung mà phân đồng người Bình Định đã theo từ xưa đến nay: không phải trung với Vua, mà trung với Tổ Quốc, với Dân tộc, không phải trung với một người hay một nhà, mà trung với nghĩa vụ tận ngã nghĩa vụ, tức là TẬN KỶ theo Đạo đức cổ truyền. Và thái độ không tranh quyền vị của các quan văn võ thời Thái Đức, Quang Trung, thái độ không noi gương phản đồng di thần của Vua Chiêu

Thống khi nhà Lê mất, của các danh tướng danh thần của Tây Sơn còn sống sót sau khi Vua Cảnh Thịnh bị Gia Long giết, chứng tỏ rằng phần đông người Bình Định không bị cái học Trung Quân của Hán Nho nhồi sọ.

Đó là mục đích viết tập Nhà Tây Sơn này.

Viết xong, vâng lời cha tôi, tôi trình lên cho hai bác là bác Lộc Đình, bác Giản Chi, cùng hai chú là chú Nguyễn Đồng, chú Quách Tạo nhả chính. Hai bác đã chỉ cho những chỗ sai lầm, hai chú đã thêm cho những điều thiếu sót, và ban cho những lời khuyên lệt. Tôi hết sức vui mừng. Để cho Nhà Tây Sơn được hoàn hảo, cúi mong thêm sự chỉ giáo của các bậc cao minh.

QUÁCH GIAO ẤP TÂY SƠN

ẤP Tây Sơn là nơi phát tích của Bình Định tam hùng: Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ, Nguyễn Lữ.

ẤP gồm phần đất An Khê và phần đất Bình Khê, tỉnh Bình Định.

Và chia làm ba phần: Tây Sơn thượng là vùng An Khê

Tây Sơn Trung, từ chân đèo An Khê đến Hữu Gi ang, Tả Gi ang

Tây Sơn Hạ, từ Trinh Tường, Phú Lạc đến Thọ Lộc, Lai Nghi, Thú Thiện, An Chánh, Văn Tường, Kỳ Sơn, Thuận Truyền, Thuận Hạnh..

Cụm tháp Bình Nghi (Phú Thiện) ở phía nam sông Côn và cụm tháp Dương Long ở phía bắc sông Côn là hai trụ ranh giới phía đông của ấp

Phía đông là đồng bằng phì nhiêu

Phía tây và phía nam, núi non hiểm trở, điệp điệp trùng trùng

Phía bắc, nửa trên là núi dính liền với dãy núi phía tây, nửa dưới là đồng bằng dính liền với đồng bằng phía đông.

Dòng sông Côn phát nguyên trên dãy Trường sơn chạy xuống biển Thị Nại, chia ấp Tây Sơn ra làm hai, nửa phía nam nửa phía bắc, chạy dọc theo dòng sông, tứ mùa lúa dâu bắp đỗ thay nhau làm tăng vẻ giàu sang cho núi non hùng hiểm.

Núi có nhiều ngọn cao lớn, trông đồ sộ hiên ngang; được nhiều người chú ý là những ngọn có di tích lịch sử, như:

Ở vùng An Khê có núi Hiền Hách, tục gọi là Hảnh Hót, sử chép là Hinh Hốt. Đó là một danh sơn có nhiều cây quý và chung quanh có nhiều ngọn núi quy triều. Núi vùng An Khê liên tiếp với vùng cao nguyên ở phía Tây, và phía đông đèo An Khê nối liền Tây Sơn Thượng với Tây Sơn Trung

Đèo An Khê, xưa gọi là đèo Vĩnh Viễn, cao 740 thước và dài trên 10 cây số, chạy từ Tây xuống Đông đường đi rất hiểm trở. Trước kia, lúc Quốc lộ 19 chưa mở, hành khách qua lại phải chịu nhiều gay go. Dọc đèo có nhiều nơi dốc ngược, đá mọc lởm chởm, có khúc phải dăng hai chân mà leo mới khỏi té.

Nơi này tục gọi là dốc Chàng Háng

Dưới dốc Chàng Hạng về phía đông có một cái khe, nơi khe có một cây khế rất sai quả. Khách qua đèo thường dừng chân nơi gốc khế để nghỉ ngơi và giải khát

Khe ấy gọi là Khe cây khế

Cách khe cây khế chừng vài trăm bước có hai cây cổ thụ, thân cao tàn cả. Một cây ké, một cây cây. Đó cũng là hai trạm nghỉ chân của hành khách.

Dưới chân đèo, thuộc Tây Sơn Trung, núi cũng cao chồm chở như vùng Tây Sơn Thượng. Ngọn núi có danh nhất là hòn Ông Bình. Núi tuy không cao lắm chỉ có 793 thước, song trông rất kỳ vĩ và có vẻ bí hiểm. Cây cối sâm uất, ngò mịt mờ thăm thẳm như không có đường lưu thông. Nhưng kỳ thật thì có nhiều ngõ vào ra, thông thương với các ngọn núi chung quanh cùng các con đường hẻo lánh trong vùng

Đối trĩ [1] cùng hòn Ông Bình, có hòn Ông Nhạc, khí thế cũng rất hùng hiem

Từ hòn Ông Nhạc núi chạy từng lớp, từng lớp, lớp chạy thẳng vào Nam, lớp chạy xiên xiên xuống hướng Đông - Nam. Danh sơn đều nằm trong dãy Đông Nam. Trước hết là hòn Tâm Phúc hình như chiếc nón lá, nhiều cổ thụ và heo rừng

Đồn rằng núi rất linh thiêng vì bà Thiên-Y-A-Na thường tới lui hào quang sáng chói. Trong núi, hể lúc mặt trời gần lặn, người ta thường nghe tiếng ụt heo inh ỏi. Người địa phương bảo đó là tiếng của bộ hạ của bà Thiên-Y. Núi Tâm Phúc có tên nữa là núi Bà Phù

Đối trĩ cùng núi Bà Phù có núi Mạn Lãng. Thầy địa lý gọi Mạn Lãng là hòn Nhật, hòn Bà Phù là hòn Nguyệt

Giữa Mạn Lãng và Bà Phù có một thung lũng bằng phẳng và kín đáo, tục gọi là Hóc Yến

Qua khỏi Hóc Yến đền núi Đồng Phong tục gọi là hòn Lãnh Lương

Đi xuống nữa, đến địa đầu Tây Sơn Hạ, thôn Trinh Tường, đến dãy Hoành Sơn tục gọi là núi Ngang

Những ngọn núi từ hòn ông Nhạc chạy xuống đều chạy theo hàng dọc. Hòn Hoành Sơn lại chạy ngang

Hoành Sơn chỉ cao 364 thước, nhưng dài và rộng. Phía tây và phía nam, dòng suối Động Tre và chí lưu ôm sát bên chân. Sông Côn chạy dài ở phía bắc. Trước mặt đồng Trinh Tường tiếp đồng Phú Phong, mệnh mệnh bát ngát

Hoành Sơn là đại địa, vì có nào bút, nào nghiên, nào ấn, nào kiếm, nào chung, nào cổ, ở bên tả bên hữu. Và trước mặt, trên ba nông gò đất, đá mọc giăng hàng giống như những toán lính đứng hầu, xa xa có long bàn hổ phục

Bút là hòn Trung Sơn ở thôn Phú Lạc bên kia sông Côn, xa trông như ngòi bút chép mây

Nghiên là hòn núi Hối Sơn tục gọi Hòn Dũng, trong địa phận Trinh Tường về phía Nam, đứng đối trĩ cùng hòn Trung Sơn ở phía bắc. Trên đầu núi có một

vũng nước vừa rộng vừa sâu, quanh năm không bao giờ cạn. Dân hàn mặc [2] coi vũng nước là nghiên mực của trời nên gọi hòn Dũng là Nghiên Sơn tức hòn Nghiên

Hòn Nghiên và hòn Bút nằm bên tả bên hữu hòn núi ngang, trông rất cân đối. Đứng xa mà ngắm thì hòn núi Ngang là bức bình phong còn hòn Nghiên hòn Bút là hai trụ ba biểu [3]

- Sát bên chân và trước mặt núi Ngang, có hai hòn núi nhỏ là hòn Một và hòn Giải. Hòn Một giống hình cái chuông, nên cổ nhân gọi là Chung Sơn. Hòn Giải giống như cái trống chầu nên có tên gọi là Cổ Sơn. Nhìn chung, thật giống chuông và mõ đặt trước án thờ

- Hòn Giải, đứng phía bắc trông vào thì giống cái trống. Nhưng đứng phía đông mà nhìn lại phảng phất một quả án. Vì vậy hòn Giải còn có tên nữa là Ấn Sơn

Đặt cho hòn Giải tên Ấn chẳng phải chỉ vì hình dáng, mà còn vì phía đông cách Hoành Sơn không xa có hòn núi thấp mà dài mệnh danh là Kiếm Sơn tức hòn Kiếm. Đã có kiếm thì phải có Ấn mới đủ đôi.

- Phía trên hòn Kiếm cũng trong phần đất Trinh Tường có hòn ông Đốc, hình thù giống như một con hổ phục, đầu ngó lên Hoành Sơn. Đó là Hổ cứ như trên đã nói

- Còn dòng sông Côn đến cuối Trinh Tường, đầu Phú Phong thì nhận nước con sông Đá Hàng, một chi lưu từ Đồng Le ở phía nam chảy ra. Hai ngả sông này tạo thế long bàn ôm choàng lấy cuộc đất núi Ngang

Từ núi Ngang (Hoành Sơn) trở vô, càng vô trong, núi càng cao. Nhiều ngọn cao trên dưới nghìn thước, trừ các thợ rừng tuổi tác, người đồng bằng ít ai biết tên. Người ta gọi chung cả dãy là Núi Xanh vì đứng ngoài nhìn vào sắc núi xanh như nhuộm. Từ núi Ngang trở xuống Tây Sơn Hạ, càng xuống, núi càng chạy xiên vào nam, nhường chỗ cho đồng bằng

Đó là núi non nằm phía nam sông Côn

Phía bắc sông Côn, núi vùng Tây Sơn Trung cũng có nhiều ngọn cao lớn. Như hòn Ngăn, hòn Bong Bồng ở Vĩnh Thạnh, trông có vẻ ngang ngược như muốn ngăn lối chặn đường thiên hạ đi rừng. Bốn mặt lại có suối khe bao bọc. Thế rất hiểm. Phía đông hòn Ngăn, cách một dòng suối, có hai ngọn núi cao ngất, đứng song song như hai răng nanh. Đó là hòn Vồ Cá và hòn Da Két

Núi càng đi xuống đông thì càng thấp dần

Sau hòn Vồ Cá, hòn Da Két, còn hòn Bạc Má và hòn Nước Đỏ. Hai hòn này có thể coi là một, nếu không có đèo Bò Bò chạy ở giữa. Đèo mở đường gi ao thông cho khách ở phía đông lên phía tây, ở phía tây xuống phía đông. Núi đèo đều có hình thù và sắc thái đặc biệt, không thể tả nổi

Xuống đến Tây Sơn Hạ thì núi không còn liền dãy. Hòn Trung Sơn ở Phú Lạc là hòn núi cao nhất vùng

Hòn Trung chỉ cao 422 thước, nhưng trông rất khôi hùng. Trông gần thì mập mập hung hăng như con bò đực sung sức lúc nào cũng sẵn sàng chiến đấu. Nên người địa phương gọi là hòn Sung

Ở xa thì giống như ngọn bút, cùng với hòn Nghiên bên kia sông Côn làm bạn văn chương như trên kia đã nói. Lưng núi thì nổi từng vòng u như bị đánh sưng. Nên nhiều người gọi là hòn Sung thay Sung. Theo các phụ lão địa phương thì núi có tất cả chín cục u, gọi là Cửu diệu tinh. Hai u lớn nhất, một trông giống răng bò nghé, gọi là Đốc Xi, một giống u bò nghé, gọi là độc nhũ. Trong các sách địa phương chí xưa, nhiều sách lấy tên hai cục này để gọi hòn Trung Sơn: Độc Xi Sơn, Độc Nhũ Sơn

Trung Sơn là Tổ sơn trong vùng núi ở bắc ngạn sông Côn. Mặt hướng về đông nam và lấy dãy Sơn Triều Sơn ở Cầu Gành thuộc An Nhơn, làm tiền án. Còn sơn mạch thì lại chạy thẳng xuống hướng đông, đến hòn Mạ Thiên Sơn, tục gọi là hòn Mò O - ở giữa An Nhơn và Phù Cát - thì hồi cổ. Phía trước mặt và hai bên tả hữu, gò đồng nổi đầy, cuộn cuộn nhấp nhô như sóng biển. Và những ngọn núi ở xung quanh đều xây mặt về triều, cũng như các vị đại thần đứng châu một đấng anh quân. Còn những gò đồng kia là những quân lính dàn hầu

Từ hòn Trung Sơn trở xuống là đồng bằng. Nếu không có con sông Côn, thì cánh đồng này liền với cánh đồng phía nam

Giữa cánh đồng, rải rác nổi lên những hòn núi đất, như hòn Hương Sơn, hòn Trà Sơn, hòn Khánh Long, hòn Chà Rang. Hòn Hương Sơn giống như con chó nằm ngủ. Hòn Trà Sơn và hòn Khánh Long thì giống như hai con cừu

Ba hòn núi này là ba hòn núi trọc. Hòn Chà Rang không có hình dáng đặc biệt như ba hòn núi kia, nhưng có nhiều cây chà là, đến mùa trái chín thì người ta rủ nhau lên hái rất đông đảo, cho nên có tiếng

Núi non vùng đất Tây Sơn đại khái là thế

Nói tóm lại về hình thế và vùng đất Tây Sơn như sau: Tây Sơn Thượng gồm trọn vùng An Khê, núi non trùng điệp, đất bằng ít. Tây Sơn Trung gồm phần đất từ chân đèo An Khê chạy xuống đến cuối Bình Giã. Hòn Núi Ngang làm mốc ranh giới cho hai vùng Trung, Hạ. Vùng Trung cũng như vùng Thượng, núi nhiều hơn đồng

Tây Sơn Hạ bắt đầu từ Trinh Tường trở vô, Phú Lạc trở ra, và chạy xuống đến Thủ Thiện. Thọ Lộc trở vô, An Chánh, Vân Tường trở ra. Đồng bằng chiếm gần trọn vùng

Dòng sông Côn làm sợi tim đèn cho hai vùng Trung Hạ

Núi non thì hùng hiểm. Đồng ruộng thì phì nhiêu. Rõ có thể dụng binh. Cho nên cuộc khởi nghĩa của ba anh em Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ, Nguyễn Lữ, trước kia và cuộc khởi nghĩa của Mai Xuân Thưởng thời Pháp sang Việt nam, đều phát xuất tại vùng Tây Sơn [4]

NHÀ TÂY SƠN

Ấp Tây Sơn là nơi phát tích của ba anh em nhà anh hùng dân tộc Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ, Nguyễn Lữ, cho nên sử gọi ba anh em là Nhà Tây Sơn

Tổ tiên nhà Tây Sơn vốn họ Hồ, ở làng Hương Cái, huyện Hưng Nguyên, tỉnh Nghệ An. Tổ quán ở dưới chân hòn Thái Sơn, một hòn núi nhỏ đứng bên cạnh hòn Đại Hải, một danh sơn tỉnh Nghệ

Họ Hồ vào lập nghiệp ở Quy Nhơn [5], tức Bình Định thời Thịnh Đức nhà Lê (1653-1657), ứng với đời Lê Thần Tông (1649-1662) ở Đường Ngoài, đời Nguyễn Phúc Tần (1648-1687) ở Đường Trong. Bắt đầu từ đời ông cố, đến Nguyễn Huệ là đời thứ bốn

Ông cố tên là Hồ Phi Long, vào ở giúp việc nông trang cho nhà họ Đinh thôn Bằng Châu, huyện Tuy Viễn (tức An Nhơn). Thấy họ Hồ là người trung hậu cần mẫn, họ Đinh cưới vợ cho (có thuyết bảo là gả con gái) và nuôi cả vợ chồng, coi như người thân quyến

Họ Hồ sinh được một trai, đặt tên là Hồ Phi Tiến. Lớn lên Hồ Phi Tiến tỏ ra khôn ngoan lanh lợi, song sức yếu không thể làm nông. Họ Đinh bèn giúp vốn để đi buôn

Thời bấy giờ trâu nguồn rất có giá, song người đồng ruộng ít người chịu khó vượt suối đèo để đi kiếm lợi. Hồ lang bèn mang tiền lên ấp Tây Sơn buôn trâu. Đi buôn gặp người vừa ý mới kết nghĩa vợ chồng, và để tiện việc làm ăn Hồ lang cất nhà nơi quê vợ

Bà vợ tên là Nguyễn Thị Đồng ở thôn Phú Lạc thuộc Tây Sơn Hạ. Bà Đồng là con duy nhất của một phú thương (buôn trâu) đất Phú Lạc

Đề con mình hưởng trọn gia tài và đời đời giữ hương hỏa bên ngoại, bà Đồng thương lượng cùng chồng cho con mang họ Nguyễn. Việc đổi họ đối với ông Hồ Phi Tiến không có gì trở ngại vì chẳng những hợp tình mà cũng hợp lý do việc tiền nhân là Hồ Quý Ly đã từng mang họ Lê là họ của cha nuôi từ nhỏ cho đến khi lên ngôi thay nhà Trần trị thiên hạ. Vì vậy con ông Hồ Phi Tiến mang họ Nguyễn từ lúc sơ sanh: Nguyễn Phi Phúc

Lớn lên ông Phúc cũng chuyên nghề buôn trâu và lập trường buôn trâu tại chợ Kiên Mỹ gần sông Côn [6]. Trâu trên nguồn chở xuống người ở miền dưới lên mua trâu đều đi đường thủy, theo dòng sông Côn. Chợ Kiên Mỹ mỗi tháng có sáu phiên, phiên nào cũng đông người mua bán. Đến khi trường trâu của ông Phúc mở, chợ càng ngày càng thịnh vượng thêm. Trên bộ thì người chen chúc nhau, dưới sông thì thuyền lớp lớp xuống lên chật cả bến. Kiên Mỹ trở thành một thị trấn và ông Phúc trở thành một phú thương có uy tín nhất trong vùng. Ông kết duyên cùng bà Mai Thị Hạnh [7]. Bà hạnh là cao cao tổ cô của anh hùng Mai Xuân Thưởng. Vì vậy nên trong bản án của Mai anh hùng do triều đình Huế buộc tội có câu: Dương vị Hàm Nghi khởi nghĩa, âm vị nguy Nhạc phục thù

Ông Phúc sanh ba người con trai: Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ tức Nguyễn Bình, Nguyễn Lữ

Ngoài đời cũng như trong sách sử không nói rõ ba ông sinh năm nào
Chỉ nghe các cụ phụ lão truyền rằng ông Nhạc lớn hơn ông Huệ đến 10 tuổi,
và ông Huệ hơn ông Lữ 1 tuổi

Nếu dựa năm băng hà của Vua Quang Trung mà tính thì chúng ta cũng có
thể đoán được năm sinh của ba ông

Vua Quang Trung Nguyễn Huệ, theo các sử Việt, băng năm Nhâm Tý
(1792) hưởng dương 40 tuổi. Như vậy ông Huệ sinh năm Quý Dậu (1753) niên
hiệu Cảnh Hưng thứ 14. Ông Nhạc lớn hơn 10 tuổi thì sinh năm 1743, tức năm
Quý Hợi. Ông Lữ thua ông Huệ 1 tuổi, tức sinh năm Giáp Tuất (1754)

Ba anh em lớn lên đều thọ giáo ông Trương Văn Hiến tục gọi là Giáo Hiến ở
An Thái (An Nhơn)

Trương Văn Hiến, người Hoan châu (Hà Tĩnh) anh em thúc bá cùng Trương
Văn Hạnh

Trương Văn Hạnh là một đại thần đời Vũ Vương Nguyễn Phúc Khoát, Vũ
Vương mất năm Ất Dậu (1765), thế tử cũng đã mất từ lâu, con thế tử còn nhỏ,
nên tờ di chiếu để lại lập con thứ nhì của Vũ Vương, tức Nguyễn Phúc Luân
(cha Nguyễn Phúc Ánh) lên nối ngôi, Quốc phó Trương Phúc Loan muốn
chuyên quyền, thông đồng với tên hoạn quan Chử Đức và chương cơ Nguyễn
Cửu Thống mạo tờ di chiếu giả, lập người con thứ 16 của Vũ Vương là Nguyễn
Phúc Thuận, lúc ấy mới 12 tuổi, lên làm Chúa. Trương Văn Hạnh phản đối, bị
Trương Phúc Loan giết chết. Trương Văn Hiến sợ vạ lây bèn trốn vào An Thái
mở trường dạy học

Ông Trương Văn Hiến dạy cả văn lẫn võ. Người đến xin học văn thì bắt
buộc phải học thêm võ. Những người đến xin học võ thì bắt buộc phải học thêm
văn. Bởi có văn không võ thì thường nhu nhược. Có võ không văn thì thường
hay cường bạo. Văn võ phải nương nhau thì đạo làm người mới giữ được vững

Cũng như mọi người, ba anh em họ Nguyễn Tây Sơn đều học cả văn lẫn võ,
nhưng nặng bên võ hơn bên văn. Ông Nhạc chuyên học kiếm, ông Huệ chuyên
học đao, ông Lữ chỉ học quyền, và vì sức yếu nên được truyền môn Miên quyền
(quyền mềm dẻo như bông, đối lập với Ngạnh quyền là quyền cứng mạnh), là
môn sở trường của Trương Công

Ông Phúc qua đời, ông Nhạc nối nghiệp nhà. Ông Lữ xuất gia theo Minh
giáo tục gọi là Đạo Ma Ní, dùng phù phép để chữa bệnh, trừ tà như đạo phù
thủy. Đạo này thịnh hành ở Tây Sơn Thượng và các miền cao nguyên Trung
phần. Chỉ có ông Huệ tiếp tục theo học thầy giáo Hiến

Để tiện việc buôn bán, ông Nhạc dời nhà xuống Kiên Mỹ cạnh trường trâu.
Nhà rộng để chứa bậu hàng. Trước nhà lại mở sân rộng để luyện võ nghệ

Nhà giàu, võ giỏi, ông Nhạc lại nổi tiếng phong nhã hào hoa nên những tay
anh chị, những kẻ khá giả ở các vùng lân cận đều rất thích gi ao du. Uy thế của
ông Nhạc ở địa phương còn hơn ông Phúc gấp bội. Đề tỏ lòng kính mến, người

đương thời gọi ông Nhạc là ông Hai Trầu. Ông Huệ là chú Ba Bình hay Ba Thom. Ông Lữ là thầy Tư Lữ

Vì ông Nhạc kết duyên với bà Trần Thị Huệ nên để tránh trùng tên với chị dâu, gia đình mới gọi ông Huệ là Bình. Do đó người địa phương mới gọi thân mật là chú Ba Bình. Tên Bình là tên gọi ông Huệ lúc còn nhỏ. Còn tên Thom là do nhân hoa huệ có hương thơm nên gọi thay cho tên kiêng cử

Nhà ông Nhạc từ khi dời xuống Kiên Mỹ, khách khứa mỗi ngày mỗi đông. Chẳng những khách người Việt mà cả khách người Hoa

Có một người Hoa tới ở nhà ông Nhạc hàng tháng và ngày ngày cứ đi thơ thẩn nơi các vùng núi đồi Tây Sơn Hạ. Thường được người Hoa đó lui tới nhất là hòn núi Thom ở Kiên Thành và dãy núi Ngang ở Trinh Tường. Ông Nhạc đoán biết là thầy địa đi tìm huyết mã, mới cho người tâm phúc theo rình. Một hôm thầy địa đến núi Ngang, lấy hai cây trúc để nguyên cành lá đem cắm nơi triền phía đông, một cây bên nam một cây bên bắc cách nhau chừng vài chục thước, rồi bỏ đi thẳng. Ông Nhạc ngày ngày đến xem chừng. Mấy hôm sau, cây trúc phía bắc rụng hết lá và khô dần. Còn cây phía Nam, đến ba tháng rồi mà vẫn tươi xanh như lúc mới trồng. Biết đó là ứng chứng cho biết rằng long mạch nằm nơi cây trúc phía nam, ông Nhạc mừng lắm, bèn nhổ cây sống trồng vào ngay chỗ cây chết, và cây chết trồng vào chỗ cây sống. Sau ba tháng mười ngày kể từ ngày trồng hai cây trúc, thầy địa Tàu trở lại. Thấy hai cây trúc đều khô héo hết, thầy địa cho là giả cuộc, bỏ đi không thèm trở lại nữa. Ông Nhạc bèn bốc mộ ông thân đem táng nơi chân trúc phía nam

Lại có thuyết: Đi lang thang trên vùng núi đồi Tây Sơn hạ ít lâu, thầy địa Tàu bỏ đi mất. Một năm sau mới trở lại. Lần này thầy mang một chiếc địa bàn và một chiếc tráp nhỏ. Ông Nhạc đoán biết rằng thầy Tàu đã tìm được huyết mã đại phát ở vùng Tây Sơn, và chiếc tráp kia đựng hài cốt tiên nhân của thầy địa, bèn tìm cách đánh đổi. Ông đóng một chiếc tráp in hệt chiếc tráp của thầy địa và hốt cốt ông thân sinh đựng vào, rồi đợi... Coi được ngày lành, thầy địa mang địa bàn và tráp đi đến nơi huyết mã ở núi ngang. Thầy vừa đến chân núi thì một con cọp to lớn ở trong bụi gầm một tiếng, nhảy ra vô. Thầy địa hét hồn, quăng tráp và địa bàn mà chạy. Hồi lâu thấy cọp không đuổi theo liền quay lại chỗ cũ. Thấy chiếc tráp và địa bàn còn nằm lẩn lóc đó, thầy mừng như chết đi sống lại, vội đi thẳng đến nơi long huyết mã chỉ một mình thầy biết. Chôn cất xong, thầy hớn hờ quay về Trung Hoa, tuyệt nhiên không ngờ rằng chiếc tráp thầy chôn đựng di cốt ông Nguyễn Phi Phúc chứ không phải di cốt của tổ tiên thầy và con cọp kia là con cọp giả do ông Nhạc để ra

Từ ngày ông Nhạc được huyết mã, thì gia đình thường gặp nhiều việc may

Một hôm ông Nhạc mua được một thanh cổ kiếm dài và rất bén. Nhớ ơn thầy cũ, bèn xuống An Thái dâng cho Trương công

Trông thấy Nhạc, Trương công giật mình. Vì trước kia, phong cách và tài năng của Nhạc đã làm cho Công thâm khen là người có thể làm được việc lớn.

Lúc này thần thái lại tươi sáng hơn xưa thập phần. Nâng niu xem xét thanh kiếm, Công nói: - Đây là một thanh bảo kiếm, có đại phước mới vào tay. Tôi giữ hộ cho anh, ngày sau sẽ gi ai ao lại.

Đoạn bảo Nhạc:

- Lúc này là lúc kẻ anh hùng có thể dựng nên nghiệp cả. Anh không nên để lỡ thời cơ.

Ý quật cường vốn đã nhen nhúm trong người, nhưng Nhạc từ tốn thưa:

- Con tự xét không đủ tài sức. Công ôn tồn nói:

- Hán Cao Tổ, Lê Thái Tổ đâu có phải từ trên trời sa xuống. Người có chí hể nắm được thiên thời, địa lợi, nhân hòa thì đại sự thành công không mấy khó khăn. Hiện giờ Trương Phúc Loan chuyên quyền làm những việc gì an ác, triều đình đảo điên, nhân tâm ly tán. Nếu có người phát cờ khởi nghĩa thì bốn phương thiên hạ đều hưởng ứng ngay. Đất Tây Sơn núi non hiểm trở có cái thế bách nhị [8] tới lui không sức ngoài nào có thể ngăn cản. Anh chỉ có phải lo việc tài chánh và quân sự nữa là có thể hưng binh.

Rồi gọi ông Huệ ra, bảo:

- Con nay đã lớn khôn, tài nghệ cũng đã vững. Con hãy về nhà giúp anh

- Công lại tặng cho hai anh em hai bộ binh pháp, một của Tôn Ngô, một của Trần Hưng Đạo. Hai anh em bái biệt sư phụ về lo việc xây dựng sự nghiệp anh hùng

Ông Huệ về nhà kết duyên cùng bà Phạm Thị Liên người thôn Phú Phong huyện Tuy Viễn

Ông Nhạc gi ai việc buôn trâu cho vợ. Bà Nhạc họ Trần quê ở thôn Trường Định cách Kiên Mỹ hai thôn là Thuận Nghĩa và Đông Hòa, về phía đông. Bà là người hiền đức, làm việc siêng năng, ăn tiêu kiệm ước, nhưng đối đãi với làng xóm, khách khứa và bạn hàng lại rất rộng rãi dịu dàng. Vì vậy từ khi quyền điều khiển trường buôn trâu vào tay bà, thì lợi hàng ngày có tăng chứ không có giảm. Ông Nhạc được rảnh tay để lo việc nước việc dân[9]

Cho rằng mỗi lợi về việc buôn trâu không thấm vào đâu đối với đại sự, một mặt ông lo tổ chức việc đánh bạc, mặt khác tổ chức việc khẩn hoang. Và nghĩ rằng một cây làm chẳng nên non, ông bèn sai ông Huệ đi liên lạc cùng những người có tiếng về văn về võ ở khắp ba huyện Tuy Viễn, Phù Ly, Bồng Sơn

Hợp tác cùng anh em ông Nhạc sớm nhất là:

- Nguyễn Thung một phú nông ở Thuận Nghĩa là một thôn trù phú ở sát Kiên Mỹ về phía đông

- Võ Văn Dũng, Võ Đình Tú ở thôn Phú Phong, ở phía nam ngạn sông Côn, nằm song song với Kiên Mỹ

- Bùi Thị Xuân, người thôn Xuân Hòa ở dưới Phú Phong, và chồng là Trần Quang Diệu, người Ân tín huyện Hoài Ân

Đó là những tay võ giỏi. Còn bên văn thì có:

- Võ Xuân Hoài, ở Phú Phong, đồng tông nhưng khác chi với ông Dũng, ông Tú

- Trương Mỹ Ngọc ở An Nhơn

Mọi người đều được phân công rành mạch. Người thì lo việc kinh tế tài chánh, người thì lo việc nhân sự, người thì lo việc quân sự

Sòng bạc mỗi ngày mỗi mở rộng. Trong số con bạc có nhiều tay dững sĩ có đại chí. Sòng bạc trở thành nơi vừa làm lợi vừa chọn nhân tài

Ông Nhạc cho khẩn hoang nhiều diện tích rộng lớn tại An Khê, tại Thượng Gi ang (Tây Sơn Trung), Đồng Hưu, Đồng Vụ (Phú Phong, Trinh Tường), Đồng Quang (Thuận Ninh) vân vân...Những đồng bào mộ đi khai khẩn, phần đông trở thành nghĩa quân

Nguyễn Nhạc tìm cách đánh lạc hướng để bọn quan lại của chúa Nguyễn không dò được chí hướng của mình

Nguyên để thu thuế vùng Tây Sơn, viên tuần phủ Quy Nhơn cho lập một đồn chính ở Trinh Tường và một đồn phó ở Hữu Gi ang, do một biện lại và một phó biện lại chỉ huy

Từ ngày Nguyễn Phúc Thuần lên ngôi chúa (1765), Trương Phúc Loan lộng hành, trong nước giặc cướp nổi dậy khắp nơi, người ấp Tây Sơn không chịu nộp thuế. Biện lại, phó biện lại luôn luôn bị cách chức vì bất lực. Không còn ai dám nhận chức biện lại. Ông Nhạc tình nguyện đảm đương. Đồng bào trong vùng đã sẵn lòng mến mộ ông Nhạc, nên chỉ những người nghèo khổ không đủ khả năng mới trốn thuế. Những phần thuế bị thiếu, ông Nhạc xuất tiền nhà bù vào. Quan trên thấy ông Nhạc đặc lực bền đem lòng tín nhiệm. Nhân dân thấy ông Nhạc biết thương kẻ nghèo, đã phục cang thêm phục. Trên được quan tin dưới được dân mến ông Nhạc được ung dung lo việc của mình, không còn sợ ai dòm ngó

Tài chánh mỗi ngày mỗi thêm dồi dào, những tay văn hay, võ giỏi mỗi ngày tụ hội mỗi thêm đông, những tráng niên, thanh niên có gan có sức, đến với các tráng sĩ để học võ và khai khẩn đất hoang, mỗi ngày mỗi thêm tập nập. Nguyễn Nhạc bèn xuống An Thái trình bày mọi việc cho thầy rõ. Trương công rất mừng, lấy thanh kiếm cổ đem gi ao lại cho ông Nhạc:

- Đã đến lúc dùng đến rồi. Cần phải lo củng cố nhân tâm và biểu dương thanh thế

Nguyễn Nhạc lĩnh ý ra về

Một hôm, người thôn Phú Lạc nghe trên hòn Trung Sơn có tiếng chiêng trống và thập thoáng có ánh lửa lập lòe. Ai nấy đều thất kinh! Hòn Trung Sơn tuy ở gần thôn xóm, nhưng không mấy ai dám vào, vì trên hòn có mả mẹ chàng Lía rất linh thiêng và có nhiều cọp. Nghe tiếng chiêng trống và thấy ánh lửa, người thì bảo rằng hồn chàng Lía về thăm mẹ, người thì cho là quỷ thần mở hội vui. Kẻ bàn người tán, không mấy chốc đồn vang khắp vùng, khắp huyện, rồi khắp cả hai huyện ngoài. Một đồn mười, mười đồn trăm. Các thầy

tướng số bảo rằng đó là tú khí của non sông xuất hiện, là điềm cho biết trước rằng trong vùng sẽ có chân chúa ra cứu đời

Tin đồn khắp nơi. Nhân dân chịu đã không nổi ách chuyên chế của Vua chúa nhà Nguyễn, ai nấy đều hy vọng sớm có cuộc đổi thay và mọi người đều hướng tâm về nẻo Trung Sơn

Cách đó không lâu nhà Nguyễn Nhạc có kỵ. Khách khứa đông đúc. Cỗ bàn ăn xong thì trời đã khuya

Người ở gần thì lục tục ra về, khách ở xa đều phải nghỉ lại

Bỗng cảnh tượng hôm trước tái hiện nơi Trung Sơn. Lần này tiếng chiêng tiếng trống lại rền trời, và ánh lửa lại sáng ngời cả núi. Tuy đã trông thấy cảnh tượng đó lần thứ hai, người trong vùng vẫn kinh sợ, và các tay võ sĩ tuy xem thường gươm giáo, nhưng lắm người cảm thấy ớn lạnh châu thân

Nguyễn Nhạc rủ mọi người lên xem quỷ thần làm trò gì. Phần đông đều e ngại. Chỉ có chừng mười người xin theo

Nai nịt gọn gàng, chân vũ hài, tay trường kiếm, trường côn, đoàn người mạnh dạn lên núi. Tiếng trống chiêng dứt, ánh lửa tắt dần. Khi lên gần tới đỉnh, thì trong ánh sáng chập chờn, thấy hiện ra một lão trượng mặc triều phục, râu tóc bạc phơ. Lão trượng phất tay áo, ra dấu bảo đoàn người dừng lại. Ai nấy đều ớn lạnh, đứng lại như cái máy. Lão trượng cất tiếng lạnh lạnh hỏi:

- Trong anh em có ai là Nguyễn Nhạc chăng. Nếu có thì hãy đến gần đây nghe lệnh. Còn các người khác thì đứng yên

Nguyễn Nhạc run sợ bước đến quỳ trước mặt lão trượng. Lão trượng lấy trong tay áo rộng một tờ chiếu rồi đọc lớn:

- Ngọc Hoàng sắc mạng Nguyễn Nhạc vi Quốc Vương

Đoạn trao tờ chiếu cho Nguyễn Nhạc rồi quay bước vào trong bóng tối

Từ ấy muôn người như một, trừ cụ giáo Hiến và những người tâm huyết trong tổ chức, ai cũng tin rằng trời đã cho Nguyễn Nhạc làm vua. Lòng mê tín không cho phép được nghi ngờ

Đã có chiếu Trời rồi, còn phải có ấn kiếm nữa mới lên ngôi được

Một hôm Nguyễn Nhạc cùng bộ hạ ở An Khê về, đến Hoành Sơn thì ngựa Nguyễn Nhạc lồng lên, rồi thẳng cổ chạy nước đại. Nhưng không chạy tề ra hướng bắc để về Kiên Mỹ, lại chạy về hướng đông nam

Đến chân núi phía trong Gò Sắt, cương ngựa bị đứt

Nguyễn Nhạc té nhào xuống ngựa, trặc chân không đứng dậy được. Đám tùy tùng chạy đến xoa bóp hồi lâu mới bớt. Khi đứng dậy để ngựa trở về thì Nguyễn Nhạc chợt thấy chuôi kiếm ló ra nơi vách đá trên sườn núi. Sai người lên xem thì là một thanh kiếm xưa lưỡi sáng như nước. Ai nấy đều mừng là của Trời ban [10]

Về nhà Nguyễn Nhạc nói cùng hai em và các đồng chí:

- Ngọc Hoàng đã sắc phong ta làm Quốc Vương, lẽ tất nhiên là phải ban ấn kiếm. Nay kiếm đã có rồi, ta phải đi tìm ấn

Đoạn tổ chức lễ cầu đảo tại chân núi Hoành Sơn

Cầu đảo ba ngày đêm. Đêm làm lễ, ngày cho người đi tìm khắp vùng trên núi và dưới núi. Đã hai ngày đêm rồi mà không thấy chi cả. Đêm thứ ba, lúc nửa đêm, chiêm trống hành lễ vừa dứt, thì một vòi lửa như một làn pháo thăng thiên, bay từ hòn Một xẹt đến hòn Giải thì rơi xuống. Tiếp đó một tiếng nổ nhỏ như tiếng pháo tre, rồi một tiếng nổ lớn có phần dữ dội như tiếng sét làm chấn động cả vùng. Ai nấy đều thất kinh. Sáng hôm sau, Nguyễn Nhạc dẫn người đến hòn Giải xem, thì thấy sườn núi phía nam có một vùng lở và nám đen như bị sét đánh. Trèo lên xem thì thấy một quả ấn vàng nằm trong kẽ đá nơi bị lở. Quả ấn vuông vức, mỗi cạnh dài độ ba ngón tay, nơi mặt khắc bốn chữ triện Sơn hà Xã tắc [11]

Ai nấy tin rằng Nguyễn Nhạc quả có chơn mạng

Nguyễn Nhạc được các người cùng hợp tác và các nhân sĩ đồng bào địa phương tôn làm Tây Sơn Vương

Đó là vào năm Tân Mão, niên hiệu Cảnh Hưng thứ 32, Định Vương Nguyễn Phúc Thuần thứ 6, tức năm 1771

Nguyễn Nhạc tổ chức lại cơ sở:

- Quân sự gi ao cho Nguyễn Huệ, Trần Quang Diệu, Võ Văn Dũng, Võ Đình Tú

- Kinh tế tài chánh gi ao cho Nguyễn Thung, Bùi Thị Xuân và Nguyễn Lữ

- Dân sự (hành chánh, ngoại gi ao, tuyên truyền...) gi ao cho Võ Xuân Hoài và Trương Mỹ Ngọc

Đất Tây Sơn trở thành một nước nhỏ

Mọi tổ chức được thực hiện trong im lặng

Lòng dân địa phương lại hướng hoàn toàn về Nguyễn Nhạc. Viên tri huyện Tuy Viễn không hay biết chi cả. Nhưng vì biện lại đồn Tây Sơn (có tên là Vân Đồn) không chịu nộp thuế trong hai năm liền, viên tri huyện sai Đốc Trung Đàng đem quân lên vãn tội. Quân của Đàng bị quân Tây Sơn đánh bại[12]

Nhưng Nguyễn Nhạc và bộ tham mưu nhận thấy địa thế Tây Sơn Hạ không được an toàn, bèn dời tổng hành dinh và các cơ quan trọng yếu lên Tây Sơn Trung. Lấy dãy núi ở dưới đèo An Khê làm mật khu. Nguyễn Nhạc cùng bộ tham mưu đóng ở hòn núi cao nhất nằm phía nam chân đèo, Nguyễn Huệ cùng Trần Quang Diệu, Võ Văn Dũng đóng tại hòn núi phía bắc. Do đó mà hai ngọn núi này mang tên là núi Ông Bình và núi Ông Nhạc

Khu kinh tế tài chính vẫn đóng ở Tây Sơn Hạ. Và những nơi đã được khai khẩn tiếp tục tăng gia sản xuất. Trường trâu vẫn phát triển đều đặn. Các phú gia ở khắp Tuy Viễn nhiệt liệt ủng hộ. Kho lẫm được canh coi chu đáo. Tiền, lúa nhiều nhưng không hề bị thâm lạm

Thanh thế của Tây Sơn Vương mỗi ngày mỗi thêm vững vàng vang dội. Kẻ sĩ gần xa được mời tham gia liên hưởng ứng. Bên văn có Triệu Đình Tiệp người An Nhơn. Cao Tắc Tụ người Phù Mỹ, La Xuân Kiều người Phù Cát... bên võ

thì có Nguyễn Văn Tuyết, người An Nhơn, Nguyễn Văn Lộc người làng Kỳ Sơn (Tuy Phước), Lý Văn Bưu người Phù Cát, Lê Văn Hưng người Tuy Viễn... đều là những người có tài có chí

Quân lính mộ thêm nhiều

Những người trước kia lo việc sản xuất, nếu tình nguyện, đều được đưa sang làm lính. Và tất cả quân sĩ, cứ sáu tháng ở trong quân đội, sáu tháng về các nông trại để vừa nghỉ ngơi vừa cày cuốc. Trong đám quân sĩ có một người, khi tập đã làm cho cấp chỉ huy thần phục là Lê Văn Hưng ở Kiên Đông (Bình Khê). Ông này còn quyền đã tinh luyện, sức mạnh có thể nâng đá nhẹ nhàng như xách gàu nước, bung nồi cơm. Nhập ngũ không bao lâu được làm đội trưởng

Nghe tin Nguyễn Nhạc bị truy nã gắt gao vì thâm lạm công quỹ, chạy vào núi chiêu tập bọn vong mạng định làm giặc, viên tuần phủ Quy Nhơn là Nguyễn Khắc Tuyên cho quân lính đi lùng bắt. Nhưng nhiều lần quan quân đến Tây Sơn Hạ thấy nhân dân làm ăn yên ổn, không thấy dấu vết của giặc đâu cả, Tuyên cho là tin đồn nhảm, nên thôi đem quân càn quét vùng Tây Sơn

Đỡ tốn công đôi pho với kẻ thù, Tây Sơn Vương lo phát triển lực lượng

Nhận thấy người Thượng bắn nả giỏi, lại có sức mạnh và có đức tính chịu đựng bền bỉ, Nguyễn Nhạc quyết định dùng chính sách Thượng vận để lôi kéo các sắc tộc Xà Đăng (Sé dang), Rađê (Rhade), Gi arai (Djarais) về với mình

Vương đã được người miền núi biết đến qua chuyện được kiếm thần

Trong dân gi an Thượng cũng có chuyện được gươm thần như sau: Truyền rằng xưa kia Vua Chiêm bắt được một thanh gươm thần. Vua Chân Lạp bắt được vỏ gươm. Vua Chiêm xây một tháp cao để tàng trữ gươm thần. Đêm đêm gươm tỏa sáng xa hàng vạn trượng. Vua Chân Lạp phải đem vỏ gươm đến dâng và hàng năm triều cống. Ánh hào quang của gươm tượng trưng cho thần lửa

Thần lửa là vị thần mà người Thượng miền núi từ Quảng Nghĩa vào Phú Yên tôn thờ do ảnh hưởng văn hóa Chiêm Thành. Đạo Minh Giáo (đạo Ma Ni) mà ông Lữ theo cũng thờ thần lửa. Do đó, ông Lữ có khả năng thuyết phục người Thượng dễ dàng

Chính vì nắm được những lợi thế đó mà Nguyễn Nhạc gi ao quyền điều khiển cho ông Huệ và ông Diệu, rút ông Lữ về và thân hành cùng ông Lữ lên An Khê để vận động người Thượng

Đã được kính mộ từ trước, lại thêm có thầy hỏa giáo đi theo. Tây Sơn Vương đến đâu được người Thượng hoan nghênh đến đó. Người Gi arai (Djarais) coi Vương như thần và gọi là Vua Trời [13]. Chỉ có người Xà Đăng (Sé dang) mà chúa đoàn là Bok Kiom không phục. Bok Kiom nói: - Ông Nhạc không phải người trời vì không có gì khác thường

Đề tỏ ra mình khác thường, Nguyễn Nhạc dùng giỏ bội gánh nước đi ngang qua buôn Xà Đăng mỗi buổi sáng sớm [14]

Bok Kiom cho rằng có phù phép, chứ không phải có tài trời sanh, bảo: - Nếu ông bắt được con ngựa thần thì tôi mới phục

Nguyên trên núi Hiên Hách, tục gọi là Hánh Hót ở vùng An Khê có một bầy ngựa rừng hề thấy bóng người là chạy tránh. Con ngựa cầm đầu sắc trắng tinh, lông gáy và lông đuôi dài và óng như tơ, tiếng hí vang cả rừng và nghe xa hàng chín mươi dặm thẳng. Người Thượng gọi là Ngựa Thần

Phải bắt cho được con ngựa thần ấy mới thu phục được người Xà Đăng, mà có thu phục được người Xà Đăng thì vùng Tây Nguyên mới thật là đất Tây Sơn, vì An Khê người Xà Đăng ở đông đảo nhất. Nguyễn Nhạc để Nguyễn Lữ ở lại tuyên truyền, một mình về Kiên Mỹ cho người đi mua một số ngựa cái lớn tốt, đem về dạy cho khôn, hề nghe tiếng hú là chạy đến. Bầy ngựa đã thành thực, Nguyễn Nhạc đem lên thả trên núi Hiên Hách cho theo bầy ngựa rừng. Ít hôm ngựa rừng và ngựa đồng quen nhau. Hễ nghe tiếng hú thì ngựa đồng chạy về, ngựa rừng cũng chạy theo, nhưng vừa thấy bóng người thì quay đầu trở lại, nhưng chạy một đôi xa xa thì quay đầu ngoảnh lại. Nguyễn Nhạc lấy cỏ bỏ cho ngựa ăn, rồi trở về. Ngựa rừng liền quay trở lại ăn cỏ cùng ngựa đồng. Lần này ngựa rừng thấy bóng người không còn có vẻ hoảng sợ nữa, nhưng không dám lại gần. Nguyễn Nhạc không bỏ đi, đứng vuốt ve bầy ngựa, hết con này đến con khác. Mấy hôm sau bầy ngựa rừng nhận thấy người không có ý làm hại giống nòi, bèn kéo đến ăn cỏ. Khi bầy ngựa rừng đã dạn, Nguyễn Nhạc đem cỏ bỏ gần cho ăn, rồi từ từ tiến đến vuốt mõm vuốt lưng hết con này đến con khác. Con ngựa bạch cầm đầu, ban sơ còn tỏ ý không thuận, nhưng dần dần, đứng yên cho người vuốt ve

Chinh phục được bầy ngựa rừng rồi, Nguyễn Nhạc hẹn cùng Bok Kiom nơi chốn và ngày giờ đến chứng kiến. Để cho bầy ngựa khỏi sợ vì đông người. Nguyễn Nhạc bảo Bok Kiom cùng đám tùy tùng núp sau đá rồi cất tiếng hú. Bầy ngựa rừng theo bầy ngựa đồng chạy đến. Nguyễn Nhạc lấy cỏ cho ăn và vuốt ve như thường lệ [15]

Người Xà Đăng tin Nguyễn Nhạc là người Trời thật, hết lòng thần phục và bắt chước người Gia Rai gọi là Vua Trời

Tiếng Vua Trời trở thành tiếng chung của người Thượng từ An Khê trở vô Phú Yên và trở ra Quảng Nghĩa, dùng gọi Nguyễn Nhạc

Ở trong vùng An Khê lại có một sắc tộc thiểu số ở trong rừng sâu, ít gì ao thiệp với người ngoài. Đó là người Ba Na (Ba nard) ở trong rừng Mộ Điều

Rừng Mộ Điều ở tại làng Cổ Yêm cách Tú Thủy chừng mười, mười hai cây số

Rừng rộng mênh mông. Giữa rừng nổi lên một ngọn đồi trông giống một hòn cù lao ở giữa biển cả. Mỗi buổi chiều, chim về nghỉ từng bầy, từng đám, tiếng kêu vang dậy cả rừng xanh. Do đó rừng mang tên là Mộ Điều

Tuy ít gì ao thiệp với bên ngoài, vị đầu mục Ba Na cũng đã có nghe tiếng Vua Trời. Vì vậy không mấy chốc hai bên đã trở nên thân thiện. Để mối tình Kinh Thượng thêm nồng nàn khăng khít, viên đầu mục gả con gái cho Vua Trời, bà vợ Thượng của Vương, tục gọi là Cô Hầu

Nhận thấy đất đai trong rừng rất màu mỡ, Nguyễn Nhạc liền nghĩ đến việc khai khẩn. Vương mộ người Thượng làm nhân công và rút một số người chỉ huy kinh tế ở Tây Sơn Hạ lên điều khiển. Rừng Mộ Điều nhờ sức lao động của người Thượng - nhờ tài hướng dẫn của người Kinh, trở thành một cánh đồng phì nhiêu rộng hàng nghìn mẫu. Việc khai khẩn, việc canh tác, việc thu hoạch do Cô Hầu đảm đương với một số người Kinh, người Thượng tâm phúc trợ lực [16]

Nguyễn Nhạc dùng phần lớn thì giờ để cùng Nguyễn Lữ đi chiêu dụ các sắc dân miền Kon Tum, Pleiku. Hai anh em đi đến đâu thì người Thượng hoan nghênh đến đó. Cho nên tất cả người Thượng vùng cao nguyên đều quy thuận Tây Sơn Vương

Vương chọn trong những người khẩn hoang một số tráng niên có sức, có gan và mộ thêm người trong các vùng lân cận, tổ chức thành một đạo quân Thượng

Võ Đình Tú, Nguyễn Văn Tuyết và Lê Văn Hưng được đưa lên phụ trách việc huấn luyện và việc tổ chức. Dinh trại đóng trên ngọn đồi. Những binh sĩ người Thượng đã được huấn luyện thuần phục đều đưa xuống gi ao cho Nguyễn Huệ và Trần Quang Diệu rèn luyện thêm và khếp vào đội ngũ. Nguyễn Nhạc khi ở Mộ Điều khi về trung nguyên, thái độ nghiêm nhưng hòa, xử sự có tình nhưng không bỏ lý. Cho nên mọi người vừa kính sợ vừa yêu mến. Các anh hùng chí sĩ đến cùng Nguyễn Nhạc đều coi nhau như tay chân và hết lòng giúp Tây Sơn Vương dựng nghiệp cả

Nhờ vậy mà chỉ trong một thời gi an ngắn, từ ngày rời chiến khu lên Tây Sơn Thượng (1771), nhà Tây Sơn đã có cơ sở vững chắc

Lúc bấy giờ vùng Tây Sơn còn thuộc về khu vực hẻo lánh, nhân dân trong vùng lại một dạ trung thành với nhà Tây Sơn, nên quan quân của chúa Nguyễn không hề hay biết. Tên biện lại thâm lạm tiền công quỹ cũng không còn ai nhắc nhở đến. Tri huyện, tuần phủ chỉ lo vợ vét cho đầy túi, không lo gì đến biến chuyển của thế cuộc

TÂY SƠN KHỞI NGHĨA

Cơ sở đã vững vàng, quân sĩ, vũ khí, lương thực tạm đầy đủ, Nguyễn Nhạc xuống An Thái thỉnh giáo thầy, Trương Văn Hiến đáp:

- Khởi sự được rồi.

Nguyễn Nhạc xin thầy lên nắm quyền chỉ đạo, Trương công nói:

- Ông là người trí dũng có thừa. Huống nữa văn nhân võ sĩ về với ông đều là những anh hùng hào kiệt. Tôi tuổi già sức yếu, chỉ mong được hưởng chữ nhàn. Nhưng khi có việc cần, tôi sẵn sàng góp sức

Công lại dặn:

- Ba yếu tố cần thiết để thành công, ông đã có đủ. Nhưng luôn luôn phải giữ vững nhân tâm. Được đất không bằng được thành, được thành không bằng được lòng người

Nguyễn Nhạc bái tạ về, lo chinh đồn quân ngũ, sắm kỳ hiệu, đặt quan chức Quân chia làm ba đạo:

- Một đạo lo canh phòng chiến khu, tiếp tục tuyển mộ và huấn luyện binh sĩ, đô đốc việc sản xuất và giữ an ninh trật tự ở vùng Tây Sơn
- Một đạo xuống đánh chiếm huyện lỵ Tuy Viễn
- Một đạo ra chiếm giữ vùng núi hai huyện Phù Ly, Bồng Sơn sau khi huyện lỵ Tuy Viễn bị hạ

Đạo thứ nhất gi ao cho Nguyễn Huệ, Bùi Thị Xuân, Võ Đình Tú, Võ Xuân Hoài

Đạo thứ nhì do Nguyễn Nhạc thống lãnh, có Nguyễn Văn Tuyết, Nguyễn Văn Lộc bên võ, Trương Mỹ Ngọc, Triệu Đình Tiệp bên văn phò tá

Đạo thứ ba do Trần Quang Diệu chỉ huy, có Võ Văn Dũng, Lê Văn Hưng bên võ, La Xuân Kiều, Cao Tắc Tụ bên văn cộng tác

Kỳ hiệu hình vuông, nền đỏ, chữ vàng, viền ngoài và tua xanh

Đại kỳ thêu kim tuyến ba chữ Tây Sơn Vương

Quân kỳ nhỏ thua đại kỳ một mười một tám, thêu chỉ vàng họ và chức vị cấp chỉ huy

Quan chức, đại loại gồm có:

Bên võ: Đại Tổng Quản, Đại Đô Đốc, Đô Đốc, Đề Đốc.

Bên văn: Đại Học Sĩ, Hiệp Biện Đại Học Sĩ

Nguyễn Huệ được phong Đại Tổng Quản. Bùi Thị Xuân, Võ Đình Tú được phong Đại Tổng lý

Võ Xuân Hoài được phong Đại Học Sĩ

Phong Trần Quang Diệu làm Đô Đốc, Võ Văn Dũng là Phó Đô Đốc, Lê Văn Hưng làm đề đốc

Nguyễn Văn Tuyết, Nguyễn Văn Lộc làm Tả Hữu Đô Đốc

Các quan văn đều được phong Hiệp Biện Đại Học Sĩ

Việc vận tải lương thực gi ao cho Nguyễn Lữ và Nguyễn Thung với chức tán tương quân vụ. Nguyễn Thung lo mặt Bắc, Nguyễn Lữ lo mặt Nam

Việc sơn phòng gi ao trọn cho chúa Xà Đảng Bok Kìom. Các sắc tộc vùng An Khê, Pleiku, Kon Tum đều thuộc quyền quản lý của Bok Kìom, Nguyễn Nhạc tặng Bok Kìom một nón lông đen chóp bạc quai tua điều, một con chiến mã và một cây mác bạc

Còn bà họ Trần và Cô Hầu vẫn tiếp tục việc buôn trâu, làm ruộng, với sự trợ lực của Bùi Thị Xuân

Mọi việc an bài, Nguyễn Nhạc lập đàn cáo Trời Đất, hợp thức hóa danh vị chức chương của chúa tôi và tế cờ xuất quân

Đàn lập trên đèo An Khê, nơi nghèo Cây Khế, dưới bóng hai cây đại thụ: Cây ké, cây cầy. Binh tướng của ba đạo quân tập trung về phía đông đèo An Khê từ chân đèo đến đỉnh đèo

Khi đại quân đến gần tế đàn thì từ trên cây ké một con rắn bò xuống. Con rắn này thân lớn bằng cột nhà. Sắc đen nhánh như hạt huyền, người đương thời gọi là Ô Long, nằm chận ngang đường đi. Quân không dám tiến, Nguyễn Nhạc liền tuốt gươm chém chết. Nhớ chuyện Hán Cao Tổ chém rắn khởi nghĩa, tướng sĩ tin là điềm lành, ai nấy đều nức lòng phấn chí

Lễ tổ chức đơn giản nhưng long trọng

Bóng cờ đào chen bóng cây xanh, tiếng chuông trống lẫn tiếng hô của tướng sĩ, tràn ngập, vang dội cả suối rừng. Hùng khí ngút ngàn

Lễ tất, Tây Sơn Vương ban bố quân luật, gồm ba điều:

* Không được xâm phạm tánh mạng và tài sản của đồng bào

* Không được tiết lộ bí mật quân sự

* Không được gây xáo trộn, chia rẽ trong hàng ngũ

Ai phạm phải một trong ba điều, sẽ bị chém tức khắc. Tiếng hoan hô vang rừng

Rồi lệnh truyền xuất phát. Đạo quân Nguyễn Huệ kéo về chiến khu

Đạo quân Trần Quang Diệu theo đường núi ra hướng bắc

Đạo quân Tây Sơn Vương kéo thẳng xuống hướng đông

Đó là ngày rằm tháng tám năm Quý Tỵ (1773)

Đạo quân của Tây Sơn Vương xuống đến núi Bà Phù thì trời xẩm tối. Vương truyền quân dừng lại nghỉ. Đêm đến mở yến tiệc đãi tướng sĩ tại thung lũng dưới chân núi Bà Phù. Sáng hôm sau mới tiếp tiến phát

Nhân đồn binh được yên ổn và yên ả được vui vầy Vương đặt tên hòn Bà Phù là Tâm Phúc, và người địa phương gọi thung lũng Bà Phù là Hóc Yên

Sáng ngày 16, gà vừa cất tiếng gáy, đạo quân của Tây Sơn Vương đã thức dậy lên đường

Nguyễn Lữ đã chuẩn bị sẵn sàng tại chân núi Đồng Phong để đón tiếp

Đến Đồng Phong tướng sĩ dừng lại ăn uống và lãnh lương thực, rồi đi thẳng một mạch đến huyện lỵ Tuy Viễn. Binh đi như gió. Mặt trời vừa mọc thì huyện lỵ đã bị bao vây. Tiếng quân hò hét dậy đất. Viên tri huyện hết hồn bỏ trốn. Nhân viên trong huyện và tất cả lính huyện đều xin đầu hàng

Tây Sơn Vương ban lời phủ dụ

Trong công phủ ngoài nhân dân, mọi người đều hoan hỉ. Những nhà khá giả đem bò heo gạo trái đến đãi nghĩa quân

Nghe Tây Sơn Vương chiếm đóng Tuy Viễn, một phú thương ở Cửa Giã [17] là Huyền Khê đem gia nhân trên mười người đến xin gia nhập nghĩa quân và cúng tất cả tài sản để làm lương thực. Tiếp theo đó, hai thủ lãnh lực lâm ở nguồn An Tượng [18] là Nhưng Huy và Tứ Linh đem lâu la đến xin quy thuận

Tây Sơn Vương thu nạp và trọng dụng

Vương giã ao Tuy Viễn cho Nguyễn Văn Tuyết và Huyền Khê đóng giữ, rồi kéo đại binh ra đánh thành Quy Nhơn

Được tin Tuy Viễn đã vào tay nghĩa quân rồi. Trần Quang Diệu liền chia đại binh mình chỉ huy ra làm ba đội. Một đội giã ao cho Lê Văn Hưng ở lại hậu phương. Một giã ao cho Võ Văn Dũng cùng Cao Tắc Tụ đi đánh Bồng Sơn, còn mình lãnh một đạo đi đánh Phù Ly cùng La Xuân Kiều

Bồng Sơn và Phù Ly, nghĩa quân kéo đến, chưa đánh đã lấy được

Quân cũng như dân của hai huyện đều hân hoan đón tiếp nghĩa binh

Trần Quang Diệu để Võ Văn Dũng cùng hai học sĩ Cao, La ở lại giữ huyện lỵ hai nơi, còn mình thì đem quân vào hợp với Tây Sơn Vương đánh thành Quy Nhơn

Thành Quy Nhơn là thành cũ Đồ Bàn của Chiêm Thành

Sau khi đất Đồ Bàn thuộc về Việt Nam thì đặt thành phủ và chia làm ba huyện. Phủ gọi là Quy Nhơn thuộc dinh Quảng Nam, huyện là Bồng Sơn, Phù Ly, Tuy Viễn. Phủ lỵ, đóng tại thành Đồ Bàn gọi là thành Quy Nhơn, huyện lỵ Bồng Sơn đóng trên bắc ngạn sông Lại Giã, đối diện với hòn Bích Khê ở nam ngạn. Huyện lỵ Phù Ly đóng tại Phù Mỹ gần sông La Tinh. Huyện lỵ Tuy Viễn đóng ở nam ngạn sông Côn cách An Thái chừng 1 cây số. Địa phận của ba huyện chạy dọc theo ba con sông Cái: Lại Giã, La Tinh, Côn giã [19]

Thành Quy Nhơn ở giữa Tuy Viễn và Phù Ly

Tường xây bằng đá ong, trên một giải gò cao, chung quanh có hào sâu bao bọc, thế rất vững. Vì vậy nên quân Tây Sơn vây đánh đã ba ngày mà không lấy được. Tuần phủ Nguyễn Khắc Tuyên đóng cửa thành cố thủ

Không dùng sức được, Tây Sơn Vương bèn dùng mưu

Vương truyền lui quân rồi cho đi đóng rải rác trong những nơi khuất tịch, nằm im chờ lệnh. Tuần Tuyên tưởng quân Tây Sơn đã kéo về núi, thông cáo cho nhân dân ai bắt sống Nguyễn Nhạc đem nạp hoặc giết chết lấy đầu đem nạp, sẽ được trọng thưởng. Tây Sơn Vương bèn cho đóng một chiếc cũi thật kiên cố, bên trong có máy mở đóng, rồi tự mình vào ngồi trong cũi, bảo khiêng đem nạp cho tuần Tuyên

Trước khi đi, Vương ra lệnh và sắp xếp:

- Tướng sĩ phải chuẩn bị sẵn sàng, hễ nghe trong thành có tiếng pháo nổ thì kéo vào chiếm thành

- Lựa tám quân nhân giỏi côn quyền, ăn mặc theo thường dân, để khiêng cũi. Khi vào được cửa thành thì dùng đòn khiêng cũi làm cơn tháo thanh cũi làm gây đánh quân giữ thành. Cho một toán quân vài mươi người ăn mặc theo thường dân, mượn cách nghiêm giải, mang vũ khí đi theo hai bên cũi. Tổ chức một số thường dân cho chạy trước và chạy sau đoàn khiêng cũi, la *Đã bắt được giặc rồi đồng bào ra coi...*

Nhưng Huy và Tứ Linh lẫn theo đám đông người đem quân mai phục ở hai bên cửa thành, hễ nghe pháo lệnh thì xông ngay vào thành

Sắp đặt xong xuôi, Vương truyền quân khiêng cũi đi. Đồng bào hai bên đường kéo ra xem đông đảo

Tuần Tuyên nghe tin, cho người lên thành xem thử rồi truyền mở cửa thành, nhưng chỉ cho hai người khiêng cũi vào thành

Những người khiêng lấy cũi quá nặng, hai người không khiêng nổi. Xin cho cả tám người vào khỏi cửa rồi ra ngay. Tuần Tuyên y cho. Cũi khiêng vào thành, đồng bào lần lần giải tán

Cũi vừa qua khỏi cửa thành, cánh cửa chưa kịp đóng Tây Sơn Vương liền mở cũi nhảy ra, rút kiếm dáo sẵn trong người, chém chết viên đội trưởng giữ cửa, tám nghĩa quân khiêng cũi, lớp con lớp quyền, đánh tan toán giữ cửa, mở rộng cửa thành và đốt pháo hiệu truyền lệnh... Nghĩa quân do Nhung Huy và Tứ Linh điều khiển và những người cầm vũ khí khi bị tuần Tuyên cản không cho vào còn đứng đợi trước thành nghe pháo lệnh, liền kéo ủa vào thành một cách thần tốc, vừa chạy vừa reo hò. Tuần Tuyên khiếp đảm, dắt gia đình lên ra cửa sau chạy trốn. Quân lính và quan lại trong thành như rắn không đầu, đều quy hàng Tây Sơn Vương

Kế đó quân Trần Quang Diệu và chư tướng lần lượt kéo tới, lớp vào thành, lớp đóng giữ bên ngoài phòng việc bất trắc [20]

Tây Sơn Vương gi ao thành cho Trần Quang Diệu và các tướng đóng giữ, tự mình đem hai quân đoàn xuống Càng Rang, Nước Ngọt, đánh lấy hai kho lương thực. Hai viên quan giữ kho là Đốc Trung Đẳng và Khâm Sai Lượng chống cự. Lượng bị giết, Đẳng tẩu thoát. Vương cho chở hết lương thực về thành Quy Nhơn

Thành Quy Nhơn hạ xong, địa phận phủ Quy Nhơn từ nguồn chí bể thuộc về nhà Tây Sơn. Tháo được ách tham quan Nguyễn Khắc Tuyên, người người đều hoan hỷ và đều nguyện một lòng trung thành cùng Tây Sơn Vương

Tây Sơn Vương dùng thành Quy Nhơn làm căn bản. Ngọn cờ đào thêu kim tuyến bay phất phới trên kỳ đài, hiên ngang rực rỡ

Mọi việc về quân sự dân sự đều được sắp xếp lại. Quân chia làm năm đồn Trung, Tiền, Hậu, Tả, Hữu do các Đô Đốc chỉ huy. Lính cũ của chúa Nguyễn xin ở lại đều được sắp xếp vào hàng ngũ theo cấp bậc đã có trước. Người nào muốn xin về thì cho về không điều kiện

Các quan lại đầu hàng đều được giữ nguyên chức vụ, nhưng thuộc quyền điều khiển của các Đại Học Sĩ Tây Sơn

Các huyện lỵ Tuy Viễn, Phù Ly, Bồng Sơn, mỗi huyện có một Đề Đốc và một học sĩ quản lý. Mặc dù thành Quy Nhơn đã trở thành căn cứ chiến đấu, chiến khu Tây Sơn vẫn giữ y nguyên và vẫn tiếp tục phát triển kinh tế và quân sự

An ninh và trật tự trong toàn phủ được giữ gìn chu đáo. Không một vụ lộn xộn xảy ra trong lúc gi ao thừa. Sắp xếp xong mọi việc trọng yếu, Tây Sơn Vương chuẩn bị mở rộng phạm vi Quy Nhơn về mặt Nam, mặt Bắc

ANH HÙNG NGHĨA SĨ GIÚP NHÀ TÂY SƠN DỰNG NGHĨEP

Vừa dựng cờ khởi nghĩa, nhà Tây Sơn đã được nhiều anh hùng nghĩa sĩ xa gần phò tá.

Bên võ có:

- Võ Văn Dũng, Bùi Thị Xuân, Trần Quang Diệu được anh em Tây Sơn Vương coi như cật ruột

- Nguyễn Văn Tuyết, Võ Đình Tú, Nguyễn Văn Lộc, Lê Văn Hưng được coi như tay chân

- Nhưng Huy và Tứ Linh là hai tay lục lâm mới quy thuận, lòng dạ chưa lường được, nhưng võ nghệ cao cường, nên vẫn được trọng dụng

Tất cả đều là tướng tài. Mỗi người có một môn sở trường vô địch

* **Võ Văn Dũng** người thôn Phú Phong, huyện Tuy Viễn (Bình Khê). Nhà giàu. Rước thầy về học văn học võ, từ nhỏ đến lớn. Học văn thì tối. Còn học võ thì dạy đâu nhớ đó, mỗi năm phải rước một thầy mới để thay

Đến 20 tuổi theo người buôn ngựa vào Phú Yên. Duyên may gặp được lão trưởng họ Lương giòng dõi Lương Văn Chánh ở Tuy Hòa, dạy cho môn trường kiếm và môn đoản đao, dạy cách đánh trên đất, cách đánh ngựa, lúc dùng một món, lúc dùng cả đôi. Về nhà Võ Văn Dũng tập luyện ngót năm năm trời mới thành thực. Nhớ lời thầy dặn Học võ là để phòng thân và dẹp nổi bất bình khi gặp, chớ không phải để đầu sức khoe tài. Võ giấu kín nghề riêng. Cho nên ngoài Nguyễn Nhạc là bạn cố gi ao, khách võ lâm không mấy ai biết Võ thuộc hàng cao thủ

* **Bùi Thị Xuân** con của Bùi Đắc Chí gọi Bùi Đắc Tuyên bằng chú, người thôn Xuân Hòa, một thôn nằm về phía đông Phú Phong [21], vừa có sức mạnh vừa có sắc đẹp. Nữ công khéo, chữ viết đẹp. Nhưng thích làm con trai, thích múa kiếm đi quyền. Nghe kể chuyện bà Trưng bà Triệu cỡi voi đánh giặc, Bùi Thị Xuân náo nức muốn được theo gương bà Triệu bà Trưng. Còn những chuyện Tô Tiểu Muội cùng chồng xướng họa, chuyện bà Mạnh Quang cử án tề mi thì Bùi Thị Xuân cho là nhảm nhí. Lúc nhỏ đi học, thường mặc áo con trai. Lớn lên tự chế kiêu áo các nữ hiệp vẽ trong sách mà mặc. Cha mẹ chiều con, không nỡ lời trách cứ. Còn tiếng chê khen của người ngoài thì Bùi Thị Xuân không bận tâm

Năm 12 tuổi, Bùi Thị Xuân đến trường học chữ. Một hôm anh em giễu cợt ra cho nhau câu đối: *Ngoài trai trong gái, dưa cải dưa môn*

Có người đối: *Đứng xuân ngồi thung, lá vông lá chóc*, rồi vỗ tay cười ầm! Bùi Thị Xuân cả thẹn, vùng quyền đánh vào mặt hai người sanh sự, rồi trở về nhà. Từ ấy bỏ học chữ. Ở nhà chuyên học võ

Trước kia không biết Bùi Thị Xuân học võ với ai và học vào lúc nào. Nhưng từ khi bỏ học văn thì đêm đêm có một lão bà đến dạy. Dạy từ đầu hôm đến gà gáy lần thứ nhất thì bà lão lui gót. Không ai hiểu lai lịch ra sao. Suốt ba năm trời, trừ những khi mưa gió, đêm nào bà lão cũng đến cũng đi đúng giờ giấc.

Dạy quyền, dạy song kiếm. Rồi dạy cách nhảy cao nhảy xa. Nhảy cao thì cột hai bao cát nơi chân mà nhảy, ban đầu bao nhỏ, rồi đổi bao to dần, cuối cùng mới nhảy chân không. Còn nhảy xa thì ban đầu dùng sào, sau dùng tre tươi ngoài bụi, nứa đốt uốn cong xuống thấp rồi nương theo sức bung của cây mà nhảy. Đêm học ngày tập. Đến 15 tuổi thì tài nghệ đã điêu luyện

Một hôm bà lão đến, cầm tay Bùi Thị Xuân khóc và nói:

- Ta có duyên cùng con chỉ bấy nhiêu. Đêm nay ta đến từ biệt con.

Bùi Thị Xuân khóc theo và nài nỉ xin cho biết tánh danh và quê quán. Bà lão đáp:

- Ta ở gần đây. Trong ba hôm nữa con sẽ biết tin tức. Nhưng con phải giữ bí mật. Nói rồi, vụt một cái biến mất

Ba hôm sau, ở thôn An Vinh [22] có một đám ma của một bà lão

Bà lão nhà nghèo, góa bụa, sống với vợ chồng người con gái làm nghề nông. Khi Bùi Thị Xuân được tin, tìm đến thì việc chôn cất đã xong. Biết bà lão đây chính là thầy mình, nhưng nhớ lời thầy dặn, chỉ điếu tang như một người thường. Về nhà mới đợi lúc khuya vắng, thiết hương án nơi vườn dạy võ mà thành phục. Nhưng chỉ để tâm tang

Từ ấy một mình tự tập luyện

Một hôm Bùi Thị Xuân ở ngoài về, tình cờ thấy đứa ở gái dùng hai chiếc đĩa bếp làm kiếm múa. Múa đúng bài bản phép tắc. Bùi Thị Xuân giật mình! Té ra cô ả ngày ngày thấy tiểu chủ múa kiếm, bắt chước múa theo, lâu thành quen tay. Đợi cô ả múa hết bài, Bùi Thị Xuân chạy đến ôm chầm, và khen *Em giỏi, em giỏi lắm*

Từ ấy cho cô ả dùng gươm thiết mà tập. Lại rủ chị em trong xóm ai muốn học võ học kiếm thì ban đêm rảnh việc đến nhà, Bùi Thị Xuân dạy cho

Không mấy lúc nhà họ Bùi trở thành trường dạy võ. Đệ tử từ năm ba người trong xóm vụt nhảy lên hàng chục hàng vài ba chục... Một số người người tuy đã có con tay dặt tay bông, mà cũng đến xin học. Tài nghệ đã tinh mà cách đối xử cách dạy dỗ lại đứng đắn, nên Bùi Thị Xuân được chị em kính yêu, quý trọng. Trong số đệ tử xuất sắc có bà Bùi Thị Nhạn

Một phú ông họ Đinh ở Lai Nghi, để đền ơn dạy con gái, tặng Bùi Thị Xuân một con ngựa trắng toàn sắc mới tập kiêu, vóc to, sức mạnh, chạy hay. Bùi Thị Xuân tập ngựa trở thành một chiến mã, chạy suốt buổi không đổ mồ hôi [23]

Lại một hôm, lên chợ Phú Phong, Bùi Thị Xuân thấy hai thớt voi đứng ăn chuối cây. Chung quanh, người vây đông đúc, Bùi Thị Xuân chen đến gần. Voi lấy vòi cạ lên lưng, lên vai, có vẻ triu mến. Bùi Thị Xuân xin cỡi thử. Voi co một chân trước cho Bùi Thị Xuân leo lên cổ, rồi đi tới đi lui theo sự điều khiển của Bùi. Hết thớt này đến thớt kia, Bùi Thị Xuân nhận thấy điều khiển voi còn có phần dễ hơn điều khiển ngựa. Từ ấy cái chí muốn làm bà Trưng bà Triệu lúc nhỏ trở lại nung nấu tâm hồn. Bùi Thị Xuân lo tập luyện cho mình, cho chị em trong xóm, trong làng. Tiếng đồn đi xa, chị em các làng khác các huyện khác

cũng tìm đến xin thụ giáo. Bùi Thị Xuân ước có tiền mua ngựa, voi cho chị em tập. Gia đình chỉ vào hàng khá giả, nên dù thương chiều con, cũng không sao có thể làm vui lòng con

Bùi Thị Xuân càng lớn lên càng xinh đẹp. Khách rạp ranh bắn sẻ, ngấp nghé trông sao ở gần có ở xa có, ngày nào cũng có người đến sân. Nhưng phần đông hề thấy mặt Bùi Thị Xuân thì run như run thần tử thấy long nhan, vì trong vẻ đẹp kiều diễm của Bùi Thị Xuân lại có vẻ uy nghiêm. Đôi mắt ngược lên nhìn như đôi lần điện chiếu [24]. Những chàng trai nhát gan thì vừa đến sân đã lùi ra khỏi ngõ. Còn những chàng trai có nhiều ít đởm lực thì bước vào thềm. Nhưng mới bị hỏi sơ vài câu về võ về văn thì lưỡi tự nhiên cứng lại. Vì vậy cho đến hai mươi tuổi mà Bùi Thị Xuân tay không chân rồi. Thời xưa, con gái mười bảy, mười tám tuổi mà chưa có chồng thì cha mẹ rất lấy làm lo. Nhà họ Bùi cũng thế. Một hôm bà mẹ tỏ ý lo ngại cùng con. Bùi Thị Xuân cười:

- Bà Trung có chồng, bà Triệu đâu có chồng. Nhưng ai dám cười chê? Để giúp gia đình mà cũng để thết đãi chị em học trò, Bùi Thị Xuân thường đi săn heo săn nai. Một hôm cùng vài cô học trò đi săn ở vùng núi Thuận Ninh [25], xảy gặp một tráng sĩ đương đánh cùng một mãnh hổ. Tráng sĩ mình đầy máu me, sức đã sắp đuối. Hổ hung hăng chụp vầu. Bùi Thị Xuân hét lên một tiếng, rút song kiếm xáp vào cứu tráng sĩ. Hổ bỏ tráng sĩ, đánh cùng Bùi Thị Xuân. Hổ đã lanh, tránh khỏi những nhát kiếm hiểm độc, Bùi Thị Xuân lại càng lanh hơn, tránh khỏi những cái vồ như bão như chớp, khiến mấy phen hổ chụp hụt bị té nhào. Hổ cự địch với tráng sĩ đã lâu, sức đã mỏi, nên động tác chậm dần. Cuối cùng bị một nhát kiếm nơi vai, gầm lên một tiếng bỏ chạy

Bùi Thị Xuân trở lại băng bó cho tráng sĩ

Hỏi tên. Đáp:

- Trần Quang Diệu

* **Trần Quang Diệu** quê quán ở Ân Tín, huyện Hoài Ân [26]. Nhà giàu nhưng mồ côi sớm, thân tự lập thân

Lúc nhỏ, Trần học văn học võ nhiều thầy. Lớn lên, một hôm vào dãy núi Kim Sơn [27] kiếm thịt, tình cờ thấy một ông lão nằm giõn cùng một con cạp tàu cau to lớn. Hổ trông thấy Trần thì nhảy đến vồ. Trần tránh khỏi. Hổ vồ tiếp. Ông lão liền hét: Hổ dại nhé. Hổ liền ngoan ngoãn trở lại cùng ông lão. Ông lão gọi Trần đến gần, hỏi:

- Người là ai, chẳng biết nơi này có ổ cạp sao mà dám đưa thân tới? Trần thật thà kể hết gia cảnh và thân phận. Đoạn lạy ông lão xin cho mình làm học trò

Ông lão đáp:

- Ấu cũng là duyên

Rồi bảo Trần về thu xếp việc nhà rồi trở lên

Trần về gi ao nhà cửa ruộng nương cho người em thúc bá, và dặn:

- Ta đi chuyến này, mau thì năm năm, lâu thì mười năm mới về. Ở nhà lo làm ăn tử tế. Đừng tìm hiểu ta đi đâu và đi có việc gì

Lên Kim Sơn, Trần được lão nhân đưa về nhà nuôi dạy

Lão nhân là ai? Lão họ Diệp, tên là Đình Tông, người thôn Vĩnh Thạnh, huyện Tuy Viễn (Bình Khê). Lúc tráng niên đã xuống tay giết chết tên tri huyện tham ô thời chúa Nguyễn Phúc Khoát (1738-1765)

Bị truy nã, cụ đem vợ con theo đường núi ra Kim Sơn lánh nạn

Trên hai mươi năm trời, không ai biết tung tích. Vợ con không chịu nổi sơn lam chướng khí, lần lượt qua đời hết, chỉ còn mình cụ sống với hùm beo. Gặp được họ Trần, cụ vô cùng hoan hỷ

Hai thầy trò sống trong ba gi an nhà tranh rộng rãi sạch sẽ. Có đủ đồ cần dùng cho một gia đình nho nhỏ. Lại có đủ năm món vũ khí: đao, kiếm, côn, thương, cung, mỗi thứ mỗi cặp. Thứ nào cũng được lau chùi bóng nhoáng. Nhưng Trần chỉ học môn đại đao

Thầy hết lòng dạy. Trò cố sức học. Khi luyện tập một mình, khi cùng thầy thao diễn, khi nơi đất bằng, khi trên đá núi. Học tập cách đánh trên ngựa, cách đánh dưới thuyền. Không có ngựa, phải lấy đá làm ngựa. Không có thuyền thì lấy những khúc gỗ tròn làm thuyền

Những lúc không tập luyện thì lo trồng tría săn bắn để sống. Thầy trò sống một cách thích thú, ung dung. Nhưng có một điều làm cho Trần áy náy, là con hổ của thầy hề thấy bóng Trần là bỏ chạy nơi khác. Biết ý nên khi thấy hổ ở bên cạnh thầy thì Trần cũng khéo léo tránh mặt. Ban đầu còn thắc mắc, lâu ngày thành thói quen

Thấm thoát đã năm năm qua! Một hôm, lão nhân trao đại đao mình thường dùng cho Trần và bảo:

- Đây là thanh Huỳnh Long bảo đao sản xuất từ đời Trần. Ta tặng con làm kỷ niệm

Đoạn sai Trần thu tất cả các món vũ khí đem chôn nơi một cái hồ phía sau nhà. Rồi bảo:

- Thầy đã gần trăm tuổi rồi. Bấy lâu còn phải sống là vì đao pháp của thầy chưa có người kế tập. Nay thầy đã truyền thụ cho con rồi, thì thầy chết được vui vẻ. Sau khi chôn cất thầy xong con không nên quyến luyến nơi này. Con nên kíp xuống núi, đem sở học làm sở hành, để khỏi phí cuộc đời anh tuấn. Và nếu có dịp đi ngang qua Vĩnh Thạnh thì hỏi thăm xem họ Diệp có còn ai không. Nếu còn thì con sẽ cho biết qua tin tức của thầy. Nhưng đó không phải là điều cần thiết

Nói xong, nằm xuống, lấy tay đánh nhẹ lên đỉnh đầu mà tắt nghỉ. Buồn thương khôn tả! Trần về nhà, cửa nhà yên vui, hai hôm sau cặp đao băng núi đến Vĩnh Thạnh

Nghe tin Nguyễn Nhạc mở sông bạc lớn ở Kiên Mỹ, Trần nghĩ bụng:

- Anh hùng lúc chưa gặp thời cũng như khi lỡ vận, thường gởi mình vào những nơi yên hoa, tửu bác, và kẻ có chí lớn thường dùng sông bạc làm nơi kén bạn hiền

Liên tìm đến gặp Nhạc. Nhất kiến như cữu. Từ ấy hai bên thường qua lại với nhau

Hôm Trần gặp cạp ở Thuận Ninh là một trong những hôm Trần ở Hoài Ân vào Kiên Mỹ để gặp gỡ Nguyễn Nhạc

Hôm ấy Trần không mang đao theo. Đánh tay không với cạp từ sáng đến trưa, Trần bị đuối sức nên mới bị thương. Nếu không gặp Bùi Thị Xuân thì e khó giữ toàn mạng [28]

Thoát chết, Trần yêu cầu đưa về Kiên Mỹ, nhà Nguyễn Nhạc. Nguyễn Nhạc và Bùi Thị Xuân vốn đã từng nghe tiếng nhau, nhưng chưa có dịp làm quen. Nhờ cạp theo gió, gió đưa duyên mà nên nghĩa vườn đào Bùi, Trần, Nguyễn. Rồi để cho nghĩa thêm nặng tình thêm thâm, Nguyễn Nhạc đứng làm mai và làm luôn chủ hôn để Trần Quang Diệu và Bùi Thị Xuân nên đôi nên lứa

* **Nguyễn Văn Tuyết**, người xã Nhơn Ân, huyện An Nhơn. Lúc nhỏ có sức mạnh, đánh lộn giỏi, tụ tập kẻ vô lại ở chợ Gò Chàm và được tôn làm đầu nậu. Những kẻ mãi võ đến chợ, phải đến ra mắt Tuyết rồi mới được hành nghề

Một hôm, một ông già, đầu râu như bông vải vừa bắn xong, cùng hai cô gái mặt mày đẹp đẽ, đến chợ mãi võ. Ông già không theo lệ cũ, vừa đến liền khua chiêng khai diễn. Cô gái nhỏ múa kiếm vun vút, khí lạnh rợn người

Người đến xem đông như kiến và tiếng hoan hô dậy trời. Nguyễn Văn Tuyết hay tin dùng dùng nổi giận, liền kéo mười tên thủ hạ, đến vãn tội ông già. Ông già, hỏi không thềm đáp, đánh không thềm đỡ, đứng trơ trơ đó như một pho tượng trời trồng. Tuyết thất kinh bỏ về nhà, tìm cách rửa hận. Do biết ông già và hai người con gái trọ nơi miếu thổ địa ở sau chợ. Tuyết đợi đêm khuya, giắt kiếm, nhảy tường vào miếu. Bốn bề im phăng phắc. Hai cô gái ngủ say. Ông già nằm ngáy như sấm. Tuyết khẽ lén đến gần, rút kiếm đâm vào cổ. Kiếm gãy kêu rắc. Tuyết hết hồn bỏ chạy. Ông già níu lại. Tuyết run sợ quỳ xuống chịu tội, ông già ngồi dậy nói:

- Nhà ngươi tư chất thông minh lại có sức mạnh xuất chúng. Sao không lo rèn võ luyện văn, để chờ cơ hội ra giúp nước, mà lại đắm mình trong vũng bùn nhơ? Tuyết lay, thề quyết tâm hối quá, và van xin theo làm môn đồ

Ông già họ Trần tên Kim Hùng là một võ sư người thôn Trường Định huyện Tuy Viễn. Võ nghệ tuyệt luân, nhưng người con trai bị mất sớm, cụ buồn dặt hai người cháu gái đi tìm người xứng đáng để làm người thừa kế. Gặp được Nguyễn Văn Tuyết, Trần lão rất hài lòng. Tuyết theo Trần lão ra đi. Sau năm năm trở về, bọn đồ đảng cũ đến mừng. Tuyết khuyên nên bỏ nghề cướp bóc cũ

Một hôm Võ Vương Nguyễn Phúc Khoát nam tuần đến Quy Nhơn. Nghe đồn chúa Nguyễn có con tuấn mã tên Xích Kỳ, Tuyết đợi đêm khuya lén vào hành cung bắt ngựa rồi lên yên chạy thẳng lên vùng An Khê. Trời vừa hừng

sáng thì ngựa đã qua khỏi đèo Vĩnh Viễn. Con Xích Kỳ là cống vật của Cao Miên [29], chúa rất yêu quý, ngựa bị mất trộm, Tuần phủ Nguyễn Khắc Tuyên bị tội chết. Nhờ Trương Phúc Loan ra sức cứu mới được miễn. Tuyên cho người đi tìm khắp Quy Nhơn, Phú Yên, Quảng Nghĩa, nhưng không tìm ra bóng dáng. Khi xa giá chúa Nguyễn trở về Phú Xuân, thì trong dinh Tuần phủ Quy Nhơn bỗng thấy trên vách mấy chữ lớn: Kẻ trộm ngựa Chúa là Nguyễn Văn Tuyết ở Tuy Viễn. Tuyên xem thấy, hết hồn, dặn tả hữu đừng tiết lộ. Việc được im.

Tuyết, sau khi theo thầy học thành tài, trở về Tuy Viễn, những mong cứu đồng bào ra khỏi ách chuyên chế của chúa Nguyễn, song không biết làm cách nào đành ôm ấp mộng mà chờ người đồng khí đồng phương. Kịp nghe tin Tây Sơn Vương chiêu mộ hào kiệt, Tuyết liền lên sơn trại đầu quân. Tại đây Tuyết gặp lại và kết hôn với cùng cô cháu gái của Trần sư phụ là Trần Thị Lan [30]

* **Nguyễn Văn Lộc**, lúc nhỏ, nhà nghèo ở chẵn trâu cho một phú nông làng Kỳ Sơn. Học võ lúc nào và với ai, thật không ai biết. Một hôm đi chơi về khuya, bị quân canh bắt trói vào cột đình. Lộc nhặt miếng sành cắt dây trói trốn thoát. Quân canh hơn mười người đuổi theo đều bị đánh ngã không đứng dậy nổi. Trời tối, Lộc chạy lạc vào cánh đồng lúa chín. Người giữ ruộng ngờ là ăn trộm, hô hoán..

Người chung quanh chạy đến vây bắt. Người mỗi lúc mỗi đông, kẻ gây người gộc... Lộc đánh ngã lớp này thì lớp khác xông đến... Liệu không thể dùng quyền để giải vây được, Lộc bèn giựt cây gậy, đánh một đòn chí tử mở đường máu thoát thân

Từ ấy người địa phương mới biết Nguyễn Văn Lộc là người võ nghệ siêu phàm

Khi nghe tin Tây Sơn Vương tụ tập quân anh, Lộc đến xin gia nhập, và được tiếp đãi vào hàng thượng tâu

* **Võ Đình Tú**, hợp tác cùng Tây Sơn Vương từ buổi ban sơ

Tú con nhà giàu đất Phú Phong, tính can đảm và hào phóng từ lúc bé. Được một nhà sư dạy võ nghệ và binh pháp. Nhà sư, pháp danh là gì và ở đâu không ai biết thường đến ngồi trước ngõ họ Võ. Nhà sư mặt mày xấu xí, ăn mặc rách rưới.

Lũ nhỏ trong xóm hễ trông thấy nhà sư thì kéo nhau đến chọc ghẹo. Tú lúc bấy giờ mới mười bốn tuổi, đối với nhà sư lại hết sức lễ phép và thường bung com nước hoặc bánh trái đến cúng dường. Nhà sư hoan hỷ mà nhận

Một hôm trời nổi mưa gió lớn, mọi người không dám ra đường. Mưa suốt ngày, đêm đến mưa tạnh gió ngừng, nhưng trong nhà không thấy Tú đâu cả. Cho người đi khắp nơi, hết ngày này qua ngày khác, vẫn không tìm thấy tung tích, mà nhà sư từ hôm mưa gió cũng không còn thấy tới lui trong thôn. Người nhà quyết đoán rằng Tú bị nhà sư bắt, đành thắp nhang cầu Phật gia hộ cho Tú mà thôi

Mười năm sau Tú trở về; một thanh niên vạm vỡ, sức mạnh như hùm, nhưng tánh tình chất phác, mới trông qua không ai biết rằng võ nghệ cao cường. Về nhà, đóng cửa xem sách, trừ Võ Văn Dũng, không gì ao du với ai, cũng không lấy vợ

Võ Văn Dũng giới thiệu cùng Tây Sơn Vương. Vương thân hành đến rước

Sau khi về cùng nhà Tây Sơn. Tú mới trở tài. Chẳng những côn quyền xuất chúng, binh pháp tinh thông mà còn có tài bắn cung, nhảy cao, cỡi ngựa. Thường ưa sử dụng thiết côn, trăm người không địch. Bùi Thị Xuân tặng một lá cờ đào thêu bốn chữ vàng Thiết côn vô địch. Nguyễn Huệ yêu thương như ruột thịt, những lúc rảnh rang thường cùng Tú bàn luận về võ nghệ và binh pháp.

* **Lê Văn Hưng**, vốn là một tay cướp nức tiếng ở Kiên Đông [31], ngọn roi [32] tuyệt diệu, quát ra một đòn, đánh ngã trăm người. Tuy làm nghề ăn cướp, nhưng lấy của người giàu chia cho người nghèo nên được dân địa phương rất yêu mến

Hưng có đến vài chục thủ hạ. Ông cầm thủ hạ không được quấy nhiễu đồng bào. Và Hưng không bao giờ phạm đến tài sản người trong huyện. Những vụ đánh cướp do Hưng cầm đầu chỉ xảy ra ở các nơi xa và vụ nào Hưng cũng cầm roi cản hậu. Đánh người chỉ đánh ngã chớ không đánh chết hoặc gây trọng thương. Nhưng có một lần - đó là lần chót - cướp được một vó to ở Phú Yên. Khổ chủ là một tay giỏi võ, gia nhân lại toàn là lực điền có đôi miếng trong mình. Ý thị cứ lăm xả vào đánh Hưng. Hưng nương tay đã nhiều lần, nhưng đối phương không sợ cứ bám sát. Trời đã gần sáng mà đối phương vẫn chưa chịu lui, Hưng đành phải dùng tận lực: khổ chủ bị đánh hộc máu, chết tươi

Các vụ bị cướp suông nhà cầm quyền không để ý. Nhưng vụ cướp này gây án mạng, chánh quyền không thể bỏ qua. Biết thủ phạm là Hưng, Tuần phủ Phú Yên hợp lực cùng Tuần phủ Quy Nhơn cho truy nã gắt... Hưng đành phải bỏ nhà vào rừng. Rồi nhân Tây Sơn Vương mộ binh. Hưng bèn nhập ngũ

Nhờ tài nghệ, không bao lâu, từ cấp lính lên cấp Đội rồi lên lần đến cấp Tướng

* **Lý Văn Bru**, còn có tên là Mưu, người làng Đại Khoang huyện Phù Cát tỉnh Bình Định. Nổi danh từ thời niên thiếu có biệt hiệu là Phi Vân Báo (con beo bay trong mây) có tài vừa cưỡi ngựa phi nước đại vừa múa kiếm, phóng lao, bắn cung trăm phát trăm trúng. Ngoài ra, ông còn có tài nuôi ngựa chiến. Nhờ địa thế vùng từ Đại Khoang, Thuận Truyền qua Thuận Ninh đất xấu, toàn gò đồng, cây dại cùng chà là, sim, ổi mọc chen chúc lẫn với cỏ dại rất thích hợp cho việc chăn nuôi, săn bắn, nên gia đình ông chuyên nghề nuôi bò ngựa và săn bắn. Đồng thời chuyên tập luyện võ nghệ, nghiên cứu chiến trận

Bà Bùi Thị Xuân thường đến khu vực này săn bắn nên quen thân với ông Bru và học ông cách thức luyện tập ngựa chiến

Tây Sơn khởi nghĩa, ông Bưu được bà Xuân tiến cử, phụ trách chăn nuôi sản xuất tại nông trại Tây Sơn Hạ, kết hợp tổ chức tập luyện đoàn chiến mã và rèn luyện nghĩa binh

Nhờ tài thao lược, ông được phong chức Đô Đốc cầm binh tham gia các trận đánh ở trong Nam và giải phóng thành Thăng Long

* **Nhưng Huy và Tứ Linh** tên thật là gì và quê quán nơi đâu, không rõ. Làm nghề lục lâm, sào huyệt tại nguồn An Tượng thuộc Tây Sơn Hạ, nhưng chỉ làm ăn từ Phú Yên trở vô. Cả hai đều là tráng lực sĩ, võ thuật cao, song tánh hung bạo. Tây Sơn Vương dùng với sự dè dặt [33]

Đó là bên võ. Còn bên văn thì có:

* **Nguyễn Thung**, tuy là một phú nông song sử kinh đều thông thuộc. Tánh tình hào phóng, nhân hậu, nên rất được lòng mọi người

* **Võ Xuân Hoài, Trương Mỹ Ngọc**, đức cao học rộng, hai ngôi sao về văn học đương thời ở Bình Khê và An Nhơn

* **Cao Tắc Tựu**, người đẹp, học rộng lại tinh thông binh pháp. Ngày thường ít nói, nhưng khi bàn việc lớn thì lời như nước chảy. Mọi người đều kính phục

* **La Xuân Kiều**, một văn sĩ có tiếng ở Phù Cát, giỏi Nôm, lại cười ngựa giỏi, bắn cung hay. Thông minh hoạt bát

* **Triệu Đình Tiệp**, học rộng ưa thực tế, ghét phù hoa. Tánh thanh khiết nghiêm nghị. Rất trọng chữ tín. Giỏi việc cai trị

Đây là những nhân vật rường cột, ngoài ra còn rất nhiều người tài

Nhưng Tây Sơn Vương nhận thấy chưa đủ, nên trái lòng cầu hiền

Hai viên tướng Tàu là **Tập Đình** ở Hội An (Quảng Nam), **Lý Tài** ở cửa bể Phù Ly (Quy Nhơn) đem quân ứng theo Tây Sơn Vương

Quân của Tập đình gọi là Trung nghĩa quân

Quân của Lý Tài gọi là Hoa nghĩa quân. Quân trong hai đội hầu hết đều là người Tàu to lớn, mạnh bạo. Khi ra trận uống rượu say, cởi trần, lấy giấy vàng bạc dán cùng mình, cất tiếng hét vang, sấn vào tấn công kẻ địch

Tây Sơn Vương đón tiếp nồng hậu và cho vào đóng trong thành, chờ dịp tấn công

Kế đó là một tráng sĩ xin vào yết kiến. Tây Sơn Vương cho mời vào thì là **Phan Văn Lân**, người bạn học cũ

Họ Phan người ở miền ngoài, nhưng không rõ phủ, huyện nào. Võ giỏi, tự bảo rằng võ mình được truyền từ Phạm Ngũ Lão đời Trần, thiên hạ vô địch. Nhưng khi vào An Thái yết kiến Trương Văn Hiến, thì liền lạy xin làm đệ tử. Trước kia họ Phan tự thị tự đắc bao nhiêu thì sau khi thọ giáo cùng Trương công lại khiêm tốn bấy nhiêu. Gặp được bạn cũ, Tây Sơn Vương hết sức vui mừng, mời họ Phan ở ngay trong cung, Phan không chịu xin ra nơi các dinh thự cùng chư tướng

Một hôm có một nhà sư, hình thù cổ quái, nghe tiếng tăm của Phan Văn Lân, bèn đến xin gặp, Phan tránh mặt. Nhưng quân sĩ thúc giục, Phan giả lính

theo thuộc hạ ra xem. Nhưng nhà sư nhìn biết, thách Phan đấu võ. Nhận thấy nhà sư không phải hâm mộ nghệ thuật muốn làm bạn bốn phương, mà là một khách gi ang hồ, bụng đầy ác ý. Phan quyết định trừ khử để tránh mối họa về sau

Lúc ấy nhà sư đương ngồi uống rượu nơi tầng hai một tửu lâu ở trước thành. Phan xủ tay áo ngồi, thách nhà sư ra tay trước. Bị chạm lòng tự ái, nhà sư nổi giận thành linh đá Phan một ngón tối độc. Phan chỉ nghiêng mình, lấy tay hất nhà sư rớt xuống lầu võ sở

Khi Phan mới đến, ngoài Tây Sơn Vương, các tướng thấy Phan hiền lành, ai cũng tưởng là kẻ tầm thường. Khi Phan đánh chết nhà sư, mọi người mới biết có tài siêu việt. Tướng sĩ yêu cầu Phan cho xem tài nghệ. Phan nhất định từ chối. Nài nỉ quá, Phan bảo rinh ba tảng đá dày chồng lên nhau, rồi đưa sòng bàn tay phải chém xuống. Ba tảng đá đều vỡ làm đôi như bị lưỡi gươm thần chém đứt. Ai nấy đều gọi là người thần

Nhà sư bị Phan Văn Lâm hất rớt xuống tửu lâu là một người Trung Quốc, thuộc phái Thiếu Lâm

Ở chợ Gò Chàm, phía bắc thành Quy Nhơn, còn có một nhà sư nữa cũng người Tàu thường đến biểu dương võ nghệ, thường cỡi áo ngồi ngay ngắn, cho người dùng gươm đao chém vào đầu mình tay chân. Chém mạnh mấy cũng không hề gì. Tây Sơn Vương được tin, sợ nhà sư gây biến, muốn trừ, nhưng không thể giết được. Võ Văn Dũng lãnh trách nhiệm trừ nhà sư

Võ đến chợ Gò Chàm gặp nhà sư, dùng lễ khoản đãi. Khi đã nên thân, Võ hỏi:

- Hòa thượng là người đã đạt đạo, không biết có khi nào bị lạc thú của trần gi an cám dỗ chăng?

Nhà sư đáp:

- Lòng ta như tro lạnh không có gì có thể cám dỗ.

Võ cười:

- Lời nói không đáng tin. Có thể cho phép được thí nghiệm? Nhà sư bằng lòng. Võ thuê mười tên thanh niên vô lại và mười gái thanh lâu xinh đẹp trải chiếu làm việc dâm dục trước mặt nhà sư. Ban đầu nhà sư cười nói như thường. Nhưng hồi lâu, bỗng nhắm mắt không muốn nhìn nữa. Xuất kỳ bất ý, Võ rút kiếm chém một nhát, đầu nhà sư rơi liền tay.

Võ nói:

- Nhà sư không có thuật gì lạ. Dày công luyện khí làm cho thân thể cứng rắn. Tâm định thì khí tụ, tâm động thì khí tan. Lúc ban đầu tâm nhà sư không động nên nhà sư dám nhìn tự do. Đến khi nhà sư nhắm mắt thì biết tâm nhà sư đã động rồi. Cho nên chém xuống, không thể kháng cự được

Ai nấy đều phục Võ là cao kiến. Tây Sơn Vương rất hài lòng. Ít lâu sau, Trần Quang Diệu đưa một trảng sĩ về tiến cử cùng Tây Sơn Vương

Tráng sĩ đó là **Võ Văn Nhậm**. Võ Văn Nhậm người Quảng Nam, sức mạnh hơn người, đánh giặc giỏi, tánh phóng khoáng không chịu sự ràng buộc. Vốn là tướng của quan trấn thủ Quảng Nam, vì không chịu tuân theo luật pháp, bị tội, phải trốn vào Quy Nhơn

Nhậm đến Phù Ly, nghe người đi đường cho biết có tên cường hào cường đoạt con gái chưa chồng. Nhậm giận, tuốt gươm giết tên thổ hào, rồi định đến cửa quan chịu tội. Bỗng một tráng sĩ đến vỗ vai:

- Tôi xem anh chí khí tài lực đủ định loạn thiên hạ dễ dàng. Giết một con sâu dân thì có chi gọi là tội mà toan bỏ cái thiên tài hữu dụng? Sao không đến Tây Sơn Vương để chung lo việc lớn. Tôi, Trần Quang Diệu, xin tiến cử anh lên nhà vua. Võ Văn Nhậm hớn hởi theo Trần Quang Diệu. Tây Sơn Vương trọng dụng và sau này gả con gái là Thọ Hương công chúa cho [34]

Tiếng chiêu hiền đãi sĩ của Tây Sơn Vương mỗi ngày mỗi bay xa. Các anh hùng chí sĩ lần lượt đến giúp mỗi ngày mỗi đông

Ngày kia có người tới xin được góp sức góp tài, xưng danh là **Ngô Văn Sở**

Ngô Văn Sở người làng Bình Thạnh (Tuy Phước) có sức mạnh, giỏi võ nghệ, thông binh pháp. Cùng với Trần Quang Diệu, Võ Văn Dũng kết bạn thân [35]

Đó là những bậc kỳ tài. Còn nhiều tay võ giỏi khác ứng mộ tòng quân sau lập nhiều công lớn.

Các bậc văn nhân đến phò tá Tây Sơn Vương cũng đông:

* **Mã Vĩnh Thắng** ở An Nhơn, nổi tiếng về thơ và từ

* **Lưu quốc Hưng** ở Phú Yên, có tiếng là cương chính

* **Huỳnh Văn Thuận**, người Quảng Nghĩa, học rộng, nổi tiếng hay chữ từ lúc nhỏ, có tài thuyết phục nhân tâm

* **Võ Văn Cao**, người ở dưới chân núi Cù Mông thuộc Phú Yên. Học rộng, giỏi kinh dịch, ghét đạo Phật đạo Lão, không ưa thơ văn phù phiếm. Chuộng thực tế. Tánh nghiêm nghị, cương trực

* **Anh em Nguyễn Văn Huân và Nguyễn Văn Danh** người gốc huyện Hùng Nguyên tỉnh Nghệ An, tổ tiên bị chúa Nguyễn bắt vào khai phá khu vực phía đông chân Hòn Lớn thuộc xã Đại Phong, huyện Mộ Đức, tỉnh Quảng Ngãi. Tuy nhà nghèo nhưng thông minh hiếu học, vào An Thái thọ giáo Trương Văn Hiến, bạn đồng môn cùng anh em Nhạc, Huệ

Ngoài ra dưới cờ nữ tướng Bùi Thị Xuân có bốn phó nữ tướng trẻ đẹp tài cao: Bùi Thị Nhạn, Trần Thị Lan, Nguyễn Thị Dung, Huỳnh Thị Cúc

* **Bùi Thị Nhạn** là con gái út Bùi Đắc Lương, một cự phú thôn Xuân Hòa huyện Tuy Viễn. Ông Lương sanh ba trai là Bùi Đắc Chí, Bùi Đắc Trung, Bùi Đắc Tuyên và hai gái là Bùi Thị Loan, Bùi Thị Nhạn. Bùi Thị Xuân là con Bùi Đắc Chí gọi Bùi Thị Nhạn bằng cô, nhưng Bùi nữ tướng lớn tuổi hơn và đào tạo Bùi Thị Nhạn thành một nữ kiếm khách

* **Trần Thị Lan** là em ruột Trần Thị Huệ phu nhân Nguyễn Nhạc, con Trần Kim Báu, cháu võ sư Trần Kim Hùng người thôn trường Định huyện Tuy Viễn. Khi Lan lên ba thì bà Báu qua đời, ông buồn gởi hai con cho ông bà nội Trần Kim Hùng, một thân dần bước gi ang hồ. Lớn lên, Thị Huệ theo bà nội học nữ công, Thị Lan theo ông nội học võ nghệ, có tài về kiếm thuật và luyện thân lạnh lẽ như chim én nên tự hiệu là Ngọc Yến. Võ sư rất yêu quý, đi đâu cũng đem theo. Trần Kim Báu vào đến Bình Khương (tức Khánh Hòa sau này) mở trường dạy võ tại huyện Quảng Phước (tức Vạn Ninh) cưới vợ địa phương sanh được một trai tên là Trần Kim Sư. Khi lên hai thì cha mất. Kim Sư sống cùng với mẹ. Võ sư Kim Hùng được tin con mất đem hai cháu vào thọ tang. Lúc ấy Thị Huệ đã mười bảy, Thị Lan lên mười hai. Tang lễ xong lão sư đem hai cháu gái về xứ. Lúc về cũng như lúc đi, lão sư bày việc mãi võ để vừa nghỉ chân vừa kiếm tiền lệ phí

Về đến Gò Chàm lão sư gặp Nguyễn Văn Tuyết. Biết Tuyết là người có tài, lão sư về nhà gi ao hai cháu cho vợ rồi cùng Tuyết đi vân du

Sau đó Trần Thị Huệ kết duyên cùng Nguyễn Nhạc. Nghe tiếng Bùi Thị Xuân võ nghệ cao cường, Thị Lan theo chị lên kết bạn cùng Bùi nữ tướng

* **Nguyễn Thị Dung và Bùi Thị Cúc** là người Quảng Ngãi

Bà Dung là em của Nguyễn Văn Xuân người làng Lạc Phổ huyện Mộ Đức. Bà Cúc là em Huỳnh Văn Thuận người làng Đông Quang huyện Sơn Tịnh. Hai họ là chỗ quen thân. Ông Xuân và ông Thuận có tài về văn học. Bà Dung và bà Cúc có tài về kiếm thuật. Nghe tiếng Trương Văn Hiến, bốn anh em rủ nhau vào xin thọ giáo. Trương công không thu nạp nữ đồ đệ. Ông Xuân và ông Thuận ở lại An Thái học văn. Hai cô gái được Trương công giới thiệu lên Xuân Hòa thụ nghiệp cùng Bùi Thị Xuân

Bà Dung và bà Cúc tuổi tác cùng tài nghệ tương đương với bà Nhạn bà Lan. Cả bốn đều tôn Bùi nữ tướng làm thầy và coi nhau như ruột thịt. Người đương thời gọi là Tây Sơn Ngũ Phụng thư

Ngũ phụng đã cùng nhau tổ chức, huấn luyện và điều khiển một đoàn tượng binh gồm một trăm thớt voi và một đoàn nữ binh trên hai ngàn người cho nhà Tây Sơn

Trong Ngũ Phụng thư, chỉ Bùi Thị Xuân đã có chồng là Trần Quang Diệu, trước khi kết bạn cùng các nữ anh hùng. Còn các người khác, kẻ trước người sau lần lượt theo chồng sau khi đã lập nên danh nghiệp

Bùi Thị Nhạn kết duyên cùng Nguyễn Huệ sau khi Phạm Thị Liên qua đời

Trần Thị Lan kết duyên cùng Nguyễn Văn Tuyết khi Tuyết đến cùng Nguyễn Nhạc

Nguyễn Thị Dung kết duyên cùng Trương Đăng Đồ là người Mỹ Khê huyện Sơn Tịnh tỉnh Quảng Ngãi, một danh tướng của Tây Sơn

Riêng chỉ có Huỳnh Thị Cúc không chịu xuất giá, suốt đời theo phò tá Bùi Thị Xuân

Những trang tài tuần văn võ cùng Nguyễn Nhạc, Nguyễn Huệ gây dựng Nhà Tây Sơn ngoài những người đã liệt kê trên kia còn nhiều người nữa song có công đắp móng xây nên khi chưa dựng cờ khởi nghĩa thì có:

- Bên võ có bảy người là: Võ Văn Dũng, Võ Đình Tú, Trần Quang Diệu, Nguyễn Văn Tuyết, Lý Văn Bưu, Lê Văn Hưng, Nguyễn Văn Lộc, danh truyền Tây Sơn Thất Hổ tướng

- Bên văn có sáu người là: Võ Xuân Hoài, Nguyễn Thung, Trương Mỹ Ngọc, La Xuân Kiều, Triệu Đình Thiệp, Cao Tắc Tựu, người đương thời gọi là Lục Kỳ sĩ. Thất hổ tướng, Lục kỳ sĩ và Ngũ phụng thư hợp thành Tây Sơn thập bát cơ thạch, nghĩa là mười tám tảng đá làm nền móng của Nhà Tây Sơn

NHÀ TÂY SƠN ĐÁNH NHÀ NGUYỄN Ở MẶT BẮC

Trong khi Tây Sơn Vương lo củng cố nội bộ, chiêu mộ hào kiệt, đồn lương tích thảo, thì trấn thủ Quảng nam sai quân vào đánh

Đất nhà Nguyễn lúc bấy giờ chạy từ Hoàn Sơn đến Hà Tiên, Quy Nhơn nằm khoảng giữa, phía nam giáp Phú Yên, có dãy núi Cù Mông làm ranh giới, phía bắc giáp Quảng Nghĩa, có dãy Bình Đê làm ranh giới. Nam cũng như Bắc đều có đèo mở lối ra vào, nhưng địa thế rất hiểm trở. Được tin quân nhà Nguyễn kéo vào Quy Nhơn, Tây Sơn Vương gi ao thành và mặt nam Quy Nhơn cho Trần Quang Diệu và các tướng tâm phúc. Còn mình và Tập Đình, Lý Tài cử đại binh ra chống cự quân nhà Nguyễn. Trần Quang Diệu tiến cử tỳ tướng Nguyễn văn Xuân theo phò tá

Quân nhà Nguyễn do phò mã Nhất thống lãnh. Phò mã chia quân làm hai đạo, theo hai đường thủy, bộ. Đạo bộ binh do chương cơ Vệ chỉ huy, chưa qua khỏi Bình Đê đã bị quân Tập Đình và Lý Tài chặn đánh. Trông thấy quân Trung Nghĩa và Hoài Nghĩa cao lớn dữ tợn, quân chương cơ Vệ khiếp sợ, chưa đánh đã thua chạy, bị truy kích giết sạch. Chương cơ Vệ không chống nổi Lý, Tập, bị tử trận. Còn đạo thủy quân đi đường bể làm sách ứng, thuyền bị dạt vào doi cát tại cửa sông Trà Khúc, không tiến được

Vừa lúc ấy gặp quân Tây Sơn Vương kéo ra đánh tan hết chiến thuyền, bắt sống được 50 thủy binh và lấy được 10 khẩu đại bác. Phò mã Nhất đại bại rút tàn quân chạy về Quảng Nam bị quân Tây Sơn chặn đánh, bỏ lại bốn thớt voi và nhiều xe lương cùng vũ khí

Tây Sơn Vương toàn thắng, đắp một lũy cát tại Bến Ván (Bình Sơn, Quảng Ngãi) gi ao cho Nguyễn Văn Xuân đóng giữ, rồi đem chiến lợi phẩm trở về Quy Nhơn

Đó là vào trung tuần tháng 11 năm Quý Tỵ (1773)

Qua tháng chạp, nhà Nguyễn lại cử hai đạo binh vào đánh Tây Sơn Vương

- Một đạo do Tiết chế Tôn Thất Hương điều khiển kéo thẳng vào Bồng Sơn

- Một đạo do Tổng nhung Thành và Tán lý Đản chỉ huy, kéo đánh lũy Bến Ván. Quân số của binh nhà Nguyễn quá đông, Nguyễn Văn Xuân không chống nổi, phải bỏ bến Ván rút lên núi, theo thượng đạo về Quy Nhơn. Thành và Đản

thừa thắng kéo quân vào Bồng Sơn hiệp cùng quân Tôn Thất Hương chiếm núi Bích Khê

Tây Sơn Vương hay tin sai Tập Đình và Lý Tài theo đường rừng, đến Trà Câu ở Quảng Nghĩa, để chặn đường về của quân Nguyễn, và Nguyễn Văn Xuân đem quân yểm phục phía nam núi Mồng Gà để làm sách ứng. Còn mình đem quân ra thẳng Bích Khê

Tại Bích Khê, quân Tây Sơn và quân nhà Nguyễn kịch chiến

Tôn Thất Hương bị tử trận. Quân nhà Nguyễn bị giết gần hết. Thành và Đản rút tàn binh chạy lui, đến Trà Câu bị phục binh Tây Sơn giết chết

Quân Tây Sơn cướp thu được rất nhiều voi ngựa và quân lương quân dụng

Tây Sơn Vương kéo quân chiếm phủ lý Quảng Nghĩa, lưu Nguyễn Văn Xuân lại giữ thành, cùng Tập Đình, Lý Tài kéo đại binh đánh thẳng vào Quảng Nam

Quân của Vương đóng tại sông Cối Gi ang, quân Lý Tài đóng tại sông Thế Gi ang huyện Duy Xuyên. Quân Tập Đình đóng tại bãi cát gần Kim Sơn thuộc Hà Đông để ứng viện [36]

Đầu năm Giáp Ngọ (1774), quân nhà Nguyễn do Thống binh Huy và Hiến quận công Nguyễn Cửu Dật chỉ huy, kéo vào đánh. Trận đầu bị quân Tây Sơn Vương đánh thua, quân nhà Nguyễn dồn nơi phố Mỹ Thị thuộc Hòa Vang. Hai bên thường ngày kéo quân giáp trận kịch liệt, không phân thắng bại [37]

Để làm kế cửu tri, Tây Sơn Vương rút quân về Thế Gi ang, đóng nơi Thiên Lộc thuộc Duy Xuyên, trước sông sau sông cứ hiểm làm đồn lũy

Thiên Lộc là một gò cát lớn dài hơn 30 dặm, thuộc xã Văn Ly. Hai nguồn sông phát xuất từ Kim Sơn và Ngọc Sơn hiệp lưu tại phường An Lâm huyện Hòa Nam, Hòa Vang thành sông Trùng. Sông Trùng bị gò cát Thiên Lộc chia làm hai nhánh Bắc Nam. Nhánh phía nam chạy đến xã Thi Lai huyện Duy Xuyên tách ra làm hai nhánh. Một chảy xuống đông làm dòng sông Dưỡng Châu, qua xã Mỹ Xuyên tục gọi là sông Kẻ thế, tức là Thế Giang, một nhánh phía bắc chảy qua xã Châu Nghê huyện Duyên Phước làm sông Câu Nghê. Sông Câu Nghê chảy xuống Đông An gọi là sông Chợ Cối, tức là Cối Gi ang. Cối Gi ang và Thế Gi ang đều chảy vào cửa biển Đại Chiêm

Thiên Lộc nằm giữa nhiều nhánh sông sâu, thế rất hiểm. Quân nhà Nguyễn không đánh nổi. Nguyễn Cửu Dật bàn mưu cùng Thống binh Huy án binh bất động. Rồi cho đóng chiến thuyền, đặt đại bác, lén theo đường sông, lấy ván chặn nước để đưa thuyền xuống, xuất kỳ bất ý, đánh úp đồn Thiên Lộc. Đồn Thiên Lộc bị vỡ. Binh của Lý Tài ở Thế Gi ang cũng bị đánh úp, binh của Tập Đình đến cứu không kịp. Quân Tây Sơn Vương bị đại bại rút về án cứ Bến Ván và Châu Ổ (Quảng Ngãi)

Tây Sơn Vương chỉnh đốn lại đội ngũ, rồi theo thượng đạo đi tắt ra Kinh Gi ang cùng Tập Đình và Lý Tài

Quân nhà Nguyễn đóng tại Phú Hòa thuộc huyện Hòa Vang, nương thế sông làm hiểm cứ. Tây Sơn Vương dùng chiến thuyền từ Ginh Gi ang đánh xuống

Nguyễn Cửu Dật dùng kế sa nang, lấy bao đựng cát ngăn nước sông, rồi giả thua chạy, đợi quân Tây Sơn qua khỏi, vớt bao cát lên, nước ào xuống, thuyền Tây Sơn bị đắm khá nhiều. Bị thua quân Cửu Dật, Tây Sơn Vương kéo binh đến Mỹ Thị đánh Thống binh Huy. Huy bị thua kéo tàn binh chạy thoát

Tây Sơn Vương đóng binh tại Mỹ Thị, sai Tập Đình đóng ở Cối Gi ang, và Lý Tài đóng ở Thế Gi ang để làm thế ỷ giốc

Qua mùa thu (Giáp Ngọ 1774), Hoàng Ngũ Phúc vâng lệnh chúa Trịnh ở Đàng ngoài đem quân vào đánh lấy Phú Xuân. Chúa Nguyễn là Định vương Nguyễn Phúc Thuần cùng đình thần chạy vào Quảng Nam, đóng ở Câu Đê thuộc Hòa Vang

Quân Tây Sơn Vương kéo đến đánh. Chúa Nguyễn chống không nổi, chạy lên đóng ở Trà Tế Sơn thuộc huyện Quế Sơn, lập cháu là Nguyễn Phúc Dương lên làm Đông Cung Thái Tử, để ở lại giữ Quảng Nam, rồi cùng Nguyễn Phúc Ánh xuống thuyền chạy vào Gia Định. Đông Cung bị quân Tây Sơn đánh, chạy đến Hà Dục bị Tập Đình và Lý Tài bắt được đem về Hội An

Tiếp đó quân Hoàng Ngũ Phúc vượt Hải Vân vào chiếm đồn Trung Sơn và Câu Đê. Tây Sơn Vương cùng Tập Đình, Lý Tài kéo đại binh ra đánh. Tập Đình đi tiên phong, bị quân Ngũ Phúc đánh thua, sợ tội bỏ chạy về Trung Quốc

Tây Sơn Vương nhận thấy quân Hoàng Ngũ Phúc đã đông lại mạnh, mình chưa đủ sức chống cự, bèn cùng Lý Tài rút hết quân về Quy Nhơn, đem hoàng tử Dương theo. Và làm kế hoãn binh, cho người mang thư và vàng lụa ra dâng cho Hoàng Ngũ Phúc, xin nạp đất Quy Nhơn và Quảng Nghĩa, cùng xin làm tiền khu đi đánh họ Nguyễn. Hoàng Ngũ Phúc muốn lợi dụng Nguyễn Nhạc để đánh đất Gia Định, bèn làm biểu xin chúa Trịnh cho Vương là Tiên phong Tướng quân Tây Sơn Hiệu Trưởng, sai Nguyễn Hữu Chỉnh đem cờ và ấn kiếm vào Quy Nhơn ban cho Tây Sơn Vương

Hoàng Ngũ Phúc đóng binh ở Châu Ô, cuối năm Ất Mùi (1775) rút về Thuận Hóa. Tây Sơn Vương không lo mặt Bắc nữa, chuẩn bị đánh lấy mặt Nam

ĐÁNH VỚI NHÀ NGUYỄN Ở MẶT NAM

Đi đánh mặt Bắc, Tây Sơn Vương không quên mặt Nam. Vương cử Nguyễn Lữ, Nguyễn Văn Lộc và Võ Văn Cao đi vào Phú Yên, Diên Khánh, Bình Thuận để xem xét tình hình, liên lạc cùng Vua Thủy Xá (Potau Ea), Hóa Xá (Potau Apui), và vận động thân hào nhân sĩ địa phương hưởng ứng cuộc nam chinh

Phái đoàn ra đi mùa thu năm Quý Ty (1773)

Thủy Xá và Hỏa Xá là con cháu của Vua Chiêm Thành, chiếm cứ sơn phần Phú Yên Diên Khánh và vùng Đăk Lăk, Ban Mê Thuột, không thần phục chúa Nguyễn, thường kéo người Thượng xuống quấy phá xóm làng Việt Nam. Được nhà Nguyễn phong cho chức Chương Cơ, không nhận. Tây Sơn Vương hứa

phục hồi danh vị Phiên Vương khi bình định xong miền Nam, hai Vua hoan nghênh phái đoàn và hứa sẽ giúp đỡ quân Nam tiến

Mọi tầng lớp nhân dân Phú Yên, Diên Khánh, Bình Thuận đều chán ghét quan quân nhà Nguyễn, ai nấy đều mong có cuộc đổi thay

Còn quan quân nhà Nguyễn thì chỉ lo bóc lột nhân dân, không nghĩ gì đến việc an nguy của quốc gia, cho nên việc phòng thủ rất lỏng lẻo. Phái đoàn về trình tâu rõ tình hình, Vương liền cử Ngô Văn Sở làm Chinh Nam Đại Tướng Quân, cùng Nguyễn Văn Lộc, Lê Văn Hưng vào đánh chiếm ba phủ Phú, Diên, Bình

Xuất quân mùa đông năm Quý Tỵ (1773)

Mặt tây được hai Vua Thủy, Hỏa yểm hộ, binh Tây Sơn cứ thẳng tiến vào Nam. Đi tới đâu được hoanh nghênh tới đó, và lấy ba thành dễ dàng như trở bàn tay

Tướng nhà Nguyễn là Nguyễn Văn Hiền bị giết, và Nguyễn Khoa Kiên bị bắt sống

Đại thắng, Ngô Văn Sở kéo binh về, để Nguyễn Văn Lộc và Lê Văn Hưng ở lại trấn giữ

Trong khi Ngô, Nguyễn, Lê đi chinh Nam thì ở Quy Nhơn, Nhưng Huy và Tứ Linh làm phản

Nguyên Nhưng Huy và Tứ Linh nghe Tây Sơn Vương chuẩn bị Nam chinh, liền đến xin xưng phong. Nghĩ rằng Huy, Linh trước kia đã từng quấy rối những vùng miền trong, để cho họ đem quân vào, sợ đồng bào sanh biến, nên Vương không chấp nhận lời thỉnh cầu. Hai người bất mãn, nhân dịp đem quân đi tuần phòng ban đêm, bỏ trốn về nguồn An Tượng, tập hợp đám côn đồ, kéo xuống đánh phá vùng Trường Úc. Trần Quang Diệu đem quân đánh dẹp. Huy, Linh bị bắt. Tây Sơn Vương muốn tha vì có công lấy thành Quy Nhơn. Nhưng chư tướng đồng xin giết đi bởi Công nhỏ không bù được họa lớn, giữ lại trong quân là nuôi ong tay áo, cho về An Tượng là thả cọp về rừng. Vương phải theo ý chư tướng. Huy, Linh thân nhiên ra pháp trường, cười bảo nhau: - Được thì vênh râu, thua thì đứt cổ

Ở Phú Yên, đầu xuân năm Giáp Ngọ (1774), Châu Văn Tiếp nổi dậy

Châu Văn Tiếp là người Phù Ly, làm nghề buôn nhưng sức mạnh võ giỏi. Khi Tây Sơn đánh chiếm thành Quy Nhơn, Châu không theo, đem gia đình vào Phú Yên, cất nhà ở dưới chân núi Trà Lương thuộc Tuy An, nuôi chí diệt Tây Sơn phò Nguyễn chúa. Kịp lúc binh Tây Sơn đánh chiếm Phú Yên, Châu chiêu mộ hơn nghìn người, dựng cờ khởi nghĩa

Cờ thêu bốn chữ lớn *Lương Sơn Tá Quốc*

Trấn thủ Phú Yên là đô đốc Nguyễn Văn Lộc hay tin, đem quân đến vây đánh. Quân Châu Văn Tiếp chưa được huấn luyện kỹ càng, vừa xáp chiến đã rã tan, Tiếp tẩu thoát, chạy lên núi theo thượng đạo vào Gia Định cung thuận Định Vương

Mùa thu năm ấy, viên lưu thủ đất Long Hồ trong Nam là Tống Phước Hiệp cử đại binh cùng Nguyễn Khoa Toàn ra đánh Tây Sơn

Quân Nguyễn đánh chiếm Bình Thuận. Tống Phước Hiệp để Nguyễn Khoa Toàn ở lại, còn mình kéo binh ra đánh Diên Khánh. Trấn thủ Lê Văn Hưng chặn đánh. Nhưng nhận thấy quân địch đã đông lại có trọng pháo yểm hộ, liệu không thắng nổi, bèn bỏ thành trống, rút toàn quân về Phú Yên cùng Nguyễn Văn Lộc chống địch. Chiếm được Diên Khánh rồi, Tống Phước Hiệp chia binh làm hai đạo kéo ra Phú Yên. Quân bộ thì đóng tại núi Xuân Đài thuộc Đồng Xuân, quân thủy thì đóng ở đầm Lãnh Úc nằm phía đông nam Đồng Xuân. Rồi đưa thư ra Quy Nhơn đòi Tây Sơn Vương trả Đông Cung Nguyễn Phúc Dương

Tây Sơn Vương muốn giữ kỹ Nguyễn Phúc Dương để làm con bài phòng khi dùng đến, bèn đưa lên chiến khu. Lại truyền Nguyễn Huệ xuống Quy Nhơn để lo việc Nam chinh. Nguyễn Huệ liền gi ao Tây Sơn cho Bùi Thị Xuân và Võ Đình Tú quản đốc, kéo đạo binh người Thượng mới tuyển mộ xuống Quy Nhơn. Rồi vâng lệnh anh, vượt Cù Mông vào Phú Yên

Nguyễn Huệ phóng tin cho Nguyễn Văn Lộc và Lê Văn Hưng biết để hợp lực công địch. Quân Tây Sơn cắt đứt liên lạc giữa thủy binh và bộ binh của địch, rồi chia quân làm hai cùng lúc đánh Xuân Đài và Lãnh Úc. Tống Phước Hiệp không thấy Vua Tây Sơn đáp ứng lời yêu sách của mình, cũng không thấy quân Tây Sơn khởi động, đương nghi nghi ngờ ngờ, thì bị đánh úp. Không kịp trở tay, binh của Tống cả thủy lẫn bộ đều bị tiêu diệt. Tống tẩu thoát về Nam. Quân Tây Sơn tiến đánh, lấy lại Diên Khánh và Bình Thuận

Nguyễn Huệ gi ao việc phòng thủ cho Nguyễn Văn Hưng và Lê Văn Lộc rồi kéo đạo binh người Thượng trở về Quy Nhơn [38]

Để giữ yên mặt Bắc, Tây Sơn Vương đưa tin thắng trận cho Hoàng Ngũ Phúc, Nguyễn Phúc liền xin chúa Trịnh phong cho Vương làm Tây Sơn Hiệu Trưởng Tráng Tiết Tướng quân và phong Nguyễn Huệ làm Tây Sơn Hiệu Tiên Phong tướng quân

Vương lại sai Lý Tài vào trấn Bình Thuận, hiệp lực cùng Lê Văn Hưng ở Diên Khánh để phòng thủ mặt Nam. Trần Quang Diệu can:

- Lý Tài là người Tàu, bụng dạ khó lường, không nên cho đi xa. Cọc sậy chuồng khó bắt lại.

Vương cười:

- Đã biết vậy. Song Lý Tài đánh giặc có công mà lòng phản bội chưa có hình tích. Trừ đi không khỏi mang tiếng bẻ nà quên nôm. Hồng nữ cũng như Tập Đình, Lý Tài mạnh là nhờ nanh vuốt. Nay đám thủ hạ đã tử trận gần hết, thì con cọc già không nanh vuốt dù hung hãn đến đâu cũng không đáng sợ. Hiện còn dùng được cứ dùng

Đó là cuối đông năm Giáp Ngọ (1774)

Mùa xuân năm Ất Mùi (1775), Tây Sơn Vương sai Nguyễn Lữ và Phan Văn Lân đem thủy quân vào đánh Gia Định

Quân Tây Sơn vây đánh Sài Côn (tức Sài Gòn). Định Vương Nguyễn Phúc Thuần khiếp sợ, chạy về Trấn Biên (tức Biên Hòa). Tướng sĩ mở thành đầu hàng. Quân Tây Sơn kéo vào thành. Nguyễn Lữ cho khuân hết lương thực vũ khí xuống thuyền rồi sai Phan Văn Lân tải về Quy Nhơn, một mình giữ Gia Định

Sang năm Bính Thân (1776), Đỗ Thành Nhân ở Đông Sơn (Tam Phú, Mỹ Tho) dấy binh giúp nhà Nguyễn, kéo đánh Sài Côn. Nguyễn Lữ không chống cự, bỏ thành rút quân về Quy Nhơn, Đỗ Thành Nhân rước Định Vương về Sài Côn lo việc phòng thủ

Tháng 10 năm ấy, Tây Sơn Vương sanh đặng con trai đặt tên là Bảo và mở yến tiệc ăn mừng. Đông Cung Nguyễn Phúc Dương lúc bấy giờ ở tại chùa Thập Tháp, thừa dịp quân canh ham vui lơ là canh gác, lén trốn xuống thuyền chạy về Gia Định

Lý Tài ở Bình Thuận biết rằng Vua tôi Tây Sơn Vương có ý nghi mình, bèn bỏ vào đầu hàng chúa Nguyễn. Nhưng rồi lại bỏ chúa Nguyễn, kéo quân đến chiếm cứ núi Chiêu Thái ở Biên Hòa. Nghe tin Đông Cung Dương vào Gia Định, Tài đón về tôn làm Tân Chính Vương, rồi đưa vào Sài Côn, tôn Định Vương làm Thái Thượng Vương. Đỗ Thành Nhân không phục bỏ về Đông Sơn

Được tin lung củng giữa bấy tôi nhà Nguyễn, tháng 3 năm Đinh Dậu (1777), Tây Sơn Vương sai Nguyễn Huệ và Nguyễn Lữ đem thủy binh vào đánh Gia Định. Lý Tài không chống nổi, cầu viện quân Đông Sơn, Đỗ Thành Nhân làm ngơ. Thành Sài Côn thất thủ, Lý Tài chạy trốn ở núi Chiêu Thái, Thái Thượng Vương Thuần chạy qua Long Xuyên. Tân Chánh Vương Dương chạy đến Vĩnh Long. Cả hai đều bị quân Tây Sơn bắt giết. Các quan võ nhà Nguyễn đều quy hàng

Hạ xong thành Sài Côn, Nguyễn Huệ, Nguyễn Lữ kéo binh về Quy Nhơn, giao cho đám hàng thần là Tổng Đốc Chu, Hồ Tướng Hãn, Tư Khẩu Uy, Hộ Giá Phạm Ngạn trấn thủ đất Gia Định

TÂY SƠN VƯƠNG SỬA THÀNH ĐỒ BÀN VÀ XUNG ĐỀ HIỆU

Thanh toán xong Định Vương Nguyễn Phúc Thuần và Đông Cung Nguyễn Phúc Dương thì mặt Nam gọi là tạm yên

Còn mặt Bắc

Tháng chạp năm Ất Mùi (1775) Hoàng Ngũ Phúc đóng tại Châu Ô (Quảng Nam), được chúa Trịnh cho rút về Thuận Hóa. Đến Phú Xuân thì chết, Chúa Trịnh sai Bùi Thế Đạt vào thay và cho Lê Quý Đôn làm Tham Thị vào cùng giữ Thuận Hóa

Từ ấy Quảng Nam thuộc về Tây Sơn

Hai cự thần của nhà Nguyễn là Tôn Thất Quyền và Tôn Thất Xuân nổi dậy chống Tây Sơn, đánh lấy phủ Thăng Bình và phủ Điện Bàn

Tây Sơn Vương liền sai Đặng Xuân Phong đi đánh dẹp. Đặng Xuân Phong nguyên là người Đồng Hòa thuộc Tây Sơn Hạ (Bình Khê), sức mạnh võ giỏi lại

có tài cưỡi ngựa bắn cung, nhưng tánh ưa nhàn tản, nên không hưởng ứng lời chiêu mộ của Tây Sơn Vương

Một hôm nữ tướng Bùi Thị Xuân đứng ở trường trầu Kiên Mỹ, chợt thấy một tráng sĩ trẻ tuổi cầm côn đồng, mang cung sắt, cỡi ngựa ô, từ Thuận Nghĩa chạy lên Phú Lạc [39], thái độ hiên ngang nhưng tướng mạo trung hậu. Nữ tướng lấy làm lạ, theo dò xem. Đến Trung Sơn, tráng sĩ cho ngựa lên núi. Đường núi gập ghềnh mà ngựa chạy như nơi bình địa. Ngựa chạy quanh quất hồi lâu rồi mới dừng lại nơi khoanh đất bằng và rộng nằm ở lưng chừng núi. Chợt một bầy quạ bay ngang, tráng sĩ liền trương cung bắn liên tiếp hai phát: hai con quạ rơi xuống như hai quả chín cây. Rồi tráng sĩ xuống tháo cương cho ngựa đi ăn. Đoạn xắn tay múa côn. Tiếng gió vun vút. Khí lạnh ớn người. Diễn liên tiếp mấy bài mà khí sắc không đổi. Tráng sĩ lên núi lúc mới tảng sáng. Mặt trời lên quá sào thì thẳng ngựa trở về

Nữ tướng khen thầm: Thật là một dũng sĩ ! Và tự trách: Anh tài ở trước mặt mà bấy lâu mình có mắt cũng như không! Dò biết được lai lịch của tráng sĩ Đặng Xuân Phong và Trung Sơn là nơi tráng sĩ thường đến tập luyện, nữ tướng liền về chiến khu, rồi cùng Đại Tổng Lý Vũ Đình Tú xuống Đồng Hòa mời họ Đặng tham gia đại sự. Lại gì thanh khí lễ hằng. Không đợi thuyết phục, họ Đặng hưởng ứng ngay lời mời của họ Võ họ Bùi

Đặng Xuân Phong liền được tiến cử lên Vua Tây Sơn, và được đi đánh dẹp Quảng Nam để lập công

Không phải dùng nhiều công sức, Đặng Xuân Phong mới xáp chiến trận đầu là lấy ngay được Thăng Bình rồi Điện Bàn. Tôn Thất Quyền và Tôn Thất Xuân đều tử trận

Quảng Nam được dẹp yên, Tây Sơn Vương gọi Nguyễn Văn Xuân ở Quảng Nghĩa về Qui Nhơn cử Đặng Xuân Phong thay thế, và cử Nguyễn Văn Tuyết [40] ra trấn thủ Quảng Nam, cùng họ Đặng làm rằng môi giữ gìn mặt Bắc

Bắc Nam được yên ổn, Tây Sơn Vương đổi thành Minh Đức Vương và cho sửa lại thành Qui Nhơn [41]

Thành Qui Nhơn tức là thành Đồ Bàn cũ của Chiêm Thành

Thành nằm trên dãy gò sỏi thuộc hai thôn Nam An và Bắc Thuận thuộc huyện Tuy Viễn (tức An Nhơn ngày nay). Địa thế rất lợi về mặt chiến thủ

Thành do Vua Chiêm Thành là Xá Lợi Đà Bàn Ngô Nhật Hoan (In dravar man IV) xây vào thế kỷ thứ X. Tường bằng gạch và đá ong. Mặt hướng vào Nam, chu vi hơn 10 dặm, có bốn cửa. Bên ngoài có dãy Kim Sơn che phía tây, có núi Long Cốt làm tiền án và gò Thập Tháp yểm hậu. Bốn nhánh sông Côn hội nước ở Lý Nhơn, tạo thành cái thế nước chảy bao quanh, nhờ thế mà hào thành không bao giờ khô cạn. Ngoài xa nữa, khắp bốn mặt lại có núi non trùng điệp, biển nước mênh mông, triều ủng

Như phía Bắc có các núi Sa Lung, Cung Quăng, Thạch Đê... làm bình phong ngăn từ xa, và núi Phú Cũ, Hải Lương (tức Đèo Nhông), Ô Phi làm bình

phong thứ hai ở mặt Bắc. Phía Nam có trấn sơn Phước An và An Tượng cùng nhiều núi nổi tiếp rất hiểm trở. Phía Tây có núi Hương Sơn với ba ngọn tháp nơi gò Dương Long rất tráng lệ. Phía đông có đầm Hải hạc chu vi trên 9.000 trượng, với núi Tháp Thầy, Bãi Nhạn, Gành Hồ, rừng Hoàng Giản có thể đồn binh ngăn giặc. Và đầm Thị Nại với dãy núi Triều Châu, một dãy cát trắng vun cao chắt ngắt, thỉnh thoảng nhô lên những ngọn núi đá, chạy từ Cách Thử đến Phương Mai là mũi đá làm cánh cửa của biển Thị Nại

Nhờ địa thế của thành Đồ Bàn mà Chiêm Thành đã ngăn chặn được ngoại bang vào xâm nhập bờ cõi. Mãi đến thế kỷ thứ XV, năm Canh Thìn (1470) Vua Chiêm là Trà Toàn gây sự, Vua Lê Thánh Tông mới cử binh vào đánh. Địa thế tuy hiểm, thành trì tuy kiên cố, song nhuệ khí của quân Chiêm lúc bấy giờ đã nhụt, nên Vua Lê chỉ mấy hôm công phá đã hạ được thành và bắt sống được Trà Toàn

Vua Lê Thánh Tông đổi tên Đồ Bàn thành Hoài Nhân

Chúa Nguyễn Hoàng đổi tên Hoài Nhân thành Quy Nhơn (1605)

Chúa Nguyễn Phúc Tần đổi Quy Nhơn làm Quy Ninh (1651)

Chúa Nguyễn Phúc Khoát lại lấy lại tên Quy Nhơn (1741)

Từ 1741 cho đến năm 1776 là năm tu bổ lại, tên thành không thay đổi

Nhà Tây Sơn cho mở rộng quy mô. Trước kia chu vi thành chỉ có 10 dặm. Nay mở thêm mặt đông, chu vi nói rộng ra thành 15 dặm. Xây toàn đá ong, cao 1 trượng 4 thước và dày 2 trượng. Trước chỉ có 4 cửa. Nay mở thêm một cửa nơi mặt thành phía nam, khoảng mới xây thêm, và gọi là Tân Môn. Còn cửa Nam Môn cũ gọi là Vệ Môn. Trong thành đắp nhiều thổ môn đặt giàn súng, dùng làm đài quan sát và tự vệ khi bị địch vây thành. Phía tây thành đắp đê Đỉnh Nhĩ để ngăn nước lụt. Phía tây nam đắp đàn Nam Gi ao để tế Trời Đất. Phía trong thành lại xây một lớp thành nữa gọi là Càn Thành, chính giữa dựng điện bát giác là nơi Vua ngự. Phía sau dựng điện Chánh Tẩm để Hoàng Hậu và cung nhân ở, phía trước dựng lầu Bát Giác, bên tả bên hữu dựng hai tự đường, một thờ cha mẹ, một thờ cha mẹ vợ nhà vua. Trước lầu bát giác có cung Quyền Bồng và liền với mặt nam Càn Thành, có cửa tam quan gọi là Quyền Bồng Môn xây cổ lầu nên cũng gọi là Nam Môn Lâu. Trong thành, ngoài thành, bài trí la liệt những voi đá, ngựa đá, nghé đá, tượng nhạc công, vũ nữ... di tích của người Chiêm Thành xưa kia

Thành sửa từ 1776 đến 1778 mới hoàn tất. Tráng lệ nguy nga. Thành Quy Nhơn sửa xong, nhà vua xưng đế hiệu Minh Đức Hoàng Đế, niên hiệu Thái Đức

Thành Quy Nhơn đổi tên là Hoàng Đế Thành.

Nhà vua rước thầy học Trương Văn Hiến về làm quân sư. Và phong:

- Nguyễn Huệ làm Long Nhương Tướng quân
- Nguyễn Lữ là Tiết Chế
- Phan Văn Lân làm Nội Hầu

- Trần Quang Diệu làm Thiếu Phó.
- Võ Văn Dũng làm Đại Tư Khấu
- Võ Đình Tú làm Thái Úy
- Ngô Văn Sở làm Đại Tư Mã

Các tướng khác đều phong Đô Đốc và Đại Đô Đốc

Còn bên văn thì phong Võ Xuân Hoài làm Trung Thư Lệnh. Các quan khác đều sắp xếp từ Thị Lang, Thượng Thư đến Đại Học Sĩ

Bà họ Trần được rước về Hoàng Đế Thành phong Chánh Cung Hoàng Hậu

Bà người Thượng được rước về phong Thứ Phi. Nhưng không chịu nổi cảnh phồn hoa náo nhiệt và nghi lễ nơi cung cấm, bà xin trở về vui với ruộng lúa

Bà Bùi Thị Xuân được phong làm Đại Tướng Quân, tự hiệu là Tây Sơn nữ tướng, quản đốc mọi việc quân dân trong Hoàng Thành và tuần sát vùng Tây Sơn

Bok Kiem không nhận chức tước cũng không nhận tiền của, chỉ xin mỗi năm được nhà vua cấp muối và cá khô để nuôi lòng trung thành của đồng bào Thượng

Hai Vua Thủy Xá và Hỏa Xá được phong Vương tước, sai sứ đưa ra những trầm hương, kỳ nam, hổ phách và voi ngựa làm công vật và nguyện giữ một lòng trung thành với Tây Sơn

Nhà vua cũng không quên họ Đinh ở Bằng Châu

Truyền rằng: Họ Đinh lúc bấy giờ chỉ còn một ông lão trên bảy mươi, tánh khí ngang tàng bướng bỉnh. Vua vời ông lão đến, ông lão nói: - Ông làm vua là làm vua với thiên hạ, chớ với tôi ông vẫn là con cháu. Con cháu mà ban chức tước cho cha ông, tôi thấy hơi nghịch. Chi bằng để tôi phê rồi ông lục thì hơn. Nhà vua chuẩn ý. Ông lão viết:

- Bùng binh chi tướng
- Uýnh ướng chi quan
- Bộn bàng chi chức
- Chẳng chẳng ngang thiên

Rồi mỗi lần ông lão đi thăm Vua Thái Đức, thì ngồi trên một cái ghế có bốn người khiêng, hai bên có vài chục người cầm cờ, cuộc chĩa, xuống, cuộc... thay thế cho cờ biển hèo tua... và hai cây dù tát nước che thể lọng. Phía sau phía trước lại có hai đoàn người thổi kèn đánh trống bằng miệng. Tung bừng rộn rịp. Thiên hạ kéo ra xem đông và vui như hội

Thăng thưởng cho mọi người xong, nhớ đến Nhung Huy và Tứ Linh, nhà vua bùi ngùi nói: - Huy, Linh công chưa được thưởng, tội đã bị trừng, đối với ta thật chẳng khác tự mình cầm lấy đao xẻo miếng thịt hư nơi vai vế! Ai nấy đều cảm động. Long Nhương Tướng quân nói: Làm việc lớn không nên bận đến điều nhân nghĩa nhỏ. Thà chịu cắn răng trong chốc lát, còn hơn phải nhắm mắt suốt đời

Rồi cuộc vui mở khắp nơi

Đồng bào vô cùng hoan hỷ
Sau mười ngày yến tiệc, Vua Thái Đức lo chỉnh đốn việc dân việc quân
Thời chúa Nguyễn, từ Hoành Sơn đến Cà Mau, đất chia làm 12 dinh: Chính
dinh, Cựu dinh, Quảng Bình dinh, Vũ Xá dinh, Bồ Chính dinh, Quảng Nam
dinh, Phú Yên dinh, Bình Khang dinh, Bình Thuận dinh, Trấn Biên dinh, Phiên
Trần dinh, Long Hồ dinh

Dinh chia ra phủ, phủ chia ra huyện
Quy Nhơn, Quảng Nghĩa thuộc Quảng Nam dinh
Gia Định gồm các dinh Trấn Biên, Phiên Trấn, Long Hồ
Gia Định ở xa, nhà vua gi ạo quyền cai trị cho cựu thần nhà Nguyễn đã quy
thuận, để lo cho được chu đáo phân đất từ Quảng Nam đến Bình Thuận

Nhà vua bỏ dinh, chỉ để phủ, huyện
Từ Bắc đến Nam có sáu phủ: Quảng Nam, Quảng Nghĩa, Quy Nhơn, Phú
Yên, Diên Khánh, Bình Thuận

Huyện ở dưới quyền phủ. Trừ phủ Quy Nhơn, ba huyện Tuy Viễn, Phù Ly,
Bồng Sơn trực thuộc trung ương

Danh hiệu Tuần Phủ đôi là An Phủ Sứ, Phòng Ngự Sứ, An Phủ cảm đầu phủ
lớn. Phòng ngự coi giữ phủ nhỏ [42]

Quân số lúc bấy giờ phỏng chừng 15 vạn (150.000) Theo binh chế đời
nhà Chu, binh chia làm 6 cấp: Quân, Sư, Lữ, Tốt, Lược, Ngũ. Ngũ gồm có 5
người. Lược gồm có 5 ngũ tức 25 người. Tốt gồm có 4 lược tức 100 người.
Lữ gồm có 5 tốt, tức 500 người. Sư gồm có 5 lữ, tức 2.500 người. Quân gồm có
5 sư, tức 12.500 người

Tổng số là 12 quân đoàn, có bộ binh và thủy binh. Binh chủng nào cũng tinh
nhuệ

Đặt biệt nhất là:

- 2 quân đoàn người Thượng, với 2.000 chiến mã
- 4 lữ đoàn nữ binh, với 100 thớt voi

Hai quân đoàn người Thượng do Long Nhương Tướng Quân Nguyễn Huệ tổ
chức và thường do Long Nhương chỉ huy

Người nào cũng cao lớn, gan dạ. Tay cầm mác hay cầm ná, lưng giắt dao
bảy. Phóng mác trăm phát trăm trúng, bắn ná không cần nhắm cũng trúng đích.
Lại có tài cỡi ngựa. Ngựa đang chạy, lên lưng một cách nhẹ nhàng gọn gàng,
ngựa đang sải, nhảy xuống ngựa cũng gọn gàng lẹ làng không kém. Ra trận chỉ
biết tới chó không biết lui

Họ hết lòng trung thành với chủ tướng. Đó là vì chẳng những chủ tướng tài
cao, lượng rộng, đối với họ hết nghĩa hết tình, mà còn vì tin chắc rằng chủ
tướng là người của Trời sai xuống điều khiển họ

Không phải họ tin mù quáng, mà chính mắt họ cũng thấy rõ ràng

Khi cùng Võ Đình Tú quản lý Tây Sơn, Nguyễn Huệ thường đi chiêu mộ
binh Thượng. Một hôm, trời vừa hừng sáng, đám tân binh đi đến chân đèo An

Khê, thì trong sương mờ, xa xa thấy hai con rắn mun cực kỳ to lớn. Không ai dám đi tới

Nguyễn Huệ chấp tay khấn:

- Nếu quý thần có phù hộ tôi để tôi dựng nên nghiệp lớn thì xin tránh đường cho tôi đi. Bằng không thì cần chết tôi chớ đừng làm hại những người theo tôi. Khấn rồi đi tới. Hai rắn cuối xuống ngậm một thanh đao, cán đen như mun, lưỡi sáng như nước, kính cẩn dâng cho Nguyễn Huệ rồi bò vào bụi biển mắt. Đám tân binh liền quỳ xuống tung hô Nguyễn Huệ là “Tướng nhà trời”

Thanh đao đó Nguyễn Huệ gọi là Ô Long Đao và thường dùng lúc ra trận

Và để nhớ ơn quý thần tặng đao, một ngôi miếu dựng nơi chân đèo An Khê, tục gọi là Miếu Xà. Người qua lại thường thắp hương cúng [43]

Còn 4 lữ đoàn nữ binh thì do nữ tướng Bùi Thị Xuân và bà họ Trần vợ tướng Nguyễn Văn Tuyết tổ chức và điều khiển

Bà họ Trần, song kiếm tuyệt luân, côn quyền cũng xuất chúng. Ngày ngày lo huấn luyện nữ binh. Giảng dạy rất kỹ, thưởng phạt rất nghiêm. Võ nghệ của chị em ai nấy đều tinh luyện. Đứng xa nhìn chị em tập thì chẳng khác nhìn cánh đồng hoa trước gió nồm. Nhưng nếu bước đến gần thì sát khí đằng đằng đến lạnh mình dựng tóc

Còn voi thì do bà Bùi huấn luyện

Voi, phần của bà mua, phần do người Thượng tặng bà, phần là chiến lợi phẩm, công phẩm... Bà thường dùng dây gò ở Xuân Hòa, quê hương bà, để luyện voi [44]

Voi đã được tập luyện thuần thục thì không cần người quản tượng. Voi mới thì mỗi thốt phải có một nữ binh cỡi khi tập

Để điều khiển voi, bà thường dùng ngọn cờ đỏ. Khi bà chưa ra diễn trường, thì voi đi đứng lộn xộn. Ra diễn trường, bà phát ngọn cờ thì con voi đầu đàn vội đến đứng nghiêm chỉnh trước mặt bà. Bà lệ làng nhảy lên voi, vỗ nhẹ đầu voi. Voi cong vòi rống lên một tiếng. Tất cả đàn voi rầm rập đến sắp hàng ngay ngắn trước đầu voi đầu đàn. Rồi theo hiệu cờ, tới lui, rẽ bên nam, sang bên bắc, khi chậm khi mau, nhịp nhàng đều đặn

Ban đầu phải tập từng thốt một

Sau mới tập từng đoàn

Khi tập từng đoàn, thì nữ quản tượng nào đi kèm theo voi nấy. Hàng ngũ sắp chỉnh tề rồi. Nữ tướng phát cờ hiệu, tất cả nữ quản tượng nhảy lên voi một lượt, gọn và nhanh như người kỵ mã có tài nhảy lên lưng ngựa. Rồi theo hiệu cờ mà tập... Thân vóc voi ngó nặng nề, mà bước chân voi trông lệ làng lanh lẹ. Khí thế hùng dũng như gió cuốn sóng dồn, nhưng diễn trường im phăng phắc, khách bàng quan không nghe tiếng, chỉ thấy hình, những hình sống động vừa mạnh mẽ vừa đẹp đẽ, nửa cổ kính nửa tân kỳ... Tập xong, theo hiệu cờ, đoàn nữ quản tượng nhảy xuống voi cũng lệ làng nhịp nhàng, với những nụ cười đắc ý

Voi được luyện kỹ càng rồi mới đưa xuống Hoàng Đế Thành. Ai điều khiển cũng được

Quân số cần phải gia tăng mới đánh Nam dẹp Bắc

Nhưng lính phải mộ chứ không bắt

Và những lính cũ bị đau yếu được cho về nhà hoặc đưa lên các trại sản xuất để điều dưỡng nghỉ ngơi cho đến khi mạnh. Những nông dân ở các trại đã được huấn luyện quân sự rồi thì nhập ngũ để thay những người đi nghỉ, hoặc để thêm vào số quân đương cần

Vì chế độ rộng rãi nên quân số gia tăng một cách mau chóng

Nhà vua còn cho mở nhiều xưởng đóng chiến thuyền và xây nhiều lò đúc vũ khí

Có hai xưởng đóng thuyền lớn nhất, một ở Phương Mai thuộc Quy Nhơn, một ở Nha Trang thuộc Diên Khánh [45]. Và lò đúc lớn nhất ở Quang Hiến thuộc Tuy Phước, dưới chân hòn Bà. Ở các cửa sông lớn và nơi núi non hiểm trở đều có đồn kiên cố. Ở Phương Mai lại có xây pháo đài để canh giữ cửa bể Thị Nại [46]

Việc chiêu mộ hào kiệt vẫn tiếp tục

Kể sĩ bốn phương lần lượt đến phò tá. Văn thì có một nhân vật xuất sắc: Lê Văn Nhân, tự Nghĩa Tiên, người An Nhơn, học rộng, thơ hay lại sở trường về văn tứ lục. Ở nhà, hễ ai cầu thơ văn thì đem giống hoa thơm và cây ăn trái đến làm nhuận bút. Do đó người đương thời gọi vườn của ông là Chung tự lâm tức là Rừng trồng chữ. Vì là người địa phương nên được bổ ngay làm Tri huyện Tuy Viễn. Làm quan thanh liêm, chuộng phong tiết, giàu phong lực, đầy phong nhã [47]. Người đời xưng tụng là Tam Phong thái thú

Bên võ, siêu quần thì có: Nguyễn Quang Huy, người Phú Yên, thiện dụng ngân câu (móc câu bạc), ưa cỡi bạch mã. Đã có sức mạnh, lại giỏi võ nghệ, thông binh pháp. Vua Thái Đức rất ái trọng, phong làm Phòng Ngự Sứ vào trấn Bình Thuận

Lúc bấy giờ, Vua Thái Đức đã 35, 36 tuổi

Nhà vua có hai người con gái đã đến tuổi lấy chồng và một trai là Nguyễn Bảo mới lên ba

Trong các tướng tài, Vũ Văn Nhậm là người chưa vợ, nhà vua bèn đem con gái lớn gả cho. Còn người con gái thứ nhì gả cho người con trai của thầy học là Trương Văn Đa, tuổi mới trên hai mươi mà văn võ đã xuất chúng. Nhà vua cho ở luôn trong cung với ý định sẽ nhờ dạy dỗ Nguyễn Bảo

Nơi triều đường, trong cung cấm cũng như ngoài nhân gi an, đâu đó đều thuận thỏa yên vui. Mùa màng lại được. Người Kinh bắt chước người Thượng gọi Thái Đức Hoàng Đế là Vua Trời (Thiên Vương)

NGUYỄN PHÚC ÁNH XUNG VƯƠNG TÂY SƠN BÌNH GIA ĐỊNH

Trong khi Nguyễn Nhạc xưng đế ở Quy Nhơn thì ở Gia Định Nguyễn Phúc Ánh quật khởi

Năm Giáp Tý chúa Nguyễn Phúc Khoát xưng Vương hiệu (1744) và chia đất Gia Định ra làm ba dinh: Trấn Biên dinh (Biên Hòa hiện nay), Phiên Trấn dinh (Vũng Sỏi Gòn, Gia Định hiện nay), Long Hồ dinh (vùng Long Xuyên, Vĩnh Long hiện nay)

Nguyễn Phúc Ánh là cháu nội Vũ Vương Nguyễn Phúc Khoát, kêu Định Vương Nguyễn Phúc Tần bằng chú, đối với Đông Cung Nguyễn Phúc Dương là vai anh con ông bác

Nguyễn Phúc Ánh theo Định Vương vào Gia Định năm Giáp Ngọ (1774)

Năm Tân Dậu, Tây Sơn đánh chiếm Gia Định (1777), Định Vương và Đông Cung bị giết. Phúc Ánh chạy thoát. Sau khi binh Tây Sơn rút về Quy Nhơn, gião thành Sài Côn cho Tổng đốc Chu trấn thủ, thì Nguyễn Phúc Ánh tụ tập đám thủ hạ cũ của chúa Nguyễn tại Long Xuyên, tấn cứ đất Tam Thụ (tục gọi là Ba Giồng thuộc Định Tường). Tháng giêng năm Mậu Tuất (1778), được quân của Đỗ Thành Nhân ở Đông Sơn đến giúp, Nguyễn Phúc Ánh bèn kéo binh đánh Phiên An

Không phòng bị thành Sài Côn bị thất thủ. Đất Gia Định lọt vào tay Nguyễn Phúc Ánh. Phúc Ánh được Đỗ Thành Nhân và tướng sĩ tôn làm Đại Nguyên Sứ Nhiếp Quốc Chấn. Phúc Ánh lúc bấy giờ mới mười bảy tuổi

Bị mất Gia Định, Tổng Đốc Chu cùng thủ hạ chạy về Quy Nhơn. Được ít lâu, Vua Thái Đức sai đem thủy binh vào đánh Gia Định. Tổng đốc Chu bị Đỗ Thành Nhân đánh thua. Quân Tây Sơn tan rã. Thừa thắng Nguyễn Phúc Ánh sai Lê Văn Quân kéo quân ra đánh Bình Thuận

Bình Thuận, từ khi Lý Tài làm phản, thì gião cho Trấn thủ Diên Khánh là Lê Văn Hưng kiêm nhiệm. Do đó mà thành bị Lê Văn Quân đánh lấy được dễ dàng. Nhưng khi quân Nguyễn thừa thắng kéo ra Diên Khánh thì bị Lê Văn Hưng chặn đánh phải thối lui vào Bình Thuận. Binh Tây Sơn truy kích, đánh cho một trận toi bời, Lê Văn Quân vội rút tàn quân chạy về Gia Định. Từ ấy quân Nguyễn rất sợ Lê Văn Hưng và Nguyễn Phúc Ánh gọi Hưng là Lê Vô Địch

Từ ấy Bình Thuận trở ra thuộc về Tây Sơn, từ Bình Thuận trở vô thuộc về Nguyễn Phúc Ánh

Nguyễn Phúc Ánh sau khi chiếm được Gia Định một mặt lo sửa sang mọi việc về quân sự và nhân sự, một mặt sai sứ sang gião hiếu cùng Xiêm La

Chỉ trong vòng hai năm, Nguyễn Phúc Ánh đã có ba vạn quân thủy bộ, tám mươi thuyền chiến hạng vừa, ba thuyền chiến lớn, hai chiếc tàu kiêu Châu Âu. Ngoài ra còn có thêm ba chiếc tàu đồng do các sĩ quan và thủy thủ Bồ Đào Nha điều khiển. Ba tàu này đều đặt dưới quyền chỉ huy của một sĩ quan Pháp là Manuel tục gọi là Mạn Hòe

Tự thấy mình đủ sức đối đầu cùng Tây Sơn, Nguyễn Phúc Ánh bèn xưng Vương hiệu. Lễ tấn phong cử hành vào cuối năm Canh Tý (1780). Đỗ Thành Nhân được phong chức Ngoại Hữu Phụ Chấn Thượng Tướng Công. Tất cả

tướng sĩ đều được thăng thưởng. Binh quyền do Đỗ Thành Nhân nắm trọn, chống giữ Tây Sơn ở mặt Bắc, đánh phạt Chân Lạp ở mặt Tây. Thành Nhân lập được nhiều công lớn, nha tướng mỗi ngày mỗi thêm đông. Sợ Thành Nhân tiến vị, Phúc Ánh bèn tìm cách giết chết năm Tân Sửu (1781)

Đỗ Thành Nhân chết rồi, Phúc Ánh không còn lo họa bên trong, liền cử binh đánh Tây Sơn tại Bình Khang (tức Khánh Hòa hiện thời)

Ba đạo quân được điều động. Hai đạo bộ binh do Chu Văn Tiếp ở Phú Yên đánh vào, và do Tôn Thất Dụ ở Bình Thuận đánh ra

Một đạo thủy quân do Tống Phước Thiêm, Nguyễn Hữu Thụy, Dương Công Trừng chỉ huy, xuất phát từ Gia Định kéo ra chặn quân Quy Nhơn ở mặt biển

Bình Khang là dinh nằm giữa dinh Bình Thuận ở phía Nam và dinh Phú Yên ở phía Bắc, dinh Bình Khang chia làm hai phủ: phủ Bình Khang ở phía Phú Yên, phủ Diên Khánh ở phía Bình Thuận. Trấn thủ dinh Bình Khang lúc bấy giờ là Lê Văn Hưng có một đội tượng binh thiện chiến. Phần lớn quân lực đóng ở Diên Khánh

Bình Thuận thuộc quyền chiếm đóng của Nguyễn Phúc Ánh

Phú Yên do tướng Tây Sơn là Nguyễn Văn Lộc trấn thủ. Chu Văn Tiếp chỉ chiếm cứ một vùng ở Trà Lương (Tuy An)

Quân Tôn Thất Dụ kéo ra đến Diên Khánh chưa kịp đóng quân thì bị Lê Văn Hưng cho đoàn chiến tượng xung trận. Quân nhà Nguyễn vốn đã sợ uy thế Lê Văn Hưng, lại còn sức hùng mãnh của chiến tượng, đều khiếp đảm, rùng rùng bỏ chạy. Quân Nguyễn chưa đánh đã tan! Còn Chu Văn Tiếp kéo quân ra chưa khỏi Phú Yên đã bị Nguyễn Văn Lộc chặn đánh toi bời. Binh bị giết gần hết, một mình Tiếp tẩu thoát, chạy về trốn ở Trà Lương. Trong tình hình nguy ngập của bộ binh, thì thủy binh của Tống Phước Thiêm lại không rời khỏi Gia Định được. Bởi bộ hạ của Đỗ Thành Nhân ở Ba Giồng nổi loạn

Không thể để yên cho Phúc Ánh phát triển lực lượng và chiếm giữ lâu dài đất gia Định, Vua Thái Đức lo việc chinh Nam

Tháng 3 năm Nhâm Dần (1782), nhà vua cùng Nguyễn Huệ, Phạm Ngạn đem 200 chiến thuyền vào Gia Định. Binh đi thẳng vào cửa biển Cần Giờ

Được tin Nguyễn Phúc Ánh hạ lệnh cho Tống Phước Thiêm đem thủy quân ra chặn đánh. Đạo thủy quân của nhà Nguyễn gồm trên 400 chiếc thuyền, lại có một số tàu đồng của Pháp và Bồ Đào Nha tham dự

Tống Phước Thiêm dàn thuyền chiến thành hàng tại sông Thất Kỳ tức ngã Bảy, quyết tiêu diệt binh Tây Sơn. Hai bên kịch chiến. Bên ngoài có súng trường và đại bác bắn rền trời. Thuyền Tây Sơn anh dũng xông vào bám sát thuyền địch, dùng pháo lửa (fusée) [48] ném sang vùn vụt. Thuyền địch bị đốt cháy dữ dội. Tàu của Pháp do Mạn Hòe chỉ huy, có 10 khẩu đại bác, bị hãm không sao ra khỏi vòng vây, cố sức chống cự cuối cùng bị đốt cháy và đánh chìm, Mạn Hòe tử trận. Thuyền của nhà Nguyễn không thoát được một chiếc. Tướng sĩ bị chết gần hết! Một đội thuyền do Nguyễn Phúc Ánh trực tiếp chỉ

huy đến cứu cũng bị hỏa lực đánh tan, Phúc Ánh vội rút tàn quân chạy về Bến Nghé. Binh Tây Sơn lớp đuổi theo Phúc Ánh, lớp kéo lên đánh chiếm Thị Nghè, Gia Định. Phúc Ánh phải chạy trốn về Ba Giồng, theo phò vừa tướng vừa quân chỉ trên dưới 300 người; nhưng chưa ở yên thì bị binh Tây Sơn kéo đến đánh, phải chạy hết từ chỗ này đến chỗ khác từ Gia Định đến Hậu Gi ang

Quân Nguyễn ở Bình Thuận nghe tin Gia Định thất thủ liền tiến về cứu viện. Nhưng vừa đến Biên Hòa thì Tôn Thất Dụ bị tướng Tây Sơn là Phạm Ngan chặn đánh, quân Nguyễn phải thoái lui. Vừa lúc đó Châu Văn Tiếp kéo quân ở Phú Yên vào tiếp ứng. Phạm Ngan đương đuổi theo quân Nguyễn, giết được một viên tướng Nguyễn là Hồ Công Siêu, thì bị Châu Văn Tiếp tiếp chiến thành linh trở tay không kịp liền bị giết. Quân Tây Sơn không dám đuổi tiếp. Tôn Thất Dụ cùng Châu Văn Tiếp rút ra Bình Thuận

Nguyễn Phúc Ánh ở Hậu Gi ang nghe tin quân mình thất bại khắp mọi nơi, liệu không đủ sức đối phó với Tây Sơn, bèn sai Nguyễn Hữu Thụy cùng 150 người tùy tùng sang Xiêm cầu viện, còn mình thì chạy đến Hà Tiên cùng Lê Văn Duyệt và một số quan tòng vong chạy ra Phú Quốc

Thế là đất Gia Định được bình định. Bộ tướng của Đỗ Thành Nhân kéo binh từ Đông Sơn đến hàng. Vua Thái Đức thu nạp và trọng dụng

Tháng 5 năm Nhâm Dần (1782) tình hình Gia Định đã tương đối ổn định, Vua Thái Đức cùng Nguyễn Huệ kéo quân về Quy Nhơn. Đất Gia Định gi ao cho Đỗ Nhân Trập và Hộ Bộ Bá trấn thủ

Vua Thái Đức cùng Nguyễn Huệ rút quân về Quy Nhơn chưa được bao lâu thì ở Gia Định một cựu tướng của Nguyễn Phúc Ánh là Hồ Văn Lân tập hợp một số tàn quân của nhà Nguyễn còn lẩn lút ở miền Hậu Gi ang, nổi lên đánh chiếm dinh Long Hồ. Một số tướng khác như Dương Công Trừng, Nguyễn Văn Quý cũng đem tàn quân hợp với Hồ Văn Lân đánh úp thủy quân Tây Sơn ở Lật Gi ang. Trong khi bọn Hồ Văn Lân hoạt động ở Gia Định thì ở Phú Yên Châu Văn Tiếp cũng mộ quân kéo vào giúp rập

Đỗ Nhân Trập và Hộ Bộ Bá chỉ có 3.000 quân trong tay, phải chia ra chống đỡ các mặt. Thành Gia Định bị yếu thế không trì thủ được lâu. Đỗ Nhân Trập và Hộ Bộ Bá phải bỏ chạy về Quy Nhơn

Lấy lại được Gia Định, Châu Văn Tiếp và các tướng sai người ra Phú Quốc rước Nguyễn Phúc Ánh trở về

Đầu năm Quý Mão (1783) Vua Thái Đức sai Nguyễn Huệ cùng Nguyễn Lữ, Lê Văn Hưng, Trương Văn Đa cử đại binh vào đánh Nguyễn Phúc Ánh

Biết trước thế nào Vua Tây Sơn cũng đem quân vào đánh, Nguyễn Phúc Ánh lo phòng bị cẩn mật. Một mặt sai Lê Phúc Diễn, Lê Phúc Bình đem vàng bạc sang Xiêm La, cầu xin Vua Xiêm cứu viện khi Gia Định bị Tây Sơn tấn công. Một mặt lo tăng cường phòng thủ thành Gia Định: đồn Bến Nghé ở phía nam thành và đồn Thị Nghé ở phía bắc thành là hai đồn lớn nhất và đã xây đắp từ lâu

Đồn Bến Nghé là bình phong của thành

Đồn Thị Nghè nằm trên ngã ba sông Thị Nghè, có thể khống chế mấy ngã sông Thị Nghè và sông Gia Định, do đó đủ sức che chở cho thành một cách vững vàng kín đáo. Hai đồn này được tu bổ nghiêm túc. Hai đồn mới được xây đắp: đồn Thảo Câu ở phía nam thành, trên sông Vàm Cỏ Đông; đồn Dác Ngư ở phía bắc thành, trên sông Gia Định. Đồn nào cũng có tướng sĩ canh giữ nghiêm ngặt. Đồng thời Nguyễn Phúc Ánh cho khôi phục thủy quân, đóng chiến thuyền. Trên khúc sông rộng ở hạ lưu Gia Định giăng có đóng nọc ngầm và hai bên sông có hàng nghìn bè tre chắt đầy củi khô và thuốc súng sẵn sàng đánh hỏa công. Một toán chiến thuyền trên 100 chiếc trang bị đầy đủ dàn sẵn trên sông Gia Định

Việc phòng bị lần này nghiêm chỉnh hơn lần trước thập bội

Thủy binh Tây Sơn đến cửa Cần Giờ ngày 24 tháng 2 năm Quý Mão (1783)

Nắm vững tình hình của địch. Nguyễn Huệ đợi lúc thủy triều dâng, gió từ cửa biển thổi mạnh vào đất mới đốc suất chiến thuyền vào cửa sông

Châu Văn Tiếp chỉ huy chiến thuyền Nguyễn kéo binh ra chống cự

Tiếp đã bố trí chiến trường, quyết dùng hỏa công tiêu diệt thuyền địch, ít ra cũng đẩy lui địch không cho tiến vào nội địa. Cho nên mới vừa giáp chiến đã vội rút lui. Biết rằng có mưu gì an, song Nguyễn Huệ vẫn hô quân tiến đánh

Khi chiến thuyền Nguyễn đã qua khỏi khúc sông bố trí đánh hỏa công và thuyền Tây Sơn đã lâm vào khu vực bố trí, thì các bè củi khô nổi lửa và cắt dây neo để cho trôi xuống thuyền địch. Nhưng vì thủy triều đương lên mạnh và gió biển theo nước triều thổi mạnh, bè lửa trôi ngược trở lên và lửa đốt cháy thuyền Nguyễn. Triều càng lên cao, gió càng thổi to, thuyền Tây Sơn đuổi theo càng gấp, Châu Văn Tiếp liệu không chống cự nổi liền bỏ trốn, rồi theo đường núi chạy sang Xiêm. Thủy binh của Phúc Ánh hoàn toàn bị tiêu diệt. Nguyễn Huệ chia quân đến đánh hai đồn Thảo Châu và Dác Ngư. Tướng giữ đồn Dác Ngư là Tôn Thất Mẫn bị Lê Văn Hưng giết chết. Tướng giữ đồn Thảo Châu là Dương Công Trừng bị Trương Văn Đa bắt sống. Nguyễn Huệ kéo quân đánh thành Gia Định

Nguyễn Phúc Ánh hốt hoảng, bỏ thành đem gia đình chạy đến Ba Giồng, chỉ có năm, sáu viên tướng và chừng trăm quân chạy theo. Tướng sĩ ở Bến Nghé và Thị Nghè cũng bỏ đồn chạy

Nguyễn Huệ kéo quân vào thành, phủ dụ nhân dân và tướng sĩ còn ở lại

Chạy về Ba Giồng, Nguyễn Phúc Ánh tổ chức lại quân đội

Đầu tháng 4 năm Quý Mão (1783) cất quân đánh Tây Sơn

Quân hai bên gặp nhau ở Đồng Tuyên (Kiến An, Định Tường). Quân nhà Nguyễn vừa thấy quân Tây Sơn hùng hổ kéo đến thì đã muốn bỏ chạy. Do đó mới vừa giáp chiến thì binh liền tan rã, tướng phần nhiều bị giết. Nguyễn Văn Quý bị Trương Văn Đa chém trên mình ngựa. Nguyễn Huỳnh Đức bị Lê Văn

Hung bắt sống. Quân sĩ bị bắt sống trên nghìn người. Quân Nguyễn bị tiêu diệt toàn bộ

Nguyễn Phúc Ánh tẩu thoát, chạy đến Lật Gi ang, chạy sang Mỹ Tho, rồi chạy đến Ba Thắc, cuối cùng chạy đến Hà Tiên để xuống thuyền ra Phú Quốc

Về việc chạy trốn của Nguyễn Phúc Ánh, sử nhà Nguyễn chép: Vương chạy đến Lật Gi ang thì trên sông tuyệt không có đò sang ngang. Ngài bỗng thấy một con trâu nằm ngay nơi mé tả, Ngài bèn cỡi lên lưng trâu để qua sông. Nhưng khi đến giữa dòng thì nước rút quá mạnh, trâu không bơi được. May một con cá voi nổi lên há miệng ngậm lấy Ngài đưa sang bờ bên kia. Nhờ vậy mà nguy quân không nhận được vết tích để truy tìm. Tới xứ Vịnh Cù, Ngài gặp Thái giám Duyệt đem theo ấn nhỏ bằng vàng cùng các quan tòng vong. Mọi người xuống thuyền tới cửa Kinh Hào (Long Xuyên) rồi sang thuyền đi Phú Quốc..

(Nguyễn Triều Long Hưng sự tích)

Được tin Nguyễn Phúc Ánh chạy ra Phú Quốc, Nguyễn Huệ sai Phan Tiến Thận đi đánh bắt. Một số tướng lãnh bị bắt sống

Nguyễn Phúc Ánh thoát chết chạy ra đảo Cổ Long (KohRong). Trương Văn Đa đem một lực lượng thủy quân lớn đến vây đánh. Nhưng rủi gặp ngày mưa gió lớn thuyền không thể dàn ra để bao vây mà phải dồn lại ghì chặt vào nhau để chống lại sóng gió. Nhờ vậy Nguyễn Phúc Ánh có cơ hội đem tàn quân chạy thoát, trốn sang đảo Cổ Cốt (Koh Kut) rồi chạy về Phú Quốc

Đất Gia Định đã được hoàn toàn giải phóng, việc phòng thủ đã được tổ chức nghiêm mật, tình hình trong cõi đã tương đối ổn định. Nguyễn Huệ cùng Nguyễn Lữ và Lê Văn Hưng rút quân về Quy Nhơn để Trương Văn Đa cùng một số tướng sĩ ở lại giữ thành Gia Định. Nguyên trước khi Nguyễn Huệ xuất binh, Trương Văn Hiến tâu cùng Vua Thái Đức:

- Gia Định ở xa Phú Xuân, nhân dân chưa bị khổ sở về nạn Trương Phúc Loan, nên không căm thù nhà Nguyễn như người miền Trung. Quân ta vào đánh quân nhà Nguyễn, nhân dân miền Nam coi là cuộc tranh giành quyền vị với nhau, chớ không phải để giải phóng họ. Bởi vậy hễ bên nào mạnh, được thì họ theo, theo trong nhất thời. Rồi ai được ai thua, họ bàng quan tọa thị. Do đó quân ta cứ lấy được Gia Định rồi lại mất... Muốn giữ đất được lâu bền, thì phải làm thế nào chiếm cho được lòng dân, nhất là lòng của kẻ sĩ

Do đó Nguyễn Huệ mới để Trương Văn Đa, một người văn võ toàn tài, ở lại trấn thủ Gia Định. Và khi quân thắng trận về đến Quy Nhơn, Vua Thái Đức sai thêm hai văn thần là Cao Tắc Tụ và Triệu Đình Tiệp vào trợ lực

Họ Cao họ Triệu vào đến nơi lo tìm hiểu dân tình dân ý. Hai ông giả làm thầy địa lý và thầy tướng số để được gần gũi nhân dân. Hai ông nhận thấy miền Nam hầu hết đều chất phác nhân hậu. Sĩ phu giữ khư khư lời dạy của thánh hiền, chữ Trung của Hán Nho, Tống Nho đã in sâu vào tâm phủ. Lòng họ đối với nhà Nguyễn tuy không sâu đậm bằng lòng người miền Bắc đối với nhà Lê, song có tài chinh phục đến đâu cũng khó thu về cho nhà Tây Sơn trong hôm

sớm. Muốn thu phục nhân tâm miền Nam, thì phải làm sao cho họ thấy nhà Tây Sơn hơn nhà Nguyễn về mọi mặt

Trước hết phải có một chính sách tốt

Chính sách đã có sẵn từ nghìn xưa. Chẳng qua tám chữ Thân Dân, Ái Dân, An Dân, Lợi Dân. Khó nhất là làm sao thực thi cho được tám chữ ấy

Trong khi ở Gia Định nhà Tây Sơn lo việc an dân thì ở Phú Quốc Nguyễn Phúc Ánh lo cầu cạnh nước ngoài cứu viện để đánh cướp đất

Nguyễn Nguyễn Phúc Ánh có quen cùng hai giáo sĩ Cơ Đốc Tây Phương là Linh mục Ly-ô (Li ot), người Bồ Đào Nha, và Giám mục Bá Đa Lộc (Pierre Pigneau de Béhaine Evêque d'Ad ran), người Pháp, trước kia truyền giáo ở Gia Định, sau chạy sang Săn Ta Buôn (Chantabuon) ở Xiêm La lập giáo sở. Phúc Ánh bắt liên lạc cùng hai nhà truyền giáo ấy, nhờ Linh mục Bồ Đào Nha mua lương thực và Giám mục Bá Đa Lộc sang cầu viện nước Pháp. Phúc Ánh hứa bằng giấy tờ, sẽ cắt đất nhượng cho nước Pháp, và để cho người Pháp được đặc quyền vào buôn bán ở Việt Nam sau khi chiến thắng. Con trai đầu của Phúc Ánh là Hoàng Tử Cảnh theo Bá Đa Lộc làm con tin

Giám mục chưa kịp xuống tàu sang Pháp thì Phúc Ánh được mật thư của Châu Văn Tiếp mời sang Vọng Các (Bangkok) hội kiến cùng Vua Xiêm

Nguyễn Phúc Ánh sang Xiêm vào khoảng tháng giêng năm Giáp Thìn (1784)

Vua Xiêm tiếp đãi nồng hậu

Nước Xiêm lúc bấy giờ ở dưới triều Vua Chắt Trị (Chakkri) đương lúc thịnh vượng và đang nuôi tham vọng nuốt Chân Lạp và Gia Định để mở rộng cõi bờ. Được Nguyễn Phúc Ánh xin cứu viện, Vua Xiêm chộp ngay cơ hội tốt

Để chuẩn bị cuộc xâm lăng, Vua Xiêm giúp Phúc Ánh tổ chức một đạo binh gồm đám tàn quân và bọn người Việt lưu vong trên dưới nghìn người do Châu Văn Tiếp làm Đại Đô Đốc và Mạc Tử Sinh làm Tham Tướng

Mùa hạ năm Giáp Thìn (1784), Vua Xiêm sai cháu là Chiêu Tăng làm chủ tướng và Chiêu Sương làm tiên phong, thống lĩnh hai vạn thủy quân và 300 chiến thuyền, hợp cùng đạo quân của Phúc Ánh từ Vọng Các vượt biển sang Gia Định. Đồng thời nhà vua lại phái hai tướng là Lục Côn và Sa Uyển cùng với Chiêu Thùy Biện, một cựu thần Chân Lạp thân Xiêm, đem hai đạo binh trên 3 vạn người, tiến sang Chân Lạp rồi từ đó kéo xuống Gia Định phối hợp cùng thủy binh của Chiêu Tăng và Chiêu Sương

Châu Văn Tiếp đã thuộc được lối và biết rõ các nơi hiểm yếu ở Gia Định, nên dẫn quân đi trước

Thủy quân Xiêm đổ bộ lên Rạch Giá

Bộ binh Xiêm đánh xuống Châu Đốc

Để phòng ngự mặt biển và mặt sông, thời chúa Nguyễn, Nguyễn Cư Trinh đã lập ra 5 đạo là Tân Châu Đạo ở Cù Lao Giêng thuộc Tiền Giang, Châu Đốc

Đạo ở Hậu Gi ang sát biên giới Chân Lạp, Đông Khẩu Đạo ở Sa Đéc, Kiên Gi ang Đạo ở Rạch Giá và An Xuyên Đạo ở Cà Mau

Quân Xiêm kéo vào Gia Định một cách rầm rộ

Trần thủ Gia Định là Trương Văn Đa thấy sức giặc quá mạnh, ra lệnh cho các nơi vừa chặn đánh vừa rút lui từng bước để bảo toàn lực lượng

Quân Tây Sơn giữ đạo Kiên Gi ang ở Rạch Giá và đạo Châu Đốc ở biên cương rút về Cần Thơ. Quân giặc đuổi theo. Quân Tây Sơn theo bờ sông Hậu Gi ang lui dần xuống Ba Thắc

Ba Thắc (Srok Pra-sak) là một vùng rộng lớn bao trùm Sóc Trăng, Bạc Liêu... Dân cư phần đông là người Cao Miên. Đất đai phần lớn là rừng và bưng biển nước ngập

Quân Xiêm đuổi đến Ba Thắc bị quân Tây Sơn phục kích đánh cho một trận toi bời phải thối lui. Quân Tây Sơn thừa thế vượt sông Hậu Gi ang sang Trà Ôn để rồi lui về Đông Khẩu Đạo ở Sa Đéc. Quân đóng ở An Xuyên Đạo (Cà Mau) bị cô thế cũng rút về Trà Ôn. Giặc lại đuổi theo... Nhưng đến Man Thiếc (Mân thít) thuộc Vĩnh Long thì gặp đạo quân của Trương Văn Đa từ Sa Đéc kéo xuống đánh kịch liệt. Châu Văn Tiếp bị Trương Văn Đa chém chết. Quân giặc rút lui xuống Trà Cú. Nhưng Trương Văn Đa liệu thế không thắng nổi giặc bèn bỏ vùng đất miền Tây về phía hữu ngạn sông Tiền Gi ang, kéo đại binh về đóng ở Mỹ Tho

Vì mất người hướng đạo là Châu Văn Tiếp, giặc không dám sang sông, lấy Đông Khẩu Đạo ở Sa Đéc làm Tổng Hành dinh

Sau trận kịch chiến ở Man Thiếc vào khoảng trung tuần tháng 10 năm Giáp Thìn (tháng 11/1784) có vài trận nhỏ kế tiếp, đáng kể là trận tháng 11 năm Giáp Thìn (tháng 12 năm 1784) tại đồn Ba Lai ở giữa Định Tường và Vĩnh Long. Chỉ huy trận này là Đặng Văn Lương, người Định Tường, theo Phúc Ánh làm tới chức Chương Cơ và Lê Văn Quân cũng người Định Tường, theo Phúc Ánh làm đến chức Đô Đốc. Đô Đốc lên thay Châu Văn Tiếp làm Tổng Nhung. Họ Đặng và họ Lê cậy mình là người địa phương thông thạo đường lối, đương tính đem quân đánh úp quân Tây Sơn. Chẳng ngờ bên Tây Sơn đã phòng bị trước, cho phục binh ở ngoài, đợi quân Nguyễn vào đồn rồi trong đánh ra ngoài đánh vô. Khí thế quân Tây Sơn rất mạnh, quân Nguyễn không chống nổi bị giết gần hết. Đặng Văn Lương bị tướng Tây Sơn là Nguyễn Văn Kim chém chết. Lê Văn Quân bị Lê Văn Kế đánh trọng thương, chạy thoát nhưng phần uất mà tự sát

Từ đó quân Xiêm - Nguyễn đóng yên một chỗ

Trương Văn Đa với số quân không quá 10 nghìn, phải tận lực giữ vững nửa phần đất còn lại ở phía Đông từ Tiền Gi ang trở ra. Vùng đất phía Tây từ Tiền Gi ang, Hậu gi ang trở vô đều thuộc quyền kiểm soát của quân Xiêm - Nguyễn

Chiếm được nửa phần đất Gia Định, tướng sĩ Xiêm sanh ra kiêu căng. Chúng xem thường quân Tây Sơn, khinh mạn Phúc Ánh, không lo chiến đấu

mà chỉ lo tìm cách cướp bóc của cải, hãm hiếp phụ nữ, sát hại những người Việt Nam tỏ thái độ hay có hành động chống đối. Chúng đã dùng chiến thuyền chở về Xiêm không biết bao nhiêu con gái, vàng bạc của cải đã cướp được. Nhân dân ta thán. Hành động bạo ngược của quân giặc đào sâu lòng căm thù của toàn dân miền Tây và cả miền Đông Gia Định, căm thù cả Xiêm lẫn Nguyễn kẻ rước giặc về phá quê hương, và hết lòng ủng hộ tướng sĩ Tây Sơn

Nhờ lòng dân ủng hộ mà Trương Văn Đa với một số quân ít ỏi có thể chặn đứng được bước tiến của giặc. Nhưng liệu thế không thể kéo dài được mãi. Cuối năm 1784 Trương Văn Đa sai Đô úy Đặng Văn Trán về Quy Nhơn báo cáo rõ tình hình ở Gia Định

Nghे qua lời tâu của Đô úy Đặng Văn Trán, triều đình Tây Sơn biết rằng lực lượng của giặc mạnh hơn mấy lần trước thập bội, Vua Thái Đức liền sai Nguyễn Huệ, Võ Văn Dũng, Trần Quang Diệu cùng bộ tướng đem đại binh vào tảo trừ. Bùi Thị Xuân xin tòng chinh

Binh Tây Sơn xuống thuyền vào Nam khoảng hạ tuần tháng 11 năm Giáp Thìn (tức khoảng đầu năm 1785). Quân thiện chiến chừng 2 vạn, danh tướng, ngoài Võ, Trần, Bùi, còn có Đô úy Đặng Văn Trán và một số thuộc tướng

Thủy binh Tây Sơn vào cửa Cần Giờ, nhưng không vào Vũng Tàu để lên Gia Định như mấy lần trước, mà đi thẳng vào Nam theo cửa sông Tiền Gi ang kéo đến Mỹ Tho. Chủ lực của Tây Sơn do Trương Văn Đa chỉ huy đóng tại Mỹ Tho

Nguyễn Huệ sai Trương Văn Đa ra giữ thành Gia Định, còn mình thì đóng quân tại Mỹ Tho quyết một trận tiêu diệt toàn bộ quân địch

Trước hết Nguyễn Huệ thân hành đi xem xét địa hình địa thế, và cho người do thám tình hình của địch

Mỹ Tho lúc bấy giờ gọi là Trường Đồn, đất đai phì nhiêu, rừng núi hiểm trở, sông ngòi lưu thôn. Có thành bằng đất, chu vi độ bốn dặm, có hai cửa tả hữu, hào rộng 4 trượng, ngoài cửa có cầu ván vững chắc để qua hào, ngoài hào còn có lũy che chở. Trước mặt đồn có sông Đại Gi ang gọi là sông Mỹ Tho, một chi lưu của sông Tiền Gi ang. Mặt sau có sông Vàm Cỏ Tây. Nước sông theo thủy triều mà lên xuống, rất tiện cho việc gi ao thông. Ở phía tây đồn lại có một cánh rừng rộng làm hào thành. Rừng ngập sinh lầy và mọc toàn dừa nước, nên tục gọi là Rừng Dừa

Địa thế khá hiểm trở

Trên sông Đại Gi ang tức sông Mỹ Tho lại có một khúc vừa sâu vừa rộng vừa dài. Đó là nhờ nước sông Sầm Gi ang tục gọi là Rạch Gầm và sông Hiệp Đức tục gọi là Rạch Cái La hay Rạch Xoài Mút chảy vào tăng lưu lượng cho nước sông Tiền Gi ang. Từ Rạch Gầm đến Xoài Mút đông dài 5 dặm (khoảng 6 cây số), và rộng gần cả dặm (1 cây số)

Thủy triều lên thì tràn đầy, khi xuống vẫn không cạn. Giữa sông có một gò đất bồi chu vi khoảng 5 dặm, gọi là Cù lao Thới Sơn và một cù lao nhỏ gọi là

cù lao Hộ hay bãi Tôn. Hai bên bờ sông và trên cù lao lau lách và cây bần mọc um tùm và không có vết chân người qua lại

Nguyễn Huệ dùng khúc sông Rạch Gầm - Xoài Mút và Rừng Dừa làm trận địa để diệt quân thù. Vì quân Xiêm - Nguyễn tập trung toàn bộ lực lượng, cả thủy quân tại đạo Đông Khẩu ở Sa Đéc, lực lượng quá lớn (300 chiến thuyền và 5 vạn thủy lục quân), không thể nào đánh thẳng vào đại doanh của địch với số quân không đầy một nửa. Nguyễn Huệ phải dụ địch ra ngoài nơi có lợi thế cho mình. Nguyễn Huệ cho thủy binh mai phục trong các nhánh sông Rạch Gầm, Xoài Mút và trong các con sông nhỏ chảy quanh các cù lao. Còn bộ binh thì một đạo mai phục ở hai bên bờ sông và trên cù lao Thới, trên bãi Tôn, một đội mai phục nơi Rừng Dừa. Thủy binh do Nguyễn Huệ và Võ Văn Dũng chỉ huy. Bộ binh do vợ chồng Trần Quang Diệu điều khiển

Vạn sự cụ bị Nguyễn Huệ cho Võ Văn Dũng kéo binh đến khiêu chiến

Đó là chiều ngày mùng 9 tháng chạp năm Giáp Thìn, tức 19 tháng 11 năm 1785

Quân Xiêm - Nguyễn khi được tin binh Tây Sơn kéo đến Mỹ Tho thì liền chuẩn bị sẵn sàng để đối phó. Nhưng do chưa biết được rõ lực lượng của địch mạnh yếu thế nào nên chưa tấn công. Bị khiêu chiến, Chiêu Tăng liền cắt Sa Uyển cùng một vạn bộ binh ở lại giữ đại bản doanh và các nơi hiểm yếu, còn mình thống lãnh đạo thủy lục quân đi đánh Tây Sơn

Bộ binh do Lục Côn chỉ huy theo tả ngạn sông Tiền Gi ang đi xuống

Thủy binh do Chiêu Sương làm tiên phong kéo thẳng xuống sông Mỹ Tho

Hai đạo thủy bộ đều có tướng sĩ của Nguyễn Phúc Ánh dẫn đường, hẹn nhau sau khi chiến thắng Mỹ Tho thì đồng kéo nhau ra đánh thành Gia Định

Trời tháng chạp quang đãng. Trăng thượng huyền treo cao

Quân giặc kéo đi rầm rộ. Nhưng không thể tiến nhanh, vì trên bờ lau lách, dưới sông thì nước triều đương dâng

Võ Văn Dũng vừa đánh vừa lui

Đến gi ang đầu sông Mỹ Tho thì trời bắt đầu tối. Đèn được treo trên thuyền đôi bên thấp sáng rực trời. Thuyền Tây Sơn núp trong Rạch Gầm kéo ra hợp lực cùng thuyền Võ Văn Dũng chặn không cho thuyền giặc tiến. Đợi khi trăng sắp lặn, thủy triều sắp rút thì Võ Văn Dũng trá bại. Thuyền giặc ra sức đuổi theo. Đến Rạch Gầm, một phần lớn thuyền Tây Sơn tắt hết đèn đuốc, rẽ vào rạch, còn phần nhỏ thì chạy thẳng theo dòng sông Mỹ Tho. Thuyền giặc cứ trông theo ánh sáng mà đuổi. Khi thuyền giặc đã lọt trọn vào trận địa, thì một tiếng pháo lệnh nổ vang. Thuyền của Tây Sơn do Nguyễn Huệ chỉ huy từ rạch Xoài Mút và các sông nhỏ kéo ra chặn đánh. Đồng thời súng đại bác trên cù lao Thới Sơn và hai bên bờ sông nã liên thanh vào thuyền giặc. Bị đánh thành linh, Chiêu Sương hoảng hốt cho dừng thuyền lại. Thuyền trước dừng lại một cách đột ngột, những đoàn thuyền đi sau đương đà tiến nhanh theo nước triều rút, không

sao hãm kịp, bị va vào nhau, hết lớp này đến lớp khác. Đoàn thuyền đi sau rất vừa quay trở lại thì bị thuyền ở Rạch Gầm kéo ra đánh thối lui vào trận địa

Phần bị trước chặn đánh, sau đuổi đánh, phần bị hai bên hông và trên đầu đại bác nã, phần thuyền va vào nhau, hàng ngũ rối loạn, hết phương xoay trở, hết phương chống đỡ, thuyền địch lớp bị tan vỡ, lớp bị bắn chìm không còn một chiếc. Quân sĩ lớp nhảy xuống nước bị chết chìm, lớp bị giết chết, trăm phần không còn được một, hai. Thế là 300 chiến thuyền và 2 vạn thủy binh của Xiêm và một số quân của Phúc Ánh bị hoàn toàn tiêu diệt

Còn đạo bộ binh của giặc đương đi bỗng nghe tiếng đại bác nổ, liền dừng bước. Thành linh trong lau lách phục binh của Tây Sơn vừa hét vừa xông ra. Lục Côn trở tay không kịp, bị Bùi Thị Xuân chém một nhát bay đầu [49]. Binh lính hết hồn, đều bỏ chạy tán loạn. Nhưng sau lưng có quân đánh, hai bên tả hữu cũng có quân đánh, chúng ủa nhau chạy về phía trước, nhảy ào vào rừng dừa

Hai vạn binh Xiêm và số quân nhà Nguyễn, lớp bị đao kiếm, lớp bị sinh lầy, chết không còn một mống! Trời vừa rạng đông thì chiến cuộc cũng vừa dứt. Quân Tây Sơn toàn thắng, Chiêu Tăng và Chiêu Sương tẩu thoát

Nguyễn Phúc Ánh được một bộ tướng là Nguyễn Văn Trị cứu khỏi và công chạy đến trốn nơi Mỹ Đức ở Thi Gi ang, rồi chạy lần ra náu ở Cồn Khơi thuộc Hà Tiên

Tướng Xiêm Chiêu Tăng và Chiêu Sương [50] trốn thoát chạy về Sa Đéc, bị quân Tây Sơn truy kích, hồi hải cùng Sạ Uyển kéo tàn quân chạy bộ về Xiêm. Kiểm điểm quân số thì khi xuất quân, thủy bộ cả thảy 5 vạn, lúc trở về chỉ còn mười ngàn lục quân và không đầy vài ngàn thủy quân! Như vậy chỉ trong một trận Tây Sơn tiêu diệt gần 4 vạn quân Xiêm và 300 thuyền chiến. Còn Nguyễn Phúc Ánh hết trốn nơi này đến nơi khác, liệu không thoát khỏi tay đối phương luôn luôn cho lùng bắt, bèn cùng một số tướng sĩ chạy qua Xiêm xin tị nạn [51]

Quét sạch quân xâm lăng, đuổi được Nguyễn Phúc Ánh ra khỏi nước, Nguyễn Huệ lo sắp đặt tề chỉnh việc quân việc dân, rồi gi ao Gia Định cho Trương Văn Đa và Đặng Văn Chấn trấn thủ, còn mình cùng Võ Văn Dũng và vợ chồng Bùi Thị Xuân kéo đại binh về Quy Nhơn

Cao Tắc Tụ và Triệu Đình Tiếp bàn cùng nhau:

+ Cuộc chiến thắng này đã làm sáng tỏ chính nghĩa của nhà Tây Sơn. Cái tội rước voi của Nguyễn Phúc Ánh đã sờ sờ ra đó, và có công giải thoát ách ngoại xâm của Long Nhương Tướng quân đã đủ trang bị cho chúng ta để chinh phục nhân tâm của sĩ phu và lê thứ đất Gia Định

+ Phần đông sĩ phu Gia Định hiểu nghĩa chữ trung một cách lệch lạc. Họ chỉ nghĩ đến Vua, cho rằng trung quân tức ái quốc. Cho nên cứ khư khư ôm chữ trung quân vào lòng, mặc dù Vua kia, chỉ nghĩ đến quyền lợi riêng của mình mà dẫm đạp lên trên quyền lợi chung của Tổ quốc và Dân tộc. Họ nghĩ rằng đất này là của nhà Nguyễn bị nhà Tây Sơn chiếm đoạt, thì Nguyễn Phúc Ánh có

quyền nhờ ngoại bang giúp mình đánh lấy lại. Phá nước hại dân là tội của quân Xiêm, chứ không phải tội của Phúc Ánh. Cho nên họ không oán giận họ Nguyễn mà chỉ căm thù quân Xiêm. Phải đả phá cho được tư tưởng sai lầm đó, thì lời nói phải của chúng ta mới lọt được vào tai

+ Đất Gia Định rộng mênh mông mà chỉ có hai chúng ta thì không thể nào đầy hết cỏ dại đã ăn sâu vào trí não, để cấy lúa trồng dâu

Hai ông liền bàn cùng Trương Văn Đa và Đặng Văn Chấn rồi một mặt làm sớ gởi về Quy Nhơn xin thêm người, một mặt chiêu nạp nhân tài ở địa phương làm phụ tá

Vua Thái Đức liền sai Huỳnh Văn Thuận và Lưu Quốc Hưng vào tăng cường

Từ ấy đồng bào Gia Định được an cư lạc nghiệp

Việc học hành được tổ chức khắp nơi. Ruộng đất mỗi ngày mỗi thêm mở rộng. Quân sĩ thay phiên nhau làm việc canh tác với đồng bào. Gia Định trở thành nơi trù phú

TÂY SƠN PHÒ LÊ DIỆT TRINH

Bình xong mặt phía Nam, nhà Tây Sơn lo đến mặt phía Bắc

Thành Thuận Hóa, sau Hoàng Ngũ Phúc, Bùi Thế Đạt vào trấn thủ. Nhưng không bao lâu chúa Trịnh lại sai Phạm Ngô Cầu vào thay thế. Phạm Ngô Cầu là người vô mưu lại tham lam, chỉ lo việc làm giàu, còn việc dân việc quan phó mặc cho kẻ thuộc hạ

Vua Thái Đức biết Thuận Hóa không phòng bị, bèn sai Nguyễn Huệ làm Tiết Chế, Võ Văn Nhậm làm Tả Quân Đô Đốc, Nguyễn Hữu Chỉnh làm Hữu Quân Đô Đốc đem bộ binh đi trước. Nguyễn Văn Lộc làm Thủy Quân Đô Đốc cùng Nguyễn Lữ đem thủy binh theo sau

Võ Văn Nhậm, Nguyễn Văn Lộc là người cũ Tây Sơn, Nguyễn Hữu Chỉnh vừa mới quy thuận

Nguyễn Hữu Chỉnh là người huyện Chân Lộc, tỉnh Nghệ An, đỗ hương cống từ lúc 16 tuổi. Có tài ngôn luận lại lắm cơ trí và thông binh pháp. Trước theo Hoàng Ngũ Phúc thường đi đánh giặc bể, giặc sợ gọi là Chim Bằng. Hoàng Ngũ Phúc mất rồi, Chỉnh theo Hoàng Đình Bảo. Hoàng Đình Bảo bị kêu binh nổi dậy ở Thăng Long giết chết. Chỉnh chạy vào Quy Nhơn phò Tây Sơn

Nguyễn Hữu Chỉnh, nắm trên vâng lệnh Hoàng Ngũ Phúc, mang ấn kiếm vào Quy Nhơn, nên đối với Vua Thái Đức không phải chỗ xa lạ, do đó mà được nhà vua tin dùng, sai cùng Nguyễn Huệ đem binh ra đánh Thuận Hóa

Đại binh xuất phát ngày 18 tháng 5 năm Bính Ngọ (1786)

Ngày 24 lấy được An Tông, Nguyễn Huệ theo lời Nguyễn Hữu Chỉnh làm một phong thư để gởi cho phó tướng giữ thành Phú Xuân là Hoàng Đình Thễ, khuyên về hàng Tây Sơn, rồi giả tảng bắn làm thư vào trại Phạm Ngô Cầu. Ngô Cầu sanh nghi... Khi binh Tây Sơn vây đánh thành Phú Xuân, Ngô Cầu sai Hoàng Đình Thễ ra đánh. Đình Thễ cùng hai con và tỳ tướng là Vũ Văn Kiên

đem quân bản bộ ra trận. Bắn hết súng đạn, Đình Thê kêu cứu. Ngô Cầu đóng chặt cửa thành không tiếp ứng, Vũ Văn Kiên và hai con Đình Thê đều bị Võ Văn Nhậm và Nguyễn Hữu Chính giết chết

Đình Thê, sức cùng lực kiệt, tự vận trên mình voi. Nguyễn Huệ ra lệnh phá thành. Nguyễn Văn Lộc xông vào bắt sống được Phạm Ngô Cầu đương cùng gia đình khuân của cải chạy trốn

Thành Phú Xuân hạ xong, Nguyễn Huệ sai Nguyễn Lữ, Võ Văn Nhậm, Nguyễn Văn Lộc tiến quân đánh lấy các doanh trại thuộc Quảng Trị, Quảng Bình

Chỉ trong mấy hôm, đất Thuận Hóa đã nằm trọn trong tay nhà Tây Sơn, Nguyễn Huệ bèn treo bảng phủ dụ nhân dân

Nguyễn Hữu Chính đem tình hình Bắc Hà ra kể tỉ mỉ cho Nguyễn Huệ nghe, nào là Vua Lê chỉ có hư vị, bị chúa Trịnh hà hiếp mà không dám phản ứng, chỉ ôm bụng xót thầm; nào chúa Trịnh bỏ trống lập thứ trong phủ Liêu [52] chia bè phái sát hại lẫn nhau; nào kiêu binh nổi dậy đánh phá kinh thành, giết triều thần, cướp bóc dân chúng... quan quân không kiềm chế nổi... Đại loạn! Nên có thơ:

*Lửa hồng từ dậy mái thành đô
Đoài chôn lăm than chuyện được thua
Xanh biếc thú quê người ẩn dật
Bạc đen đường thế khách bôn xu
Suy tường mỗi mỗi đau lòng trí
Tính quân trần trần nát dạ ngu
Muốn đến Vị Xuyên mà hỏi Lữ
Rằng Thương xưa cũng thế này ru?*

Rồi khuyên Nguyễn Huệ ra đánh lấy Bắc Hà

Nguyễn Huệ sau khi dẹp yên Gia Định đã có ý muốn bành trướng ra mặt Bắc. Nay nghe lời Chính, rất lấy làm vừa lòng, nhưng giả ý do dự;

- Bắc Hà có nhiều nhân tài, không nên coi thường

Chính nói:

- Nhân tài Bắc Hà chỉ một mình Chính. Nay Chính đã bỏ đi, thì nước không còn ai nữa. Xin ông đừng ngại

Nguyễn Huệ cười:

- Người khác thì không ngại. Chỉ ngại có ông thôi

Chính toát mồ hôi:

- Tôi tự biết tài hèn. Tôi nói lớn lời thế để ông tin rằng Bắc Hà không có người địch nổi ông đó thôi

Nguyễn Huệ kiếm lời an ủi rồi nói:

- Nhà Lê làm vua đã mấy trăm năm nay, bây giờ đánh đổ, thì chưa chắc lòng người đã theo mình. Chính đáp: - Bắc Hà có Vua lại có Chúa. Một việc chưa từng có xưa nay. Thêm nữa họ Trịnh tiếng là phò Lê nhưng sự thực là hiếp chế.

Điều đó ai ai cũng biết. Hầu hết đám sĩ phu Bắc Hà đều bất mãn, nhưng vì thế yếu không làm gì được để giúp nhà Lê. Nay ông mà lấy danh nghĩa phò Lê diệt Trịnh thì thiên hạ ai mà chẳng theo

Nguyễn Huệ nói:

- Ông bàn phải lắm. Nhưng ta chỉ phụng mệnh đi đánh Thuận Hóa mà thôi. Nếu ra Bắc Hà nữa thì sao cho khỏi mang tội kiêu mệnh [53]

Nguyễn Huệ bèn làm tờ tấu lên Vua Thái Đức về việc lấy được Thuận Hóa và xin xá tội vì việc tự tiện đem quân đi đánh Bắc Hà, lại cho giải Phạm Ngô Cầu về Quy Nhơn để triều đình xét xử

Đoạn sai Nguyễn Hữu Chỉnh đem thủy binh đi trước, để Nguyễn Lữ và Nguyễn Văn Lộc ở lại giữ thành Phú Xuân, còn mình và Võ Văn Nhậm kéo bộ binh theo sau, hẹn cùng Chỉnh sẽ gặp nhau ở Vị Hoàng

Ngày mùng 6 tháng 6 năm Bính Ngọ (1-7-1786) Nguyễn Hữu Chỉnh đến Vị Hoàng. Quan quân bỏ chạy. Chỉnh lấy được trăm vạn học lương, rồi đốt lửa làm hiệu. Binh Nguyễn Huệ kéo đến Vị Hoàng hợp với Chỉnh rồi kéo ra Thăng Long

Chúa Trịnh là Trịnh Khải cho Trịnh Tự Quyền đem quân ra nghênh chiến. Tự Quyền đến giữ ở mặt Kim Động. Viên trấn thủ Sơn Nam là Bùi Thế Dân đem bộ binh đến đóng ở xã Phù Sa, thuộc huyện Đông An, Đình Tích Nhưỡng đem thủy quân ra giữ cửa Luộc

Chiến thuyền Tây Sơn vào sông Vị Hoàng. Gặp gió đông thổi mạnh, đêm đến Nguyễn Huệ sai lấy tượng gỗ để trên mấy chiến thuyền, rồi cho đánh trống kéo cờ, thả thuyền cho trôi đi. Đình Tích Nhưỡng tưởng địch tới đánh, dàn thuyền thành trận chữ nhất, rồi thuyền lấy súng mà bắn. Khi biết rằng người trên thuyền là tượng gỗ, thì đạn được đã cạn. Binh Nguyễn Huệ ủa tới đánh, Đình Tích Nhưỡng không chống cự nổi, phải bỏ thuyền mà chạy. Quân của Tự Quyền và Thế Dân cũng bị đánh tan, thành Sơn Nam bị hạ

Nguyễn Huệ một mặt truyền hịch đi khắp nơi, nói là lấy nghĩa phò Lê diệt Trịnh, một mặt kéo quân lên lấy Thăng Long

Thuyền Tây Sơn vào đến sông Thúy Ái, Ngô Cảnh Hoàn chặn đánh. Một trận thủy chiến kịch liệt. Ngô Cảnh Hoàn tử thương, bao nhiêu thuyền đều bị đánh đắm, quân sĩ chết đuối gần hết! Ngô Cảnh Hoàn, người làng Trảo Nha, huyện Thạch Hà, trấn Nghệ An, là một trung thần của nhà Lê. Ngô có người vợ thứ tên Phan Thị Thuần sắc đẹp, đức cao. Được tin Ngô tử trận, người nhà ai nấy thương khóc, riêng bà vẫn cười nói như thường. Có người hỏi, bà đáp:

- Được chết vì nước, còn chi hơn nữa mà buồn

Người chung quanh cạn nghĩ, chê bà không thương chồng

Bà không chút quan tâm

Đến tuần bá nhật, cúng tế xong, bà trang điểm lịch sự, sai bơi thuyền ra tại chỗ Ngô Cảnh Hoàn bị giết, kêu lên một tiếng chàng ơi rồi tự trầm. Nhân dân

địa phương thương người tiết nghĩa, lập đền thờ và dựng bia kỷ niệm ở bên sông

Người sau có thơ:

Chàng đi theo nước, thiếp theo chồng

Thiếp chết trinh mà chàng chết trung

Đến thế ân tình thôi trọn vẹn

Việc chi cười nói vẫn thung dung

Ma chay đã đủ trên trần thế

Đào đồ thôi về với thủy cung

Giã họ giã hàng giã thôn xóm

Cương thường để lại với non sông

(DƯƠNG BÁ TRẠC)

Chàng trung cho thiếp mới nên trinh

Nửa vị gi ang san nửa vị tình

Má phấn môi son làn nước biếc

Gan vàng dạ ngọc đá bia xanh

Sô gai thiên hạ âu thừa nhĩ

Gió bụi nhân gi an chẳng bận mình

Qua lại thuyền ai sông Thúy Ái

Còn chẳng gợn sóng với hương thanh

(TẢN ĐÁ)

Thắng Ngô Cảnh Hoàn quân Tây Sơn tiến đánh Hoàng Phùng Cơ ở hồ Vạn Xuân

Quân Trịnh tan rã, Phùng Cơ tẩu thoát

Trịnh Khải vội lên voi thúc quân tiến đánh, bị Nguyễn Huệ đánh toi bời, phải bỏ chạy lên Sơn Tây. Đến làng Hạ Lôi bị người địa phương bắt đem nạp cho Tây Sơn. Đi nửa đường lấy gươm tự vẫn. Nguyễn Huệ dùng vương lễ tống táng cho họ Trịnh

Ngày 26 tháng 6 năm Bính Ngọ (21-7-1786), Nguyễn Huệ vào Thăng Long mở kho Hữu Viên phát chẩn cho người nghèo. Ngày hôm sau, vào cung Vạn Thọ yết kiến Vua Lê

Bấy giờ Vua Lê Hiển Tông đương bệnh, không ngồi dậy được, bèn mời Nguyễn Huệ vào ngồi bên sập ngự, lấy lời ôn tồn mà phủ dụ. Nguyễn Huệ tâu rằng đem binh ra Bắc Hà không còn mục đích nào khác hơn là để diệt Trịnh, phò Lê. Hiển Tông mừng rỡ, tạ ơn

Khi binh Tây Sơn vào Thăng Long thì các quan triều đều chạy trốn hết. Vua Hiển Tông xuống chiếu triệu về, rồi định ngày 7 tháng 7, lập đại trào ở điện Kính Thiên, Nguyễn Huệ đem các tướng vào bái yết và dâng sổ quân sĩ dân đinh, để tỏ nghĩa tôn phù nhất thống. Vua phong cho Nguyễn Huệ là Nguyên Soái Uy Quốc Công và gả người con gái thứ 21 là Ngọc Hân Công Chúa, tục gọi là Chúa Tiên, con bà Chiêu Nghi Hoàng Hậu

Mười hôm sau - 17 tháng 7 (10-8-1786) - Vua Hiên Tông băng hà
Hoàng Tôn là Lê Duy Kỳ lên nối ngôi đặt niên hiệu là Chiêu Thống.

Vua Thái Đức được tin Nguyễn Huệ kéo quân đi đánh Bắc Hà, cho người ra ngăn cản nhưng không kịp. Lại được tiếp tin Huệ lấy xong Thăng Long và còn ở lại giúp Vua Lê sửa sang việc nước, Vua Thái Đức sợ em ở ngoài lâu sanh biến muốn gọi về, song liệu giấy mực không chế ngự nổi, nên phải thân hành ra Bắc. Nhà vua đem theo 500 nhuệ binh ra Thuận Hóa lấy thêm 2.000 nữa, rồi ngày đêm đi thẳng ra Thăng Long

Đến Nghệ An, nhà vua gặp một toán người trần truồng tay cầm ống tre đứng hai bên đường, xưng là người đi buôn bị tướng cướp là Chương Tấn đoạt hết của cải và quần áo, cầu xin nhà vua bắt kẻ hung đồ dâng lấy lại vật bị cướp. Đoạn chỉ đường cho nhà vua đi. Đến nơi quanh co khúc khuỷu, toán người trần truồng hè to một tiếng, rút kiếm giấu trong ống tre ra chém nhà vua. Liền đó một số người đồng đảo từ trong bụi rậm nhảy ra đâm chém quân tùy tùng

Lanh như chớp, nhà vua rút trường kiếm, quay một vòng, bao nhiêu lưỡi kiếm chém vào nhà vua đều lóp bị gãy lóp văng ra, và quay tiếp một vòng nữa, mười mười lăm chiếc đầu rụng xuống như sung. Còn số người từ trong bụi nhảy ra bị quân Tây Sơn đánh giết, lóp chết lóp quăng vũ khí chạy thoát thân. Hỏi ra thì đó là toán ăn cướp do Chương Tấn cầm đầu. Chương Tấn là bộ hạ của viên trấn thủ Nghệ An bị tướng Tây Sơn giết. Chương Tấn thoát chết, tụ tập bọn bất lương chờ dịp báo thù cho chủ. Bọn chúng có trên vài trăm người, ngày ngày chặn đường cướp giựt hành khách và vào xóm làng phá phách nhân dân. Nay nhà vua tiêu diệt được bọn chúng, đồng bào địa phương rất hàm ơn

Đến Thanh Hóa, thuyền nhà vua vừa ra đến giữa sông thì thành linh bị người lặn dưới nước đâm thủng đáy. Nước chảy ập vào thuyền. Quân cận vệ không kịp trở tay bị chết đuối. Nhà vua lanh chân nhảy qua thuyền khác được an toàn

Từ ấy biết rằng có kẻ địch theo bên mình, nhà vua đề phòng ráo riết

Ban đêm nghỉ dọc đường, chớ không ghé vào nhà ai hết

Đi đến Thăng Long thì người mệt ngựa mỏi

Được tin Vua Thái Đức đến Thăng Long, Nguyễn Huệ loan báo cho dân chúng biết để khỏi kinh động nhân tâm, rồi cùng tướng sĩ ra ngoài thành nghinh đón. Vua Chiêu Thống đem quần thần ra chực nơi cửa Nam Gi ao. Nhưng Vua Thái Đức theo em đi thẳng đến phủ chúa Trịnh mà Nguyễn Huệ và tướng sĩ đương đóng, cho người đến hẹn cùng Vua Chiêu Thống sẽ hội kiến ngày hôm sau [54]

Lễ tương kiến của hai Vua tổ chức tại phủ chúa Trịnh. Vua Thái Đức ngồi giữa, Vua Chiêu Thống ngồi bên tả, Nguyễn Huệ ngồi bên hữu, các quan văn võ đứng châu hai bên. Sau khi làm lễ, Vua Chiêu Thống nói: - Nhà Lê tôi bị họ Trịnh tiếm lộng đã hai trăm năm dư. Nay nhờ quý quốc trượng nghĩa hành nhân, vì tề quốc gia mà chinh đồn lại, thì cái công đức kiến khôn tái tạo đó

không biết lấy chi báo đáp cho xứng. Kính xin cắt đất vài quận làm quà để khao thưởng tướng sĩ

Vua Thái Đức đáp:

- Anh em chúng tôi ra đây để phò Lê diệt Trịnh. Nếu đất của họ Trịnh thì một tấc cũng không để lại, nhưng mà của nhà Lê thì một tấc cũng không dám lấy. Mong nhà vua giữ yên bờ cõi, đời đời gi ai ao hiếu với nhau. Đó là cái phúc của hai nước

Rồi Vua Chiêu Thống lui về cung

Một tuần nhật sau Vua tới nhà Tây Sơn rút quân về nước

Nguyễn Huệ xét thấy Nguyễn Hữu Chỉnh là con người xảo quyệt, định bỏ lại Bắc Hà, nên mật truyền cho các tướng thu xếp quân thủy bộ, rồi nửa đêm ngày 17 tháng 7 nhuận (9-9-1786) kéo quân về Nam, lặng lẽ êm đềm, người trong thành không một ai hay biết

Đến Nghệ An, Vua Thái Đức để Nguyễn Huệ ở lại giữ Nghệ An và cắt Võ Văn Nhậm đóng ở Đông Hải để trông chừng mặt Bắc. Liền đó thì Nguyễn Hữu Chỉnh theo kịp. Vua Thái Đức cho Chỉnh ở lại giúp Nguyễn Huệ, Nguyễn Huỳnh Đức cũng xin ở lại Nghệ An [55]

Nguyễn Huệ là người tâm phúc của Vua Thái Đức. Theo phò nhà vua lúc nào và người ở đâu, không rõ

Còn Nguyễn Huỳnh Đức là tướng nhà Nguyễn bị Tây Sơn bắt trong trận thủy chiến ở Gia Định năm Quý Mão (1783)

Quân giải Nguyễn Huỳnh Đức về đại bản doanh, Nguyễn Huệ trông thấy tướng mạo khôi ngô kỳ vĩ, lòng sanh ái mộ, bèn tự tay cởi trói cho Nguyễn Huỳnh Đức và ôn tồn khuyên dụ. Huỳnh Đức đứng chống nạnh, trừng mắt, mắng rằng:

- Tôi trung không thờ hai chúa

Nay rủi bị bắt thì tôi chỉ đợi chết chứ không bao giờ đầu hàng

Các tướng phần nộ, xin đem chém đi, Nguyễn Huệ cười:

- Thái độ của Nguyễn Huỳnh Đức có gì là quái. Đó là bản sắc của người anh hùng và lòng trung nghĩa của kẻ trượng phu. Trước cái chết mà không khuất đó là trung can nghĩa đảm, đó là chánh khí đường hoàng. Há chẳng khiến chư tướng khâm phục sao? Chư tướng ngầm ngầm bắt bình nhưng không dám thân biện. Nguyễn Huệ truyền đem Huỳnh Đức để ở sau bản doanh và sai Ngô Văn Sở đến thuyết phục. Nhưng suốt ba ngày không có kết quả. Nguyễn Huệ có ý buồn

Nguyễn Huệ có người ái cơ tên Trần Mỹ Tuyết, người có sắc lại có tài văn chương, Nguyễn Huệ rất yêu quý và thường đem theo trong quân. Thấy chồng buồn, Mỹ Tuyết xin đến gặp Huỳnh Đức một lần xem sao

Khi Mỹ Tuyết đến thì Huỳnh Đức đã tuyệt thực ba ngày đêm, một mình ngồi nhắm mắt trước ngọn đèn hiu hắt

Bỗng nghe tiếng động, Đức liền mở mắt nhìn, Mỹ Tuyết ung dung tự giới thiệu: - Tôi là thuyết khách của Long Nhương tướng quân

Huỳnh Đức nhắm mắt lại, ngồi lặng thinh

Mỹ Tuyết nói tiếp:

- Từ xưa có câu: Thiên cổ gi an nan duy bất tử. Nhưng người trượng phu đương lâm nạn, thì sống chẳng dễ gì mà chết cũng rất khó

Kìa người sanh trong trời đất chỉ quý ở điểm là hoàn thành được trách nhiệm bản thân. Trách nhiệm chưa liễu, có thể gọi là bậc hoàn nhân chăng? Tức như Văn Tín Quốc chịu nhậm nhục trong ba năm, đến lúc biết rằng nhà Đại Tống đã tuyệt vọng rồi, mới khảng khái chịu chết ở Đông Thị. Và Hán Thộ Đình Hài, sau khi thất thủ Hạ Bì, vì nghĩ đến Lưu Hoàng Thúc lưu lạc tha phương, mà đành phải gi ao ước ba điều cùng Tào Mạnh Đức. Nhân chí nghĩa tâm, nghìn thu truyền làm mỹ đàm. Tướng quân đọc sử, không từng biết đến sự tích ấy hay sao?

Huỳnh Đức hét:

- Ta biết rõ lắm, đừng có nhiều lời

Mỹ Tuyết thản nhiên nói tiếp:

- Nay Nguyễn chúa thất bại phải chịu cảnh lưu ly, chính đương cần kẻ bày tôi tương trợ. Thế mà tướng quân lại đi cầu cái chết! Chết rồi, trách nhiệm cũng tiêu ư?

Huỳnh Đức dịu giọng:

- Ta chết vì thế bức

Mỹ Tuyết nói:

- Lúc này là lúc trục lộ Trung Nguyên. Nhưng chỉ có Long Nhương và Nguyễn Vương là đối thủ. Thiên cơ huyền ảo. Cuộc đối lũy còn đương ở thế giằng co chưa có thể biết chắc chắn được bề đắc thất. Vì tướng quân, tôi xin đưa ra một kế là hãy tạm giữ thân hữu dụng để xem thời chọn chủ. Đến lúc khừ lưu lưỡng tiện, thì tùy ý sở cầu. Long Nhương tướng quân là người mục thông thiên cổ, khổ nghệ đương thế. Thế mà đối với tướng quân lại không giết. Rõ là vì thiên hạ mà thương tiếc anh hùng. Thấy vậy nên tôi mới tới đây. Chớ như tướng quân cũng thuộc hàng kiên ong, thì tôi đâu phải nhọc đến miệng lưỡi

Nguyễn Huỳnh Đức ngồi cúi đầu trầm ngâm. Trần Mỹ Tuyết cáo biệt về phục mệnh

Nguyễn Huệ cho Ngô Văn Sở đến ủy dụ, hứa sau này hễ lập được chiến công thì khừ lưu tùy ý

Nguyễn Huỳnh Đức theo lời Mỹ Tuyết. Nguyễn Huệ về Quy Nhơn đem Huỳnh Đức theo

Ra Thuận Hóa, ra Thăng Long, Nguyễn Huệ vẫn đem Huỳnh Đức theo bên trướng

Và những trận đánh Thăng Long cũng như những trận đánh Thuận Hóa, Huỳnh Đức lập được nhiều công

Nhớ đến lời hứa năm xưa, đến Nghệ An, Nguyễn Huệ bảo Huỳnh Đức chọn đường lưu khứ. Huỳnh Đức xin ở lại giúp Nguyễn Huệ trấn Nghệ An, Nguyễn Huệ chấp nhận

Đẹp yên chúa Trịnh ở Thăng Long, đánh đuổi chúa Nguyễn ra khỏi Gia Định. Vua Thái Đức phong cho Nguyễn Huệ làm Bắc Bình Vương thống trị đất Thuận Hóa từ Hải Vân Sơn đến Hoành Sơn, phong cho Nguyễn Lữ là Đông Định Vương quản lý đất Gia Định từ Bình Thuận đến Hà Tiên. Còn mình thì xưng Trung Ương Hoàng Đế chăm lo phần đất từ Quảng Nam đến Bình Thuận

Quan văn tướng võ có công cùng nhà Tây Sơn đều được tặng thưởng, và đều được Vua Thái Đức phân phối cho Bắc Nam, tùy nhu cầu công vụ mà cũng tùy sở nguyện cá nhân

Cảnh tuy chia nhưng cội chẳng chẻ, Bắc Nam luôn luôn liên lạc mật thiết với nhau. Và nhà Tây Sơn cùng nhà Lê phần bên nào lo bên nấy, không xâm phạm cũng không dòm ngó nội bộ của nhau

Nhân dân an cư lạc nghiệp và mong hưởng thái bình được lâu dài

CẢNH NÚT RẠN TRONG NHÀ TÂY SƠN

Ba anh em nhà Tây Sơn, từ nhỏ đến lớn, đối với nhau trọn niềm thương yêu

Từ ngày ông Nguyễn Phi Phúc tạ thế, ông Nhạc lo vẹn đạo làm anh. Đối với hai em, chẳng những yêu thương vì ruột thịt mà còn quý trọng đức tài. Còn ông Huệ cũng như ông Lữ thì yêu kính anh như cha, nhất nhất đều tuân theo mệnh lệnh

Tình như thế, nhưng tánh lại có khác

Ông Lữ lấy việc sửa mình thương người làm gốc, còn giàu sang, thua được là chuyện ngoài thân

Ông Nhạc tuy thiệp thế đa mưu, song có phần bảo thủ, có phần cầu an. Khi chưa có thì xông Nam đột Bắc, đến khi có rồi, thì có bao nhiêu bo bo giữ bấy nhiêu, và chấp vào những gì mình đã có

Ông Huệ tài trí vượt hẳn anh. Nhưng khi còn ở dưới quyền anh thì triệt để phục tùng. Khi con chim bằng đã nuôi đủ sức gió để quạt cánh lên chín tầng mây thì không còn ai có thể kiềm chế. Và con chim bằng khi đã bay thì hướng về tương lai chớ đâu mấy khi quay về dĩ vãng

Nghĩa là tánh ông Nhạc tĩnh, tánh ông Huệ động

Đó là nguyên nhân gây ra xích mích giữa hai anh em làm cho nhà Tây Sơn bị nứt rạn

Cảnh nứt rạn ấy bắt nguồn từ ngày Tây Sơn chiếm được Phú Xuân rồi đánh ra Thăng Long

Nguyên sau khi dẹp yên Gia Định, ông Huệ đề nghị đem quân đánh Phú Xuân. Vì không rõ quân chúa Trịnh mạnh yếu thế nào, nên ông Nhạc không ứng thuận. Sau ông Chính cho biết rõ tình hình, ông Nhạc mới cho xuất chinh. Lấy được Phú Xuân, ông Huệ tự tiện đem quân ra đánh Bắc Hà. Ông Nhạc

không bằng lòng song không lấy có gì để bắt tội em được, nên chỉ gọi em về thôi

Về Phú Xuân ông Huệ cho chở tất cả chiến lợi phẩm thu được ở Bắc Hà về Quy Nhơn, còn mình thì lấy có Thuận Hóa mới lấy được cần phải củng cố nhân tâm và sửa sang chính sự, nên xin ở lại Phú Xuân. Ông Nhạc đành phải chấp nhận, tuy không lấy làm vừa lòng. Đến khi Nguyễn Huệ được phong Bắc Bình Vương, nắm quyền quản thủ đất Thuận Hóa, thì tự ý sửa sang thành quách, phong thưởng võ tướng văn quan chớ không tấu trình theo pháp

Nhiều lần ông Nhạc vời ông Huệ vào Quy Nhơn, ông Huệ luôn luôn tìm có thoái thác

Nhận thấy quyền làm anh đối với em, quyền làm vua đối với bề tôi đã bị xem khinh, ông Nhạc cử binh ra Phú Xuân hỏi tội

Nghe tin, ông Huệ vỗ án nói:

- Tội gì mà hỏi? Đánh Nam dẹp Bắc để giữ vững ngôi báu cho anh, đó là tội à? Còn đất Thuận Hóa này là của ta lấy nơi tay Chúa Trịnh. Ta thọ phong chẳng qua vì tình anh em đó thôi. Chớ đâu phải anh ta cắt đất của mình phong cho ta mà bắt ta nhất nhất phải tuân theo mệnh lệnh? Công có lại quên, tội không có lại buộc! Sao lại bắt công thế. Ta không chịu nổi

Rồi thân hành đem quân ra chống cự

Ông Nhạc thấy em ra mặt bất phục tùng, càng nổi giận thêm. Không một lời phân trần, hai bên giáp chiến. Đánh nhau kịch liệt. Lần lần ông Nhạc đuối sức phải rút lui. Ông Huệ truy kích. Ông Nhạc rút quân vào thành Quy Nhơn, cố thủ. Ông Huệ công vi cả tháng mà không hạ nổi thành, bèn đánh chiếm núi Long Cốt, rồi kê súng đại bác trên núi bắn vào thành. Những nơi hiểm yếu trong thành bị phá. Ông Nhạc liệu không giữ mãi được, bèn lên mặt thành kêu ông Huệ mà khóc:

- Bì oa chữ nhục, đệ tâm hà nhẫn [56]

- Nghe tiếng gọi của anh, ông Huệ òa lên khóc

Rồi bãi binh

Từ ấy anh em hòa thuận như cũ. Em Bắc anh Nam, lấy Hải Vân làm ranh giới

Nguyên nhân xích mích giữa hai anh em nhà Tây Sơn không có chi khác hơn là lòng tự ái. Anh cậy quyền làm lớn, em cậy có công to. Vì chấp sanh sân hận. Một đóm lửa giận không dập tắt kịp thời, cháy bùng lên đốt cháy cả rừng tình nghĩa! Nhưng rồi một cơn mưa nước thân tình rưới xuống, bao nhiêu lửa giận đương cháy ngùn ngụt liền tắt ngay

Không có gì bí ẩn

Nhưng để giải thích sự bất hòa kia, nhiều nhà làm sử đặt ra chuyện

Kẻ thì nói rằng: ông Nhạc thông gi an với vợ ông Huệ, và giữ hết những của cải lấy được ở Thăng Long, nên ông Huệ giận..

Ông Huệ có ba bà vợ chính thức: bà họ Phạm ở Phú Phong, mẹ ông Nguyễn Quang Thùy, bà họ Bùi ở Xuân Hòa, mẹ ông Nguyễn Quang Toàn và bà Ngọc Hân công chúa con gái Vua Lê. Lúc ông Huệ trấn thủ Thuận Hóa thì bà họ Phạm qua đời đã lâu, bà họ Bùi theo chồng ra Phú Xuân, còn bà Ngọc Hân thì còn ở Thăng Long. Như vậy ông Nhạc thông gì an với bà nào? Còn về của cải lấy được ở Thăng Long, thì có thắm vào đâu so với đất đai từ Phú Yên đến Hà Tiên Phú Quốc. Đất kia còn để cho anh cho em không chút tiếc, tiếc gì chút chiến lợi phẩm mà tranh? Có người lại bảo rằng: Nguyễn Phúc Ánh muốn chia rẽ hai anh em nhà Tây Sơn, bèn lập kế ly gián. Nguyễn Phúc Ánh dùng kế mỹ nhân, tìm một thiếu nữ Âu Châu tuyệt đẹp đem dâng cho Nguyễn Huệ và tin cho Huệ biết trước. Nhưng lại đem dâng cho Nguyễn Nhạc, rồi báo cho Huệ biết rằng đi ngang qua Quy Nhơn, bị Nhạc chặn cướp, mặc dù biết là của em. Huệ giận kéo quân vào đánh

Kế mỹ nhân, xưa nay thường được dùng đến. Nhưng xét việc bất hòa của anh em nhà Tây Sơn xảy ra vào năm Đinh Mùi (1787). Lúc ấy Nguyễn Phúc Ánh còn ở Xiêm La, đất Gia định còn nằm trong tay nhà Tây Sơn, do ông Lữ trấn thủ. Nguyễn Ánh về nước mùa thu năm Đinh Mùi, bị tướng sĩ Nguyễn Lữ đánh liên tiếp mãi đến năm Kỷ Dậu (1789) mới lấy được Gia Định. Như vậy Nguyễn Phúc Ánh lo chống cự với Nguyễn Lữ chưa rồi, còn rảnh đâu lo việc ly gián ông Nhạc và ông Huệ. Huống nữa lúc Nguyễn Phúc Ánh ở Xiêm về thì việc xích mích đã xảy ra rồi (Ánh về nước vào tháng 7 năm Đinh Mùi. Chuyện xích mích của anh em nhà Tây Sơn xảy ra vào khoảng thượng bán niên năm Đinh Mùi). Cho nên thuyết này cũng không đứng vững

Hai giả thuyết trên, không thấy quyển sách chữ Nho nào chép

Các bộ sử soạn dưới triều Nguyễn không có bộ nào chép rõ nguyên nhân

Nguyên nhân, theo truyền thuyết ở vùng Tây Sơn chỉ là lòng cố chấp

Và anh em hết dạ thương yêu nhau thì giận nhau dễ mà thuận lại nhau cũng không khó khăn. Vì sự xích mích kia do nguyên nhân gì không tốt thì ngòi bút của các sử gia nhà Nguyễn để gì lại chịu bỏ qua, để gì không đề đi đề lại cho thêm đậm nét

BẮC BÌNH VƯƠNG ĐỐI PHÓ MẶT BẮC

Nguyễn Hữu Chỉnh ở Nghệ An tự xưng sĩ, mưu đồ chiếm cứ Nghệ An. Đồng thời ở Hà Bắc, Trịnh Bồng được tôn lên làm chúa. Vua Lê Chiêu Thống bị nhà chúa ức hiếp bèn gọi Nguyễn Hữu Chỉnh về

Nguyễn Hữu Chỉnh về đuổi được Trịnh Bồng

Vua Chiêu Thống phong Chỉnh làm Bình Chương Quân Quốc Trọng Sự, Đại Tư Đồ, lại gia tăng tước Bằng Quận Công. Nắm trọn quyền bính trong tay, Chỉnh tự ý hoành hành. Muốn mở rộng ảnh hưởng vào Nam, Chỉnh lại thông đồng với Nguyễn Duệ chiếm đất nghệ An, sửa lũy Hoành Sơn, lấy Linh Gi ang làm giới hạn với Thuận Hóa, y như tiên triều

Nguyễn Duệ bằng lòng. Chẳng ngờ bị lậu sự. Võ Văn Nhậm hay được, gởi thư cáo biến với Bắc Bình Vương. Vương sai Nhậm ra bắt Duệ. Duệ biết trước cùng Nguyễn Huỳnh Đức bỏ trốn. Duệ về Quy Nhơn, Đức vào Gia Định. Vương không cho đuổi theo, chỉ sai Nhậm trấn thủ Nghệ An để coi chừng mặt Bắc

Sầy kế này bày kế khác, Nguyễn Hữu Chỉnh bày Vua Chiêu Thống đòi lại đất Nghệ An

Tháng tư năm Đinh Mùi (1787), Lê Chiêu Thống khiến hoàng thân Lê Duy Anh cùng Trần Công Sán và Ngô Nho mang phẩm vật và quốc thư vào Phú Xuân, Bắc Bình Vương biết là mưu mô Nguyễn Hữu Chỉnh, bảo cho Trần Công Sán biết rằng sẽ cho tướng đem binh ra Thăng Long lấy đầu kẻ sinh sự

Biết Trần Công Sán là người hiền tài, muốn trọng dụng, nhưng không thuyết phục được, Vương bèn sai đưa phái đoàn theo đường biển về Thăng Long. Giữa vôi, ngầm đục thuyền. Sán cùng phái đoàn đều bị chết đuối. Có người hỏi bà Trần Mỹ Tuyết: - Sao không dùng tài năng để thuyết phục Trần Công Sán như đã thuyết phục Nguyễn Huỳnh Đức? Bà đáp: - Huỳnh Đức là một võ tướng chỉ có lòng trung nghĩa. Còn Công Sán là kẻ sĩ học rộng hiểu sâu. Một lưỡi dao con là ta, làm sao đôn nổi cây tùng trăm tuổi thọ? Lại hỏi:

- Cũng thì nhân tài mà sao đối với Nguyễn Huỳnh Đức nhà vua lại khoan hồng hơn đối với Trần Công Sán

Đáp:

- Tài của Huỳnh Đức chỉ có thể lấy được thành. Tài của Trần Công Sán có thể chiếm trọn cả nước, nếu biết thiện dụng, tận dụng. Chữ Nhân phải đi song song với chữ Trí mới tránh khỏi chữ Ngu. Kẻ đại trượng phu không thích mang tiếng ngu với đời

Không thể để yên Nguyễn Hữu Chỉnh lộng hành ở Bắc Hà, tháng 12 năm Đinh Mùi, Bắc Bình Vương sai Võ Văn Nhậm, Ngô Văn Sở, Phan Văn Lân kéo binh ra Thăng Long đánh Chỉnh. Binh Võ Văn Nhậm kéo ra Bắc Hà, đánh đầu thắng đó. Nguyễn Hữu Chỉnh nghe cáo cấp, sai con là Hữu Du đem quân đi trước. Đến sông Thanh Quyết, Du đắp lũy cố thủ. Lúc bấy giờ khí trời quá lạnh, quân sĩ không chịu nổi phải nhúm lửa, nhóm nhau ngồi sưởi. Nhậm sai lính xoi lũy, kê súng nhắm những chỗ có lửa bắn vào. Quân của Du kinh hãi vỡ chạy. Chỉnh ở Bình Vọng được tin quân của Du bị tan vỡ, đương đêm dẫn quân trở về thành Thăng Long, đem vợ con chạy về Kinh Bắc

Lê Chiêu Thống sang sót, không biết làm thế nào, cùng dất cung quyền chạy theo. Đến Kinh Bắc Vua sai Lê Quýnh cùng hơn 30 người tôn thất đưa Hoàng Thái Hậu, Hoàng Phi và Hoàng Tử lên Cao Bằng. Còn mình cùng Nguyễn Hữu Chỉnh về đóng ở núi Mục Sơn, đất Yên Thế

Binh Tây Sơn đuổi đánh, Hữu Du bị tử trận. Hữu Chỉnh bị bắt giải về Thăng Long, còn Lê Chiêu Thống trốn thoát, chạy vào núi Bảo Lộc ẩn núp

Võ Văn Nhậm kéo quân vào Thăng Long, kẻ tội Chỉnh rồi đem giết

Nhậm cho tìm Vua Chiêu Thống không được

Các triều thần chỉ còn lựa thừa mấy người

Còn ở Kinh Bắc thì có Trần Quang Châu, Sơn Nam thì có Nguyễn Việt Tân, Hải Dương thì có Đinh Tích Nhưỡng... đều ứng binh hùng cứ. Nhậm có ý sợ, nhưng chưa biết tính sao thì có người ở Gia Lâm, tên là Trần Đình Khôi, tự xưng là quan thiêm sự của nhà Lê, tới nói rằng: Bắc Hà oán Chính tuy thâm mà lòng nhớ Lê chưa nhạt. Tự quân chạy trốn, không biết lúc nào về

Nay có Sùng Nhượng công là Lê Duy Cẩn, trong lúc Tiên Đế hãy còn đã phong làm Đông Cung, từ gặp biến năm Nhâm Dần, bị kiêu binh phế truất. Nếu tướng công rước Duy Cẩn về lập lại, chỉ dán một tờ giấy tại cửa Đại Hưng, thì nội trong một ngày, văn võ bá quan nhóm lại, đại sự của tướng công thành tựu dễ như trở bàn tay

Nhậm theo lời, tôn Duy Cẩn làm Giám Quốc để ở phía tả điện Cần Chánh

Cựu thần nhà Lê không người nào theo. Duy Cẩn ở trong điện với vài người hoàng thân và vài viên võ tướng, suốt ngày không thấy ai tâu hỏi việc gì

Ngô Văn Sở bảo cùng Nhậm:

- Tôi xem tướng Sùng Nhượng công không sao khu sách được người. Và chẳng từ xưa đến nay, thiên hạ không phải tư vật của ai. Như nên lấy thì lấy hẳn đi, sao lại để người như thế làm Giám Quốc? Chúng ta đã lâu ngày chịu khổ với thành này, bây giờ trở lại làm người khách ngụ của pho tượng gỗ này hay sao? Nhậm khinh khỉnh nói:

- Lòng người Bắc Hà còn nhớ Lê lắm, không thể không theo chúng vọng được. Bọn người chỉ biết mạnh đánh mà thôi. Việc an dân đã có ta làm chủ

Ngô Văn Sở làm thỉnh, trở ra nói cùng Phan Văn Lân:

- Tiết Chế khinh người thái thậm! Tài đức gì mà dám đãi chúng ta như đám sĩ tốt, việc lớn đều tự chuyên? Bèn làm sớ mật tấu cùng Bắc Bình Vương

Được tin, Bắc Bình Vương cười:

- Bạn tâm đã có từ lâu, bạn trạng mãi nay mới hình hiện. Lập tức truyền lệnh xuất sư. Đi suốt ngày đêm. Hơn 10 hôm đến Thăng Long. Nhậm không kịp trở tay, bị bắt. Hỏi:

- Tội gì?

Đáp:

- Ông tự biết lấy

Đoạn truyền đem ra giết

Rồi hiệu triệu các cựu thần nhà Lê về chung lo việc nước. Vương vẫn để Sùng Nhượng công Lê Duy Cẩn làm Giám Quốc lo việc tế tự. Còn thực quyền thì giã cho Đại Tư Mã Ngô Văn Sở, có Nội Hầu Phan Văn Lân, Đô Đốc Nguyễn Văn Tuyết, Chương Phủ Nguyễn Văn Dụng. Hộ bộ Thị Lang Trần Thuật Ngôn và Lại bộ Tả Thị Lang Ngô Thời Nhậm... phụ tá. Vương lại cắt Đô Đốc Hòa Nghĩa hầu trấn thủ Kinh Bắc, Hồ Hồ hầu trấn thủ Hải Dương, Giác Hầu hòa giữ bộ lại. Ước Lê hầu giữ bộ Lễ, Lộc Tài hầu giữ bộ Hình

Sắp đặt xong xuôi, vào khoảng cuối tháng 5 năm Mậu Thân (1788), Vương trở về Phú Xuân, đem theo Phan Huy Ích

Trừ Ngô Văn Sở, Phan Văn Lân, Nguyễn Văn Tuyết [57] là người cũ của Tây Sơn, tất cả những người tham gia quốc sự đều là cựu thần nhà Lê

Trong số văn thần, Ngô Thời Nhậm và Phan Huy Ích là hai danh sĩ Bắc Hà + Ngô Thời Nhậm, tự là Hy Doãn, hiệu là Đạt Hiên, con trai của Ngô Thời Sĩ, sinh năm Bính Dần (1746) tại làng Tả Thanh Oai, huyện Thanh Trì, cách Thăng Long hơn mười cây số. Đậu Tân Sĩ năm Ất Mùi (1775). Làm quan nhà Lê đến chức Công bộ Hữu Thị Lang. Năm 1782, kêu binh nổi loạn, chạy trốn về quê vợ ở Sơn Nam

Năm 1788, theo lời hiệu triệu của Bắc Bình Vương, Ngô Thời Nhậm là người đầu tiên hưởng ứng. Ngô đến chờ ở bộ Lễ. Viên lễ quan Võ Văn Ước tưởng lầm Ngô là Sùng Nhượng công, nên mời cùng ngồi với mình. Kế đó các quan lại cũ nhà Lê lục tục đến làm lễ dưới sân. Ngô ách náy vội đứng dậy đi ra. Lúc ấy Ước mới biết mình lầm, cho Ngô là vô lễ, cả giận, sai người đi bắt. Tối hôm đó, Ngô đến dinh Trần Văn Kỷ, một danh sĩ đất Thuận Hóa đang được Nguyễn Huệ trọng dụng, và có quen với Ngô khi Kỷ ra Thăng Long thi Hội năm Mậu Tuất (1778). Ngô nói rõ việc ban sáng. Trần rất mừng nói [58]: - Có nhân đến đúng lúc. Bắc Bình Vương mến mộ tài cố nhân, sai tôi đi tìm. Bỗng không hẹn mà gặp

Sáng hôm sau liền đưa Ngô vào yết kiến Bắc Bình Vương. Vương nói:

- Ngày trước, vì chúa Trịnh không dùng, người phải bỏ nước ra đi. Nếu ta không đến đây, người làm sao được thấy bóng mặt trời? Có lẽ đó là ý trời muốn để dành người tài cho dùng. Vậy người hãy cố gắng mà lo việc báo đáp

Đoạn truyền Trần Văn Kỷ thảo ngay tờ chế phong Ngô làm Tả Thị Lang bộ Lại, tước Tĩnh Phái hầu, cùng với Võ Văn Ước coi tất cả các quan văn võ nhà Lê [59]

+ Phan Huy Ích là em rể Ngô Thời Nhậm. Ông là con Phan Huy Cận, người làng Thu Hoạch huyện Thiên Lộc đất Nghệ Tĩnh, sau dời đến làng Thụy Khê, huyện Thạch Thất thuộc Sơn Tây, rồi nổi đời ở đó. Đỗ Đình Nguyên khoa Ất Mùi (1775) đỗ tiếp khoa Ứng chế năm Bính Thân (1776). Làm quan với Vua Lê chúa Trịnh cho đến năm Đinh Mùi (1787), Lê Chiêu Thống bị Võ Văn Nhậm đuổi đánh, ông chạy về Sài Sơn ẩn lánh

Ngô Thời Nhậm tiến cử họ Phan, Bắc Bình Vương phong là Thi Trung Ngự Sử và đem theo về Phú Xuân [60]. Trước khi lên đường về Phú Xuân, Bắc Bình Vương mở tiệc đãi các quan Văn Võ. Trong bữa tiệc, vương nói:

- Sở, Lân là nha trảo của ta. Dụng, Ngôn là tâm phúc của ta, còn Nhậm là tâm thần. Nay ta giã o việc quân quốc mười một trấn ở Bắc Hà cho các khanh, cho phép các khanh được tiện nghi hành sự. Nhưng phải hội đồng thương nghị với nhau, đừng lấy lễ mới cũ mà chống đối. Ấy là chỗ hậu vọng của ta

Lại nói:

- Còn Lê Tự Hoàng là do ta lập nên. Tánh tình ám muội, nên rước lấy bại vong. Nay để cho Sùng Nhượng công giám quốc, e tương lai Tự quân lại cùng Sùng Nhượng tương tranh, nên bắt đắ dĩ ta phải để Tư Đồ Ngô Văn Sở ở lại giúp đỡ Sùng Nhượng. Chờ lúc nào bốn phương yên tĩnh, thì ta lập tức triệu Tư Đồ về. Thật lòng ta không phải lấy đất Bắc Hà này đâu

Rồi cùng tướng sĩ lên đường

Bắc Bình Vương ra Thăng Long tháng 4 và trở về Phú Xuân tháng 5 ăm Mậu Thân (1788), đi về trong ngoài một tháng

Nhân sĩ Bắc Hà, một số ra cộng tác cùng nhà Tây Sơn, một số cố giữ lòng trung với tiền triều, ẩn lánh nơi sơn lâm, hoặc nổi dậy chống lại nhà Tây Sơn một cách quyết liệt

Trong số chống đối có nhiều danh sĩ, như Trần Danh Án, Bùi Huy Kịch, Phạm Quý Thích, Phạm Thái... Cũng có đôi ba võ tướng mộ quân khởi nghĩa nhưng đều bị dẹp tan

Ngô Thời Nhậm, theo chính sách đoàn kết rộng rãi dùng người không phân biệt mới cũ và tấm lòng yêu tiếc nhân tài không lúc nào nguôi của Bắc Bình Vương, đã góp phần lớn lao vào việc củng cố an ninh và chính trị ở Bắc Hà

CHIÊU THỐNG RUỐC TÀU VỀ ĐÁNH TÂY SƠN

Quân Nguyễn Hữu Chỉnh bị quân Tây Sơn đánh thua. Vua Chiêu Thống hoảng hốt sai Lê Quýnh cùng hơn 30 người tôn thất đem Hoàng Thái Hậu và Hoàng Hậu chạy sang Kinh Bắc, còn mình thì bỏ Thăng Long chạy theo Nguyễn Hữu Chỉnh đến đóng ở Mục Sơn thuộc Yên Thế, Nguyễn Hữu Chỉnh bị bắt, nhà vua chạy đến Chí Linh định nhờ Trần Quang Châu và Lê Ban dấy binh lấy Hải Dương làm cơ sở, nhưng bị quân Tây Sơn đuổi đánh, nhà vua chạy vào Sơn Nam, định nhờ tỳ tướng của Nguyễn Hữu Chỉnh là Nguyễn Việt Tuyền, nhưng Tuyền đã bị quân Tây Sơn đánh bại ở Hoàng Giang, nên nhà vua cùng Lê Ban chạy vào Thanh hóa. Sau nghe lời Lê Duy Đoan trở về Kinh Bắc cho người qua cầu viện Thanh triều

Về Kinh Bắc, Chiêu Thống sai hai người bề tôi tin cẩn là Tham tri Chánh sự Lê Duy Đán và Phó Đô Ngự Sử Trần Danh Án sang Trung Hoa

Duy Đán và Danh Án theo đường núi trốn qua biên thùy, đến ra mắt tri phủ Thái Bình. Tri phủ Thái Bình làm tờ đạt lời cầu viện lên Tuần phủ Tôn Vĩnh Thanh và Tổng đốc Lưỡng Quảng Tôn Sĩ Nghị

Trong khi chờ đợi kết quả, Trần Danh Án có thơ cảm hoài:

Giá cô tại Gi ang Nam

Đỗ quyền tại Kinh Bắc

Giá cô minh gia gia

Đỗ Quyền minh quốc quốc

Vi cảm do hữu quốc gia thanh

Cô thần đối thử tình vô cực

Nghĩa là: Gi ang Nam thì chim đa Kinh Bắc thì chim quốc Chim đa kêu gia gia Chim cuộc kêu quốc quốc Nghe chim kêu tiếng quốc gia Lòng cô thân những xót xa trăm chiều

Trong lúc đó, Lê Quýnh, Nguyễn Huy Túc đã đưa Thái Hậu qua Tàu, nhờ viên Đô Ty Long Bằng Trần Hồng Thuận trình Quảng Tây Gi ang tả Dương Hùng Nghiệp bầm lên Tôn Sĩ Nghị

Nhận được hai lời thỉnh cầu cùng lúc. Nghị bèn làm sớ dâng về triều

Vua Càn Long chuẩn y lời Tôn Sĩ Nghị và sai Nghị cầm 20 vạn binh sang Việt Nam, mượn cớ giúp Vua Lê đánh Tây Sơn để đặt nền đô hộ lên đất Việt

Tôn Sĩ Nghị chia quân ra làm ba đạo: Một đạo do Tổng binh tỉnh Vân Nam và Quý Châu kéo sang mạn Tuyên Quang

Một đạo do Sâm Nghi Đồng kéo sang mạn Cao Bằng

Một đạo do Nghị cùng Đề Đốc Hứa Thế Hanh kéo sang mạn Lạng Sơn

Khí thế rất mạnh

Ba đạo quân Thanh tiến vào nước ta vào khoảng giữa tháng 10 năm Mậu Thân (1788). Sĩ Nghị truyền hịch kẻ tội nhà Tây Sơn và kêu gọi thần dân nhà Lê ra hợp tác

Viên trấn thủ Lạng Sơn Phạm Khải Đức khiếp sợ, kéo cờ hàng. Phó tướng Nguyễn Văn Diễm chạy về Kinh Bắc cùng Nguyễn Văn Hòa cố thủ, rồi sai người về Thăng Long cáo cấp

Được tin, Ngô Văn Sở dùng kế hoãn binh, khiến Nguyễn Quý Nha và Trần Bá Lãm mang ba tờ bẩm văn ký tên Sùng Nhượng công và bá quan văn võ, đến quân thủ Tôn Sĩ Nghị cầu hòa. Sĩ Nghị bác khước Ngô Văn Sở bèn nhóm văn võ lại thương nghị. Nguyễn Văn Duyệt đề nghị dùng phục binh đánh địch. Ngô Thời Nhậm nói: - Quân địch mới tới, sức còn mạnh khí đương hăng, lại khoa trương thanh thế làm kinh động nhân dân. Nếu ta đem quân ra khỏi thành sẽ bị chúng sát hại. Cự binh sĩ của Bắc Hà nhuệ khí vốn đã nhụt, thừa cơ trốn hết. Chừng ấy ta muốn đánh thì không hơn, mà muốn giữ cũng không đáng. Chẳng phải là thiện sách. Chi bằng rút hết quân thủy bộ vào đóng giữ từ Tam Điệp ra đến biển, để bảo toàn lực lượng rồi cho cáo cấp về Phú Xuân. Lúc đó ta sẽ quyết chiến cũng không muộn

Ngô Văn Sở nói:

- Giặc đến chưa đánh đã chạy, tôi e đắc tội với Bắc Bình Vương

Ngô Thời Nhậm đáp:

- Lương tướng thời xưa, lường sức giặc trước rồi mới định việc công hay thủ. Nay ta đem toàn quân lui về, chẳng qua là cho chúng ngủ nhờ một đêm, sáng ngày đuổi đi, có gì quan trọng. Nếu Bắc Bình Vương hỏi tội tôi sẽ bẩm biện. Ông cứ yên tâm

Ngô Văn Sở liền cho gọi binh các trấn Kinh Bắc, Thái Nguyên, Hải Dương, Sơn Tây đến tập hợp tại Bắc Thành trấn Sơn Nam, rồi đồng tiến vào Tam Điệp

Chợt có tin quân Thanh đã qua khỏi ải Nam Quan, Phan Văn Lân nổi nóng:

- Nước không cần phải lớn, binh không cần phải nhiều, hễ quyết chiến thì thắng. Nay làm tướng nắm binh quyền ở cõi ngoài mà giặc đến không đánh thì làm tướng để làm gì? Rồi thừa đêm tối đem quân ra đi. Đến bờ phía nam sông Nguyệt Đức thì nghe quân Thanh đã tới núi Tam Tăng, Lân đốc binh sĩ liệu lạnh lợi càn qua sông. Quân chết đuối quá nửa. Còn một nửa vừa đến bờ bên kia thì quân địch đánh giết hết. Lân một người một ngựa sống sót chạy trở về. Ngô Văn Sở cả kinh, giấu kín việc Lân, khiến chư tướng chỉnh tề đội ngũ, trực tiến đến Tam Điệp

Đến Tam Điệp vào ngày 20 tháng 11 năm Mậu Thân (17-12-1788). Một mặt chia đồn cố thủ, một mặt cho Nguyễn Văn Tuyết về cáo cấp Phú Xuân

Không gặp sức cản trở đáng kể, Tôn Sĩ Nghị tiến quân dễ dàng

Đến Kinh Bắc được Vua Chiêu Thống đón tiếp trọng thể. Nghị cùng nhà vua trực chỉ đến Thăng Long cho đại quân hạ trại ở Yên Phụ còn tướng doanh thì đặt tại Tây Long Cung. Để tiện việc qua lại, một dãy cầu phao bắc ngang qua sông Nhị. Ngày hôm sau (21 tháng 11 năm Mậu Thân), Nghị phong Vua Chiêu Thống làm An Nam Quốc Vương tại điện Kính Thiên và quyết định sau tết Nguyên Đán mới xuất quân đánh Nguyễn Huệ

Vào thành Thăng Long như vào chỗ không người, Nghị nghĩ rằng đánh dẹp Tây Sơn sẽ dễ dàng như lấy đồ trong túi, nên lơ đãng việc binh, ngày ngày lo hưởng lạc thú

Vua Chiêu Thống tuy đã thụ phong, nhưng phải theo niên hiệu Càn Long, và việc gì cũng phải bẩm lên Tôn Sĩ Nghị. Mỗi ngày sau buổi chiều, Chiêu Thống phải đến dinh Sĩ Nghị đề châu chực việc cơ mật. Nhiều khi Nghị không cho vào, chỉ sai một người ra bảo: Không có việc gì quan trọng, Vua hãy về cung nghỉ. Thế mà không biết nhục, ngày ngày chỉ lo việc báo ân báo oán giết hại những người đã theo Tây Sơn. Một người tôn nữ kết duyên cùng một tướng Tây Sơn, đã có mang. Chiêu Thống sai mổ bụng, lấy thai nhi giết chết! Ba người hoàng phái hàng vai chú nhà vua, bị chặt chân quăng ra giữa chợ. Việc chém giết vì tư thù không ngày nào không có. Lương dân khùng khiếp! Một số nhân sĩ, trước hành vi tàn bạo của Chiêu Thống vẫn ôm mối cô trung như Bùi Huy Bích, Phạm Quý Thích, Phạm Đan Phụng... Có người nói Trung là trung với nhà Lê chứ đâu phải trung với Vua Chiêu Thống. Lại có người nói Quân bất kính thần bất khả bất trung [61]

Những quan lại cũ đã bỏ trốn trong lúc Nguyễn Hữu Chỉnh bị giết, nghe tin Vua Chiêu Thống trở về, lục tục kéo nhau tới thành đô bái yết và đến xin Tôn Sĩ Nghị ra quân đánh Tây Sơn. Nghị đáp: Năm đã gần hết. Đi đâu mà vội vàng? Giặc còn gậy, mình dung túng cho nó ít lâu là nuôi cho nó béo, để rồi nó đem thịt đến nạp cho mình xơi, chẳng hay lắm sao? Rồi truyền ba quân đóng trại nghỉ ngơi để ra giềng chiến đấu

Quân lính của Sĩ Nghị thấy chủ tướng tham tàn dân dặt, tướng lệnh lại không nghiêm minh, nên tha hồ ngang dọc. Những vụ cướp bóc, hãm hiếp, tàn sát.. xảy ra hàng ngày

Nhân dân không mấy lúc được ăn ngon, ngủ yên. Nơi nơi đồ thán! Cảnh nước loạn dân khổ đến thế là cùng cực. Người người đều trông mong cuộc đời đổi thay

VUA QUANG TRUNG ĐẠI PHÁ QUÂN THANH

Được tin quân Thanh sang chiếm đóng Thăng Long, Bắc Bình Vương lập tức hội các tướng đến bàn việc dẹp giặc. Các tướng xin Vương trước nên chính vị hiệu để ràng buộc lòng người Nam Bắc rồi sau sẽ khởi binh

Theo lời, Vương sai đắp đàn ở Bàn Sơn (gần núi Ngự Bình)

Ngày 25 tháng 11 năm Mậu Thân (1788), làm lễ cáo Trời Đất, lên ngôi Hoàng Đế, đặt niên hiệu là Quang Trung. Ngay hôm đăng quang, Vua Quang Trung tự thống lĩnh thủy bộ đại binh, đốc suất tướng sĩ ở tế đàn, kéo róc ra Bắc. Đi đầu là một lá cờ vuông to lớn, nền đỏ thắm giữa thêu mặt trời vàng rực rỡ, tượng trưng cho hiệu Quang Trung. Để quân sĩ đi cho chóng và khỏi mệt, nhà vua cấp cho ba người một cang tre, hai người khiêng một, luân phiên nhau đi gấp ngày đêm ra Nghệ An. Đến nơi là ngày 29 tháng 11

Nhà vua mời La Sơn Phu Tử đến vấn kế

La Sơn Phu Tử tên là Nguyễn Thiếp, người làng Mật Thôn, xã Nguyệt Ao, huyện La Sơn, trấn Nghệ An. Sinh năm Quý Mão (1723). Đậu Giải Nguyên năm Quý Hợi (1743). Vâng lời mẹ và thầy là Nguyễn Nghiêm, Phu Tử ra làm huấn đạo ở Anh Đô. Được ít lâu từ chức, về ở ẩn tại núi Thiên Nhậm, tự hiệu là Lạp Phong xử sĩ

Phu Tử là người học rộng, đạo cao, lừng danh khắp Nam Bắc

Kỳ ra Bắc lần đầu tiên để diệt Trịnh, đến Nghệ An, Nguyễn Huệ viết thư mời ba lần, lời lẽ khiêm tốn xin cù làm quân sư. Cù một mực từ chối

Kỳ thứ hai khi ra dẹp Võ Văn Nhậm. Nguyễn Huệ lại cho mời cù đến hội kiến. Bị sứ giả thôi thúc, bắt đắc dĩ cù ra gặp Nguyễn Huệ ở núi Nghĩa Liệt. Huệ có ý bất bình nói:

- Nghe tiếng Tiên Sinh, mong được gặp mặt. Sao Tiên Sinh lại có ý thoái thác? Hay là tiên sinh coi Huệ này không phải là anh hùng?

Cù đáp:

- Trịnh thị tiếm lộng đã 200 năm, Tướng quân nhất cử mà bài diệt được, thô địa đều gi ao lại cho Vua Lê

Công đức như thế, ai lại không cho Tướng quân là anh hùng

Nhưng nếu Tướng quân nhân tai nạn của người mà làm lợi cho mình, ấy là dôi lấy nghĩa trước, thâu lấy lợi sau, thì đó là gi an hùng

Huệ cung kính nói:

- Người đời gọi Tiên Sinh là Thiên Hạ Sĩ thật không sai

Huệ nài nỉ xin cụ ra giúp. Cụ lấy có tuổi già sức yếu xin được ở yên nơi sơn lâm. Kỳ này được giấy mời, cụ đến ngay và nói:

- Quân Thanh ở xa mới tới không biết tình hình quân ta mạnh yếu thế nào, địa thế nước ta hiểm trở ra sao, không biết nên đánh hay nên giữ. Chúa công ra đây nên đánh gấp thì không quá mười ngày nhất định tiêu diệt được địch

Vua Quang Trung mừng rỡ:

- Thật hợp ý ta! Nhà vua đóng quân ở Nghệ An để tuyển mộ thêm binh, trữ thêm lương thực. Sau mười hôm quân mới cũ tính hơn 10 vạn, trên 200 thớt voi và 5.000 con ngựa. Quân sĩ đều mặc áo cặp nẹp đỏ, đội mũ ngù kết tua đỏ [62]. Còn lương thì gạo xay bột đúc thành bánh trắng, đồ ăn thì xẻ bò làm thịt thung

Tân binh đều được tập luyện hàng ngày. Nhà vua cỡi voi đi xem tập luyện và ban lời phủ dụ mọi người

Một hôm nhà vua trông thấy trong đám tân binh một tráng sĩ, mình mặc áo trắng, tay cầm kích, lưng đeo cung, biểu diễn tài nghệ trông vừa đẹp vừa hùng

Nhà vua rất lấy làm lạ, cho người gọi đến. Tráng sĩ vừa đến gần, nhà vua liền nhảy xuống voi, chạy lại cầm tay gọi:

- Cổ nhân!

Ai nấy đều ngạc nhiên, hỏi nhau:

- Ai vậy? Đó là Đặng Văn Long

Đặng Văn Long tự là Tử Văn, người làng Vân Hội huyện Tuy Viễn (Tuy Phước), phủ Quy Nhơn

Lúc nhỏ học võ, tinh thông về môn cương quyền (quyền cứng mạnh), sau theo Trương Văn Hiến học Miên quyền (quyền mềm dẻo) ngót 5 năm mới thành tài. Người trong võ lâm thấy Đặng gồm cả hai môn ngành công và nhuuyến công [63] không ai địch nổi, nên tôn xưng là Đặng vô địch. Đặng lại có sức mạnh vô cùng. Nằm ngửa dưới đất, dùng hai cánh tay đỡ bánh một cỗ xe chở nặng. Người Quy Nhơn gọi là Người tay sắt (Đặng Thiết Tý)

Nơi quê hương không có đối thủ. Đặng đi khắp đó đây đề tiêu dao ngày tháng. Nghe tin Vua Quang Trung đi đánh quân Thanh, Đặng bèn đến nhập ngũ. Và để được dễ dàng, Đặng bèn bày ra trò mặc áo trắng diễn võ trong khi tất cả quân sĩ đều mặc áo đỏ

Gặp được bạn cũ, Vua Quang Trung hết sức mừng, liền phong cho Đặng chức Đại Đô Đốc cùng mình đi định Bắc

Sau khi chuẩn bị đầy đủ, nhà vua hạ lệnh truy quân

Ngày 20 tháng chạp (15-1-1789), đại binh tới Tam Điệp [64]. Ngô Văn Sở, Ngô Thời Nhiệm, Phan Văn Lân ra chịu tội. Nhà vua cười:

- Ta biết đây là kế của Ngô Thị Lang. Lui quân để tránh thế giặc, trong khuyến khích sĩ khí, ngoài phân khích lòng kiêu ngạo của giặc. Kế dụ địch vào chỗ hiểm yếu của ta, như thế là phải. Các khanh không có tội chi cả

Lại nói:

- Chúng nó sang chuyến này là mua lấy cái chết đó thôi. Ta đã định mẹo cả rồi. Đẹp yên giấc chỉ trong mười ngày là xong. Nhưng giữ yên bờ cõi sau này ta phải nhờ Ngô Thị Lang

Đoạn lo chinh đồn quân ngũ, cắt xếp tướng tá, hoạch định đường hướng

Hai bận ra Thăng Long, Vua Quang Trung đã nhìn thấy rõ địa hình địa thế của Bắc Hà và khi dừng binh ở Nghệ An, nhà vua đã mật sai quân đi do thám để nắm vững tình hình của địch. Nhà vua chia thân binh Thuận Quảng làm bốn dinh Tiền, Hậu, Tả, Hữu, còn Tân binh Nghệ An thì làm Trung quân

Trung quân do nhà vua trực tiếp điều khiển

Tiền quân do Đại Tư Mã Ngô Văn Sở và Nội Hầu Phan Văn Lân cai quản

Hậu quân do Hồ Hồ Hầu đốc chiến

Tả quân do Đại Đô Đốc Nguyễn Văn Lộc và Đại Đô Đốc Nguyễn Văn Tuyết chỉ huy, kiêm cả bộ binh và thủy binh. Tuyết giữ nhiệm vụ Kinh Lược Hải Dương, ứng tiếp mặt đông. Lộc tiến đến Lạng Sơn, Phượng Nhã, giữ vùng Yên Thế chặn đường rút lui của địch

Hữu quân gồm mã quân và tượng quân, do Đại Đô Đốc Nguyễn Văn Bảo và Đại Đô Đốc Đặng Văn Long [65] thống lãnh. Long đem mã quân qua huyện Chương Đức (Hà Đông) để tiến đến làng Nhân Mục huyện Thanh Trì (Hà Đông). Bảo đem tượng binh qua vùng Sơn Minh (Ứng Hòa, Hà Đông) để làm quân tiếp ứng

Để trưởng dưỡng thêm lòng kiêu căng của địch, nhà vua sai Trần Danh Bình cầm đầu sứ bộ tám người mang lễ vật và văn thư ra tha thiết xin quan Đại Nguyên Soái của Thiên Triều dừng quân để tra xét cho rõ vì sao Tây Sơn phải thay quyền nhà Lê. Sứ bộ còn trả lại cho Tôn Sĩ Nghị 40 người Trung Hoa do tướng cướp Đắc Thiện Tổng cầm đầu đã bị quân Tây Sơn bắt được. Tôn Sĩ Nghị chém Trần Danh Bình, chém luôn cả Đắc Thiện Tổng và cầm tù phái đoàn sứ giả

Mọi việc cụ bị, nhà vua cho mở tiệc linh đình vào ngày 29 tháng Chạp để thiết đãi tướng sĩ. Trong bữa tiệc nhà vua nói:

- Bữa nay ta hãy ăn tết Nguyên Đán trước. Sang xuân ngày mồng 7, vào Thăng Long, sẽ mở tiệc ăn tết Khai Hạ

Lại nói:

- Xuân sang, một là ăn tết, hai là chịu chết. Tướng sĩ phải hết lòng cùng ta Ai nấy đều hơn hờ vui mừng

Vui mừng hơn là Phan Văn Lân, vui mừng vì được gặp lại bạn học ngày xưa: Đặng Văn Long. Sau chuyện hàn huyên, Long hỏi thăm tin tức thầy học Trương Văn Hiến. Lân nói: Thầy ra giúp Vua Thái Đức một thời gi an, rồi lui về An Thái dưỡng lão

Từ ấy việc binh bận rộn, tôi không đi thăm được mà cũng không được tin tức của thầy. Không biết có còn khỏe mạnh. Ôn xưa nghĩ lại lắm lúc thật buồn

Long nói:

- Hơn mười năm nay tôi mãi miết gi ang hồ, cũng không lo tròn nghĩa sư đệ. Nhưng chuyện này nếu đánh đuổi được giặc xâm lăng, thì chắc thầy cũng mừng rằng công dạy dỗ không đến nỗi uổng

Sáng hôm sau, 30 tháng chạp, nhà vua truyền lệnh xuất quân. Vua nói:

- Ta đến mà địch không biết, là địch ngu ta thức

Ta đánh mà địch không đề phòng, là ta chém kẻ tay không. Ta nhất định thắng

Tiếng hoan hô vang trời, khí thế mạnh chuyển núi

Quân Tây Sơn đến đâu cũng được dân địa phương hoan nghênh đến đó. Nơi mổ heo bò thết đãi, nơi đem bánh chưng bánh tét ra dâng. Hết bị kiêu binh của chúa Trịnh lộng hành gieo tai họa lên đầu, đến bị Lê Chiêu Thống rước ngoại bang về dày xéo đất nước, nhân dân Bắc Hà coi quân Phú Xuân như những đoàn hiệp sĩ cứu khốn phò nguy [66] nên nhiệt tình ủng hộ

Chưa hết ngày 30, nghĩa quân đã qua khỏi sông Giản Thủy ở Ninh Bình

Hoàng Phùng Nghĩa, cựu thần nhà Lê do Tôn Sĩ Nghị sai đóng quân giữ Sơn Nam, nghe đại binh kéo tới, chưa giáp trận đã bỏ chạy về Hà Nam

Vua Quang Trung cho quân đuổi theo đến Phú Xuyên (Hà Đông) thì bắt trọn cả tướng lẫn quân. Bọn quân xích hầu của giặc cũng bị giết không còn một móng. Nhờ vậy mà mối liên lạc giữa quân địch bị cắt đứt hẳn. Các đồn đóng ở phía ngoài không hay biết chi cả. Nghĩa quân lặng lẽ kéo ra

Mồng 3 tháng giêng năm Kỷ Dậu (1789) lúc nửa đêm nghĩa quân vây đồn Hà Hồi

Quân Thanh đang ngủ, nghe tiếng reo hò, tiếng trống trận vang rền như sấm ngoài chiến lũy, khiếp sợ, không còn gan chống cự, vội vã kéo cờ hàng

Nghĩa binh lấy trọn quân lương và khí giới

Qua đêm mồng 5, vừa cuối canh tư, nhà vua sai đồn tất cả lương thực vào một chỗ rồi cho đốt sạch, và bảo tướng sĩ:

- Hễ thắng giặc thì được no, thua giặc thì chết đói.

Lại lấy mấy thước khăn vàng quấn vào cổ và thề:

- Nếu không thắng được giặc thì chết với khăn này chớ nhất định không lui

Đoạn xắn tay áo, xách Ô Long đao nhảy lên mình voi, thúc quân tiến đánh đồn Ngọc Hồi. Voi trận đi trước, quân lính theo sau đi như gió cuốn

Tướng Mãn Thanh hay tin, kéo kỵ binh ra chặn đánh

Nhưng vừa trông thấy voi, ngựa sợ cuống, hí lên những tiếng kinh hoàng, rồi chạy tán loạn. Quân Thanh bị rối hàng ngũ, không dám gi ao chiến, phải rút lui vào giữ đồn

Đồn quá kiên cố. Mặt ngoài lũy đều cắm chông sắt và đặt phục lới. Trong đồn lại bắn súng ra như mưa xối

Vua Quang Trung truyền lấy 60 tấm ván dày, cứ ba tấm ghép vào thành một phen ván, ngoài phủ rom trộn với đất ướt. Rồi cứ mười người, lưng đeo đoản

đao, khiêng một tấm phen ván đi trước, tiếp theo hai mươi người cầm vũ khí, tiến theo thế trận chữ nhất. Nhà vua cỡi voi theo sau đốc suất

Đạn bắn rào rào. Quân ta không hề lui một bước, vượt chông sắt, phá tan cửa lũy, tràn vào đồn. Quân địch không còn dùng súng được nữa. Quân ta quăng ván, đánh xáp lá cà, nhanh như chớp, mạnh như bão, giết quân địch như thái rau. Quân địch không cự nổi, bỏ chạy, lớp dày đập lên nhau, lớp chạm phải địa lôi, lớp chết lớp bị thương, còn bao nhiêu bị bắt sống. Tướng Thanh là Đề Đốc Hứa Thế Hanh, Tiên phong Trương Triều Long và Tả Dực Thượng Duy Thăng đều tử trận

Đồn Ngọc Hồi giữ vị trí quan trọng nhất trong hệ thống phòng ngự của địch. Lực lượng có trên 3 vạn quân tinh nhuệ. Đồn bị tiêu diệt, quân tử trận và bị bắt hơn hai phần. Còn chừng một phần sống sót kéo nhau chạy ra ngã Thăng Long, chẳng ngờ đến gần Văn Điển thì bị quân Tây Sơn bố trí sẵn, chặn đánh. Quân địch phải thôi lui, chạy qua cầu Vinh sang vùng Đầm Mực. Đầm Mực là một vùng đầm lầy rộng lớn thuộc huyện Thanh Trì

Đại Đô Đốc Nguyễn Văn Bảo từ Sơn Minh đem tượng binh đến Đại Áng. Khi có tin quân địch từ Ngọc Hồi chạy lên thì đem voi ra bao vây. Quân địch lớp chôn thây trong bùn lầy, lớp bị voi chà, không còn một tên sống sót

Lực lượng Ngọc Hồi bị tiêu diệt toàn bộ

Trong khi Ngọc Hồi bị tiêu diệt thì đồn Khương Thượng cũng bị tiêu diệt luôn

Khương Thượng nằm phía tây nam thành Thăng Long. Đồn bị quân Đại Đô Đốc Long tiêu diệt. Đại Đô Đốc Đặng Văn Đông có viên phó tướng là Đặng Tiến Đông, trí dũng hơn người, trước kia làm quan cùng chúa Trịnh, sau quy thuận nhà Tây Sơn, Đặng Tiến Long quê ở Lương Xá gần Thăng Long, am hiểu địa hình và đường lối trong khắp vùng Thăng Long và lân cận, hướng dẫn quân đi đường tắt

Đại Đô Đốc Đặng Văn Long từ huyện Chương Đức đến Thanh Trì, trước hết chiếm đồn Yên Quyết và Nhân Mục, nằm phía tây bắc đồn Khương Thượng. Hai đồn này là hai đồn nhỏ làm tiền đồn cho Khương Thượng. Hai đồn bị hạ một cách nhanh chóng và im lặng. Quân Đô Đốc Long kéo vây đồn Khương Thượng từ lúc chưa tinh sương. Trong đồn không hay biết. Quân Đô Đốc Long được nhân dân ủng hộ, dùng rơm khô bện thành con cúi, tầm dẫu, chực lửa. Rồi một tiếng hô, muôn nghìn tiếng ứng, đồng thời lửa bật cháy. Bốn mặt đều có ánh lửa hừng hực và tiếng hô hét vang trời. Quân trong đồn khủng khiếp, không còn sức chống cự. Tướng chỉ huy là Đề Đốc Sâm Nghi Đống chưa kịp đổi phó thì quân của Đô Đốc Long đã phá đồn tràn vào như nước vỡ đê

Đống khiếp sợ, trốn ra Hoa Sơn tức gò Đống Đa thất cổ tự tử. Binh sĩ trong đồn bị giết quá nửa

Một nửa còn sống sót lớp chạy ra hướng Bắc, lớp theo sông Tô Lịch chạy vào Nam. Chạy đến Đầm Mực bị quân Đô Đốc Bảo tiêu diệt hết

Tại bản doanh, Tôn Sĩ Nghị đương theo dõi mặt trận phía Nam, bỗng được tin đồn Ngọc Hồi rồi đồn Khương Thượng bị tiêu diệt, và binh Vua Quang Trung đương kéo đến kinh thành. Còn đương lúng túng chưa biết liệu thế nào, thì binh Đô Đốc Long từ Khương Thượng đã kéo vào Thăng Long, sát khí ngùn ngụt

Nghị sợ quá không kịp mặc áo giáp, không kịp thắt yên ngựa, hốt hải cùng toán kỵ binh hầu cận bỏ cung Tây Long, vượt cầu phao chạy qua sông Nhị. Tướng sĩ thấy chủ tướng bỏ chạy, rùng rùng chạy theo, lẫn nhau qua cầu phao. Cầu không chịu nổi sức nặng bị đứt, ném tung hàng vạn quân địch xuống sông

Tôn Sĩ Nghị cùng đám tàn quân nhắm ải Nam Quan mà chạy. Nhưng chạy đến đâu thì cũng bị quân của Đô Đốc Lộc đánh giết. Tôn Sĩ Nghị phải vứt bỏ tất cả sắc thư, ấn tín để lo chạy thoát thân. Chạy bảy ngày đêm mới đến trấn Nam Quan, đói cơm khát nước

Vua Chiêu Thống cũng chạy theo Tôn Sĩ Nghị

Đạo quân Thanh đóng ở Hải Dương cũng bị Đô Đốc Tuyết đánh bại

Riêng đạo quân Thanh đóng ở Sơn Tây, tuy không bị tấn công, nhưng cũng hoảng sợ, rút chạy về nước

Quân Mãn Thanh bị quét sạch

Bắc Hà hoàn toàn được giải phóng

Chiều mùng 5 tháng giêng năm Kỷ Dậu (30-1-1789), Vua Quang Trung kéo quân vào thành Thăng Long trong không khí tung bừng. Chiếc chiến bào của nhà vua đỏ thắm đã bị thuốc súng nhuộm thành màu đen

Nhà vua vào thành Thăng Long trước kỳ hẹn hai ngày

Trăm họ chật đường nghênh tiếp

Tiếng reo hò của nhân dân và của binh sĩ vang dội một góc trời

Theo đúng lời hẹn, Vua Quang Trung cho tướng sĩ ăn tết một lần nữa

Nhân dân trong thành và ngoài thành cũng đua nhau mở tiệc vui, tung bừng nhộn nhịp

Và trên kỳ đài thành Thăng Long, ngọn cờ đỏ mặt trời vàng bay phấp phới

VUA QUANG TRUNG ĐỐI NGOẠI

Lúc đồn binh ở Tam Điệp, Vua Quang Trung đã nói cùng chư tướng:

- Trung Quốc lớn gấp mười nước ta, sau khi bị thua một trận, ắt lấy làm nhục mà báo thù. Đến lúc ấy chỉ có người khéo đường từ lệnh mới dập tắt được lửa chiến tranh. Ngoài Ngô Thời Nhậm không ai làm nổi

Đến khi thắng được quân Mãn Thanh rồi, xem trong giấy tờ Tôn Sĩ Nghị bỏ lại có tờ mật dụ của Vua Càn Long đại khái nói rằng: Việc quân nên từ từ mà lo liệu chớ nên hấp tấp. Hãy đưa hịch truyền thanh thế đi trước. Cho cựu thần nhà Lê về nước tập hợp nghĩa binh và tìm Tự Quân nhà Lê đem ra cầm đầu để đối địch cùng Nguyễn Huệ, thử xem sự thế thế nào. Nếu lòng người nước Nam còn nhớ nhà Lê mà có quân ta kéo đến, thì ai mà chẳng gắng sức. Nguyễn Huệ tất phải tháo lui. Ta sai Tự Quân đuổi theo trước đại binh ta kéo theo sau. Như thế

không khó nhọc mấy mà thành công to. Đó là thượng sách. Ví bằng người trong nước, nửa theo bên nọ nửa theo bên kia, thì Nguyễn Huệ tất không chịu lui quân. Ta sẽ đưa thư vạch rõ đường họa phúc xem Huệ đáp ứng thế nào

Đội thủy quân ở Mãn, Quảng đi đường bể vào đánh dẹp Thuận Hóa, Quảng Nam xong, bộ binh sẽ tiến lên sau. Nguyễn Huệ hai đầu thọ địch, tất phải quy phục. Chừng đó ta làm ơn cho cả hai bên: từ Thuận Hóa trở vào Nam thì cho Nguyễn Huệ. Từ Châu Hoan Châu Ái trở ra thì phong cho Tự Quân nhà Lê. Ta đóng đại binh lại để kiềm chế cả hai bên, sau xử trí. Vua Quang Trung bảo Ngô Thời Nhậm:

- Mưu đồ của Vua Càn Long, ta đã biết trước rồi. Nay bị thua chắc không nhịn nhục. Hai nước đánh nhau chỉ làm khổ dân

Nếu dùng lời nói khéo để tránh việc binh đao việc ấy nhờ Khanh chủ trương cho mới được

Ngô Thời Nhậm vâng mệnh thảo thư, đại khái nói rằng: Nước Nam vốn không dám chống cự với đại quốc. Chỉ vì Tôn Sĩ Nghị làm lỡ việc nên phải thua. Vậy nay xin tạ tội và xin giảng hòa. Vua Quang Trung sai sứ mang thư sang Tàu, và truyền đem những quân nhà Thanh đã bắt được, để ở một nơi, cấp cho lương thực, đợi ngày cho về nước. Xong xuôi mọi việc, tháng 2 năm Kỷ Dậu, nhà vua đem quân về Phú Xuân, lưu Ngô Văn Sở và Phan Văn Lân ở lại Thăng Long thống lĩnh việc quân quốc. Còn việc gì ao thiệp với Trung Hoa thì ủy thác cho Ngô Thời Nhậm và Phan Huy Ích. Cho tất cả tùy nghi xử sự, hễ không có việc quan trọng thì không phải tâu

Vua nhà Thanh hay tin Tôn Sĩ Nghị bại binh, dùng dùng nổi giận, lập tức giáng chỉ sai quan nội các là Phúc Khang An ra thay Tôn Sĩ Nghị là Tổng Đốc Lưỡng Quảng, đem binh mã 9 tỉnh sang chinh phạt Việt Nam

Nhưng nhờ Ngô Thời Nhậm có chính sách xã giao khôn khéo đối với Phúc Khang An ở bên ngoài và các cận thần là Hòa Thân ở bên trong, và lời trần tấu mềm dẻo dịu dàng đối với Vua Mãn Thanh, cho nên Vua Mãn Thanh là Càn Long thuận cho giảng hòa và sai sứ sang phong Vua Quang Trung làm An Nam Quốc Vương

Vua Càn Long lại tặng cho Vua Quang Trung một chuỗi trân châu và truyền sang năm Canh Tuất (1790) sang châu

Còn Lê Chiêu Thống và các quan tòng vong đều bị Vua nhà Thanh truyền đem an trí mỗi người mỗi ngã

Thế là Vua Quang Trung được chính thức công nhận là Vua nước Việt Nam Vua Quang Trung làm biểu tạ ơn, trong có câu:

- Thần hữu mẫu hữu thân, báo đáp ngưỡng bằng ư đại tạo; Quân vi sư vi phụ, sanh thành thượng kỷ ư long ân Nghĩa là:

- Tôi có cha có mẹ, báo đáp ngửa nhờ đức cả; Vua vừa nuôi vừa dạy, sanh thành mãi nhớ ơn sâu Vua Càn Long khen:

- Lời nói có hậu, trăm phải coi Huệ như con

Xuân năm Canh Tuất (1790), Phúc Khang An giục Vua Quang Trung sang châu Vua Càn Long. Nhà vua bèn chọn người dung mạo phảng phất mình, trá làm quốc vương. Phạm Văn Trị [67] được chọn. Thập tùng giả vương có hoàng tử Nguyễn Quang Thùy cùng các quan văn võ Ngô Văn Sở, Đặng Văn Châu, Phan Huy Ích, Vũ Huy Tấn, Vũ Danh Tiêu, Nguyễn Tiến Lộc, Đỗ Văn Công. Cống phẩm, ngoài những bảo vật thường lệ, còn có hai thớt voi đực ngà dài hơn sải và một ban nhạc công vũ nữ với mười bài từ khúc chúc thọ do Phan Huy Ích soạn [68]

Sứ bộ khởi trình tại Nghệ An ngày 29 tháng 3 năm Canh Tuất (12-5-1790) và qua khỏi ải Nam Quan ngày rằm tháng 4 (28-5-1790). Tổng đốc Lương Quảng Phúc Khang An và Tuần Phủ Quảng Tây Tôn Vĩnh Thanh đưa Sứ bộ đến Yên Kinh. Lúc ấy Càn Long đi tuần thú, sứ bộ phải đến hành cung sông Nhiệt Hà bệ kiến

Vua Càn Long tưởng Nguyễn Huệ thiết, cho vào làm lễ bảo tât [69]. Nhà vua vui nhận cống phẩm, và tặng cho Quang Trung bốn chữ *Cùng cực quy thành* và câu đối tự tay Vua viết:

Chúc hạ hiệu tôn thân, vĩnh cửu đơn thâm tri phát thế;

Quán quan ưng sủng tích, tái kê thanh sử vị tiền văn

Cụ Bùi Văn Lang dịch:

Trước sau vẹn chữ tôn thân, lòng đó nghìn sau không dễ lạt;

Đi lại nhờ ơn sủng tử, sử xanh từ trước thật chưa nghe

Nhà vua lại sắc phong Nguyễn Quang Thùy làm An Nam Quốc Vương Thế tử, rồi truyền mở tiệc đãi sứ bộ

Trong bữa tiệc nhà vua ngự chế ban cho Quang Trung một bài thơ:

Doanh phiên nhập chúc tri thời tuân

Sơ kiến hồn như cự thức thân

Y cổ vị văn lai tượng quốc

Thắng triều văn sự bi kim nhân [70]

Cửu kinh nhu viễn kỳ trùng dịch

Gia hội ư kim miễn thể nhân

Võ yển văn tu thuận thiên đạo

Đại Thanh vĩnh tộ vạn niên xuân

Cụ Bùi Văn Lang dịch:

Dâng lời chúc tụng gặp thời tuân

Mới thấy mà in trước đã thân

Lễ cống khá khen lòng tượng quốc

Triều xưa nghĩ thẹn chuyện kim nhân

Phương xa từng gọi ơn nhu viễn

Hội tốt càng khuyên nghĩa thể nhân

Đẹp vô dôi văn là thuận đạo

Nghiệp Thanh bền vững ức muôn xuân

Trong lúc sứ bộ đang ở Yên Kinh thì bọn giặc biển đánh phá miền duyên hải Trung Quốc giáp giới nước ta. Tướng Trung Hoa là Trần Diệu Cầu nhờ viên biên tướng Việt Nam là Phạm Quang Chương giúp sức, tiêu diệt được bọn giặc biển

Vua Càn Long ban thưởng cho Quang Chương rất hậu và ngỏ lời tin tưởng lòng thành thật của Vua Quang Trung

Ngày 20 tháng 8 (28-9-1790) Vua Thanh hạ chỉ cho sứ bộ về nước. Lúc bấy giờ là mùa thu, gió sương lạnh lẽo, Càn Long ban cho Quang Trung một tấm áo cầu để mặc ấm và một đồng tiền vàng chạm chữ Phúc to lớn để làm của truyền thế. Lại đòi lại gươm long tháp, võ vai, ôn tồn ủy dụ, rồi cho người vẽ chân dung Quang Trung làm kỷ niệm

Sứ bộ được tướng Trung Hoa là Trần Dụng Phu hộ tống suốt dọc đường. Và ngày 29 tháng 11 (3-1-1791) thì đến ải Nam Quan

Qua năm Nhâm Tý (1792), Vua Quang Trung sai Võ Kinh Thành, Trần Ngọc Thụy sang triều đình nhà Thanh hiến thiệp, xin mở cửa ải Bình Thủy ở Cao Bằng và cửa ải Du Thôn ở Lạng Sơn để cho Bắc Nam qua lại buôn bán với nhau được miễn thuế. Lại xin lập nha hàng [71] ở phủ Nam Ninh tỉnh Quảng Tây để người Nam qua đó sinh sống, Vua Càn Long đều chấp thuận

Lại trước kia 6 châu thuộc Hưng Hóa và 3 động thuộc Tuyên Quang, bị bọn thổ ty nhà Thanh xâm chiếm đem sáp nhập vào lãnh thổ Lưỡng Quảng

Vua Quang Trung viết biểu nhờ Phúc Khang An chuyển lên Thanh triều, thỉnh cầu phân định lại cương giới. Khang An lấy cớ cương giới đã định mà bác khước. Nhà vua có ý bất bình, nên lo dưỡng uy sức nhuệ để rồi đòi lại đất đai của tổ tiên

Đối với Trung Hoa như thế là tạm yên

Và Quang Trung còn phải đối phó với Xiêm La, Ai Lao và Miến Điện

Khi Lê Chiêu Thống chạy sang Tàu, Lê Duy Chỉ ở lại Tuyên Quang, nương nhờ thổ tù Nùng Phúc Tân và Huỳnh Văn Đồng. Chỉ liên kết với thổ dân ở Vạn Tượng, Trấn Ninh, Trịnh Cao, Quy Hợp, Xiêm La chuẩn bị đánh lấy thành Nghệ An

Vua Quang Trung hay tin, sai Trần Quang Diệu làm Đại Tổng Trấn, Lê Trung làm Đại Tư Lệ, phát binh đi tảo trừ [72]

Tháng 6 năm Canh Tuất (1790), lấy được Trấn Ninh, Tù trưởng là Cheo Nam, Cheo Kiêu bị bắt

Tháng 8 bình được Trịnh Cao và Quy Hiệp

Tháng 10, thủ lĩnh Vạn Tượng bỏ thành chạy, quân Tây Sơn lấy được vô số chiêng, trống và vài chục thớt voi

Thừa thắng đánh thẳng đến biên giới Xiêm La, chém được Tả sứ là Phan Dung và Hữu sứ là Phan Siêu. Binh Xiêm thua chạy tán loạn

Trần Quang Diệu và Lê Trung đẹp yên biên giới, kéo binh về Tuyên Quang đánh Nùng Phúc Tấn và Huỳnh Văn Đồng. Nùng, Huỳnh chống không nổi bị giết, Lê Duy Chỉ chạy không kịp cũng bị giết luôn

Mùa xuân năm Tân Hợi (1791) Vua Ai Lao là Chiêu An không chịu triều cống, Vua Quang Trung lại sai Trần Quang Diệu đem quân sang vãn tội. Quân Ai Lao sợ hãi xin hàng. Từ ấy hết lòng thuần phục

Vua Miến Điện hay tin liền sai sứ sang Việt Nam thông hiếu

Từ ấy bờ cõi phía Tây cũng như phía Bắc được yên ổn

VUA QUANG TRUNG VÀ VẤN ĐỀ NỘI TRỊ

Phần đất thuộc Vua Thái Đức, Vua Quang Trung đã được minh định ngay sau khi có sự bất hòa giữa hai anh em: từ Hải Vân Quan trở về là của Vua Thái Đức. Từ Hải Vân Quan trở ra là của Vua Quang Trung. Nước nhà tuy hai trên thực tế nhưng vẫn là một trên danh nghĩa: hai miền Nam Bắc vẫn lấy niên hiệu Thái Đức

Khi Vua Quang Trung lên ngôi Hoàng Đế, nhất là sau khi chiến thắng quân Thanh, Bắc Nam mới trở thành hai nước riêng biệt, không xâm lấn lãnh thổ nhau cũng không can thiệp nội bộ nhau

Tháng 2 năm Kỷ Dậu (1789), giã o phó việc cai trị Bắc Hà cho Ngô Văn Sở, Ngô Thời Nhậm, Vua Quang Trung trở về Phú Xuân, lo sửa sang việc nước

1. HÀNH CHÍNH

Chọn kinh đô

Vua Quang Trung đã có ý đóng đô tại Nghệ An từ lúc còn làm Bắc Bình Vương. Nhà vua đã nhờ La Sơn Phu Tử chọn đất để lập đô. Ban đầu nhà vua định chọn Phù Thạch trên sông Lam, gần núi Nghĩa Liệt, sau đổi ra Yên Trường (Vinh), cuối cùng chọn Dũng Quyết tức vùng núi Phượng Hoàng

Địa thế hùng hiểm

Phía Nam có sông Cồn Mộc và Sông Lam, phía đông bắc có núi Phượng Hoàng

Đều là hào và thành thiên nhiên che chở cho kinh thành

Thành không rộng lắm. Bắc Nam chỉ dài chừng 300 mét. Đông Tây dài chừng 450 mét. Đó là nội thành. Ngoại thành chưa xây

Thành Nghệ An gọi là Phượng Hoàng Trung Đô

Cải thành Thăng Long là Bắc Thành

Vì Phượng Hoàng thành chưa xây xong, nên Vua Quang Trung về ngự tại núi Phú Xuân suốt thời gian trị vì

Tổ chức chánh quyền trung ương

Vua Quang Trung có ba bà vợ chính thức:

- Bà họ Phạm [73] ở thôn Phú Phong, huyện Tuy Viễn (Bình Khê), phủ Quy Nhơn, mất sớm, sanh hạ được hai trai là Nguyễn Quang Thùy và Nguyễn Quang Bàn

- Bà họ Phạm mất rồi, nhà vua kết duyên cùng bà họ Bùi ở thôn Xuân Hòa (Bình Khê). Bà họ Bùi là mẹ của Nguyễn Quang Toàn, Nguyễn Quang Thiệu, Nguyễn Quang Khanh và hai người con gái

- Ngọc Hân công chúa mới có một con

Quang Thùy và Quang Bàn lúc bấy giờ đã 17, 18 tuổi

Quang Toàn mới 9, 10 tuổi

Con Ngọc Hân mới 2 tuổi

Vua Quang Trung phong bà họ Bùi làm Chánh Cung Hoàng Hậu, bà Ngọc Hân làm Bắc Cung Hoàng Hậu và lập Nguyễn Quang Toàn làm Thái tử

Bà họ Phạm được truy phong là Nhân Cung Đoan Tĩnh Trinh Thục Như Thuần Vũ Hoàng Chánh Hậu, phong cho Quang Thùy làm Khanh Công Lĩnh Bắc Thành, Tiết Chế Thủ Bộ Chư Quân, phong cho Nguyễn Quang Bàn làm Tuyên Công Lĩnh Thanh Hóa Đốc Trấn, Tổng Lý Quân Dân Sự Vụ

Nguyễn Quang Thùy đã được Vua Càn Long phong là An Nam Quốc Vương Thế Tử. Vua Quang Trung sai sứ đem biểu sang tâu rằng Thùy là con dòng thứ. Càn Long nghe theo, phong Toàn làm An Nam Quốc Vương Thế Tử thay Thùy

Có người bất bình, ngó ý cùng Nguyễn Quang Thùy, Thùy nói:

- Em tôi hay tôi làm Thái tử cũng thế thôi. Điều cốt yếu là làm thế nào cho nước Đại Nam được mỗi ngày mỗi thêm giàu mạnh, nhà Tây Sơn mỗi ngày mỗi thêm vững bền, là tốt

Hàng trí thức đương thời khen là đại nhân

Quan chế vẫn tương tự như cũ. Đại khái trên thì có Tam công là Thái Sư, Thái phó, Thái bảo; Tam cô là Thiếu sư, Thiếu phó, Thiếu bảo, Đại chủng tể, Đại tư đồ, Đại tư mã, Đại tư không; Đại đô đốc, Đại đô hộ. Lại có Trung thư sảnh, Trung thư lệnh, Lục bộ Thượng thư... Thị lang, Tư vụ..

Tổ chức hành chính địa phương

Đời nhà Lê nước chia làm 13 trấn: Sơn Nam, Sơn Tây, Kinh Bắc, Hải Dương, Thái Nguyên, Tuyên Quang, Hưng Hóa, Lạng Sơn, An Bang, Thanh Hóa, Nghệ An, Thuận Hóa, Quảng Nam

Đời Quang Trung, trấn Quảng Nam thuộc về Vua Thái Đức, Vua Quang Trung chia Sơn Nam ra làm hai thành Sơn Nam Hạ và Sơn Nam Thượng

Trấn chia làm nhiều phủ; Phủ chia làm nhiều huyện; Huyện chia làm nhiều tổng; Tổng chia làm nhiều xã; Xã chia làm nhiều thôn

Trấn thì có Trấn Thủ (võ) và Hiệp Trấn (Văn) điều khiển

Phủ, Huyện thì có Tri phủ, Tri huyện cùng chức Phân tri coi việc kiện cáo, chức Phân xuất coi việc binh lương

Tổng thì có Chánh tổng, Phó tổng. Xã thôn thì có Xã trưởng, Thôn trưởng

2. QUÂN SỰ

Tổ chức quân đội

Theo các triều đại trước, quân đội gồm có 5 quân. Trung, Tiền, Tả, Hữu, Hậu. Vua Quang Trung tổ chức thêm những đội quân đặc biệt, gọi Tả Bát, Hữu Bát, Ngũ Chế, Càn Thanh, Thiên Cản, Thiên Trường, Hồ Đôn, Hồ Hầu, Thị Lân, Thị Loan

Mỗi quân gồm 5 bậc là Sur, Lữ, Tốt, Lượng, Ngũ như xưa

Ở các phủ, huyện, quân đội lại chia ra từng đạo, cơ và đội

Đạo thống cơ, cơ thống đội

Tất cả đều ở dưới quyền viên võ Phân xuất

Triều Vua Thái Đức thì lính mộ chớ không bắt

Vua Quang Trung dùng chính sách cưỡng bách

Để tiện việc kiểm soát trong khi bắt lính, nhà vua đặt ra tín bài

Tín bài là một chiếc thẻ, một phía thì ghi tánh danh, quản chỉ và dấu lãn tay hay chữ ký của chủ nhân chiếc thẻ, một phía có đóng dấu ấn có bốn chữ Quốc gia đại tín. Người nào không có tín bài thì bị bắt sung vào phòng dịch

Nhà vua còn đặt ra hộ tịch, chia dân ra làm bốn hạng: từ 9 đến 17 tuổi gọi là Vị Cập cách hạng; từ 18 đến 55 tuổi gọi là Tráng hạng; từ 56 đến 60 tuổi gọi là Lão hạng; từ 61 tuổi trở lên gọi là Lão nhiều. Bốn hạng người đó phải ghi tên vào hộ tịch. Những người từ 18 đến 55 tuổi phải đi lính. Nhưng không phải tất cả những người trong tuổi ấy đều phải đi lính. Những gia đình độc đinh thì được miễn. Trong gia đình đông con thì cứ ba tráng đinh phải đi nhập ngũ một người. Những khi cần thiết lắm mới phải nhập ngũ hai người. Nhờ có ghi rõ tên tuổi trong hộ tịch nên tránh bớt sự bắt công

3. KINH TẾ TÀI CHÍNH

Đúc tiền

Từ trước nhân dân Thuận Hóa cũng như Bắc Hà dùng tiền nhà Lê. Sau khi lên ngôi Hoàng Đế, Vua Quang Trung cho đúc tiền mang danh hiệu Quang Trung thay thế cho tiền Cảnh Hưng, Chiêu Thống

Dinh điền

Nền kinh tế vẫn đặt trên cơ sở nông nghiệp

Sau những cuộc chiến tranh kéo dài giữa Trịnh - Nguyễn, Tây Sơn - Trịnh, giữa Hoa - Việt, số dân giảm xuống rất nhiều. Do đó có một số ruộng đất bỏ hoang. Nhà vua đưa những người nghèo khổ ở những nơi đông đúc tới đó để cày cấy làm ăn. Chính quyền địa phương phải giúp đỡ mọi phương tiện

Để có thể nắm vững tình hình, nhà vua buộc các Tổng lý phải làm sổ điền kê khai đầy đủ những ruộng đất canh tác và ruộng đất bỏ hoang. Những ruộng đất bỏ hoang trong thời gi an một năm mà không được khai thác trở lại thì các nhà chức trách địa phương phải bị tội

Nhờ vậy mà tránh được sự chênh lệch về mặt kinh tế cũng như về mặt mật độ dân cư từng địa phương

Thuế khóa

Dưới thời Trịnh Nguyễn, nhân dân phải nộp thứ thuế gọi là Tiền điền tức là tiền nộp thuế cho việc sưu dịch. Vua Quang Trung bãi bỏ thứ thuế ấy. Những lúc trong nước hay địa phương cần dùng nhân công thì mọi người đều phải góp phần, giàu cũng như nghèo, trừ những bậc lão niên, lão hạng, không ai được miễn. Những người nào không tự mình thi hành nhiệm vụ được thì bỏ tiền ra thuê người thay thế chứ không được đem nộp cho các nhà chức trách

Thuế ruộng đất công tư đều phải xét lại rồi mới phân hạng theo mức sản xuất hàng năm, và chia làm ba hạng. Thuế nộp bằng lúa. Cũng có thể nộp bằng tiền tính theo thời giá. Ngoài số lúa là Thập vật tiền là tiền công trả cho người đứng thu thuế, và Khoán khó tiền tức là tiền tồn kho. Mức thuế đã quy định rõ ràng. Thu lên bị tội tham nhũng

4. VĂN HÓA

Việc học

Việc học được tổ chức khắp mọi nơi, từ xã đến phủ huyện

Ban Giảng dụ ở xã gi ao cho những người học hạnh kiêm toàn ở địa phương hoặc mời ở các địa phương khác. Xã học do chính quyền địa phương tổ chức. Tư nhân vẫn có quyền rước thầy về dạy con em trong nhà trong làng, vô điều kiện. Học sinh ở các trường tư vẫn được coi như học sinh trường công. Các trường phủ trường huyện thì có Đốc học, Huấn đạo điều khiển. Những vị thầy trung ương bổ nhiệm và lựa trong làng khoa bảng triều Lê, lương hướng và phẩm trật ngang với tri phủ, tri huyện

Hàng năm vào mùa thu, mở khoa thi Tuân Sĩ, chọn những phần tử ưu tú thăng vào Quốc học, hạng thứ vào Phủ học

Học và thi đều dùng hai thứ là chữ Hán và chữ Nôm.

Chữ Nôm

Chữ Hán là chữ Trung Hoa, nước ta dùng làm Quốc tự đã trên dưới 2.000 năm, tục gọi Chữ Ta. Chữ Nôm do chữ Hán biến chế ra (chữ của nước nhà)

Chữ Nôm có từ khi nào chưa được rõ

Đời nhà Trần khoảng 1279-1293, các sĩ phu trong nước dùng chữ Nôm làm thơ Đường luật, gọi là thơ Hàn luật. Chữ Nôm từ đó được thịnh hành. Nhưng chỉ trong dân gi an dùng mà thôi. Các giấy tờ nơi cửa công đều dùng chữ Hán. Mãi đến đời nhà Hồ (1400-1407) mới được các cơ quan chính quyền dùng vào việc từ hàn. Nhà Hồ mất, chữ Nôm cũng mất địa vị theo. Vua Quang Trung phục hồi chân giá trị

Có nhiều người có học không hiểu ý nghĩa sâu xa trong việc dùng chữ Nôm thay chữ Hán, đã buông nhiều lời bất tồn như Nôm na là cha mách khéo, Nôm na là cha bá láp. Lại có chuyện rằng: Trong một khoa thi Tuân Sĩ, đề thi ra *Con cóc*, một thí sinh có bài:

Da thời gẻ chốc mọc tằm ngoam

Vóc lại u nu giống trái chàm

Nòng nọc đứt đuôi ra khỏi nước

Gặp nhằm tổ mối miệng chàm bàm

Ban giám khảo đánh hồng. Duyệt lại các quyển hồng, thấy bài này, Vua Quang Trung khen là ý mới lời ta, lấy đầu ưu hạng và cho vào Quốc học. Lại quở ban giám khảo hữu nhãn vô châu, cấm không được đi chấm thi nữa

Chưa có thể hoàn toàn dùng chữ Nôm thay chữ Hán cho nên trong việc học hành, việc thi cử và việc thư trác chốn công môn, chiếu biểu nơi triều đình, đều dùng cả hai thứ chữ, không có ý trọng khinh

Nhà vua lập Sùng Chính viện, thỉnh La Sơn Phu Tử làm Viện trưởng

Công việc chính của Viện là dịch những tác phẩm có giá trị về đạo đức và văn chương ra chữ Nôm để phổ biến trong toàn quốc

Cộng tác cùng Phu Tử có nhiều nhà khoa bảng triều Lê như Nguyễn Công, Nguyễn Thiện, Phan Tổ Định, Bùi Dương Lịch rất sành văn Nôm

Vào đầu năm Quang Trung thứ năm (1792), Viện đã dịch xong bộ Tứ Thư và Tiểu Học. Nhà vua xuống chiếu sai dịch tiếp các bộ Kinh Thi, Kinh Thư, Kinh Dịch... không rõ bộ này đã dịch xong chưa. Hiện chỉ tìm được bản Kinh Thi Giải Âm khắc mộc bản năm Quang Trung thứ 5 [74]. Nhờ sự khuyến khích của Vua Quang Trung mà văn chương chữ Nôm thời Tây Sơn được thịnh vượng. Nhiều tác phẩm có giá trị ra đời như Hoa Tiên truyện, Mai Đình Mộng ký, Chinh Phụ Ngâm diễn Nôm, Thơ Hồ Xuân Hương, Thơ La Xuân Kiều v.v... được truyền thế

5. TÔN GIÁO

Vua Quang Trung muốn lấy đạo Nho làm quốc giáo, nên khuyến khích việc phát triển Nho học

Đối với đạo Phật nhà vua vẫn ngưỡng mộ, song rất ghét những người lợi dụng chùa để trốn thuế, để không làm mà có ăn. Nhận thấy làng nào cũng có chùa, mà phần nhiều thầy chùa ít học, không mấy người hiểu thấu đạo lý cao sâu của đức Thích Ca, chỉ mượn tiếng tu hành để ký sinh vào xã hội, nên nhà vua xuống chiếu bắt bỏ những chùa nhỏ ở các làng. Mỗi huyện hoặc mỗi phủ được cấp gỗ gạch để xây một ngôi chùa đồ sộ khang trang, rồi chọn những tăng ni có học thức, đạo đức đến trụ trì. Còn những nhà sư đội lốt tu hành, tục gọi là những Huề mằm đều bắt phải hoàn tục, lo bổn phận người dân [75]

Các đạo khác như Lão giáo, Ma Ní giáo... được tự do truyền bá

Thiên Chúa giáo cũng không bị ngăn cấm [76]

Nói tóm lại dưới triều Tây Sơn, nhân dân được tự do tín ngưỡng

6. CHỌN NHÂN TÀI

Vua Thái Đức dùng phương Chiêu hiền để có người anh tài ra giúp nước. Những kẻ sĩ tự mình đến tham kiến hoặc người có uy danh đề cử, nếu xét qua có tài đức, đều được trọng dụng

Vua Quang Trung theo các đời trước cho mở các khoa thi Võ và Văn ở tại kinh đô Phú Xuân, tương tự như những khoa thi Hội đời Lê

Tất cả mọi người đều được ứng thí

Ba năm mở một khoa. Khoa đầu tiên mở vào năm Quang Trung thứ nhì (1789)

Khoa thi văn, gọi là khoa Minh Kinh, có nhiều người ở miền Trong ra ứng thí. Trúng tuyển vào hạng ưu có:

- Phan Văn Biên ở Phú Yên đã giỏi về Kinh Sử, thông cả bách gia chư tử lại còn thạo âm nhạc, rành toán pháp. Đậu xong được bổ ngay làm Huân Đạo

- Đinh Sĩ An người Bình Khê. Thơ văn thanh khoáng, Cùng Ngô Diên Hiệu, Phan Đình Văn, Huỳnh Chiêu nổi danh về văn học. Đòi đòi xưng tụng là Tây Sơn tứ tài tử. Đậu xong được bổ làm việc ở Nội Các với hàm Hàn Lâm

- Phạm Văn Tung, người Phù Mỹ, có tiếng hay chữ từ lúc nhỏ, lại có tài cưỡi ngựa bắn cung. Sơ bổ làm tư vụ ở Các, sau làm Hiệp trấn Phú Yên

- Trần Trọng Vỹ, người Hoài Ân, thơ hay. Theo nhà Tây Sơn làm một chức quan nhỏ. Sau khi đỗ khoa Minh Kinh liền được bổ làm Thị lang bộ Lễ.

- Đặng Sĩ Nguyên, người Quảng Nghĩa, tánh phương nghiêm chính trực, sơ bổ làm Biên tu

- Đặng Mộng Kỳ người Quảng Nam, tài kiêm văn võ. Tuy đậu khoa văn, nhưng lại thường lập được nhiều võ công, làm cho quân Nguyễn Phúc Ánh sợ gọi là Đặng Gia Gia

- Lý Xuân Tá người Quảng Nam, tánh nghiêm trực rất ghét dị đoan. Lúc làm quan thường cứu được nhiều người bị kết án oan uổng và thường phá hủy những đền miếu thờ những dân thần ác quỷ. Làm quan đến chức An Phủ ở Phú Yên

Đó là những người ở trên phần đất của Vua Thái Đức, nhưng vẫn thi đỗ làm quan cùng Vua Quang Trung mà không bị kỳ thị

Còn người ở Thuận Hóa và Bắc Hà thi đậu cũng nhiều. Nổi tiếng nhất là Đặng Cao Phong. Đặng thi đậu liền được bổ vào Nội Các với chức Hàn Lâm Học sĩ, rồi thăng Trung Thư Thị lang. Những chuyện cơ mật trong triều ngoài quận đều được tham dự. Vua Quang Trung rất ái tín

Khoa thi võ người miền trong ra thi cũng nhiều. Có hai người xuất sắc:

- Phạm Cần Chính, người Phù Cát, học chữ Hán rất giỏi, nhưng ghét thói văn chương phù phiếm, chỉ chuyên nghiên cứu binh pháp. Lúc nhỏ nhà nghèo, không tiền mua dầu thắp, nhặt củi làm đèn, đọc sách, tập văn đến gà gáy mới ngủ. Lớn lên học võ. Sức mạnh như Hạng Vương có thể kéo cung sắt nặng 300 cân, cấp hai nách hai tảng đá nặng hàng tạ nhảy qua rào cao quá với. Thiệt dụng cây thiết sóc [77]. Người đời gọi là Phạm Thiệt sóc. Được Vua Quang Trung cho đổi sang họ Nguyễn

- Lê Sĩ Hoàng, người Quảng Nam. Võ nghệ siêu quần. Lúc nhỏ nghèo chăn trâu cho một phú nông trong ấp. Trâu bị cạp bắt, Hoàng sợ tội chạy vào núi trốn, gặp được dị nhân truyền võ nghệ. Lê có tài sử dụng đại đao

Trong lúc thi, Vua Quang Trung sai Trần Quang Diệu ra tỉ thí. Tài sức ngang nhau. Nhà vua cao hứng đòi đấu thử. Lê Sĩ Hoàng cung kính tạ từ:

- Với Trần Tướng Quân, hạ thần còn không địch nổi huống chi với Bộ Hạ. Vua Quang Trung đắc ý, vỗ vai nói:

- Đây là Hứa Chử của ta. Rồi cởi chiếc cảm bào đương mặc ban cho Lê Sĩ Hoàng.

Sĩ Hoàng cùng Quang Diệu được đời tôn xưng là Tây Sơn Song đạo

Hai người đều được triều đình trọng dụng và lập được nhiều chiến công, cùng với các võ sĩ phò tá Tây Sơn từ trước, được liệt vào hàng lương tướng

7. ĐEP PHIẾN LOẠN

Dur đảng của Vua Lê, ngoài Lê Duy Chỉ dựa vào lực lượng các thổ dân ở các miền núi ngoài biên giới để chống lại nhà Tây Sơn [78] và đã bị Trần Quang Diệu dẹp yên, còn các cuộc bạo loạn rải rác ở miền Bắc

Thứ nhất là cuộc bạo loạn của Trần Quang Châu người huyện Gia Bình thuộc Bắc Ninh, đã từng giúp Lê Chiêu Thống trốn tránh. Lúc Tôn Sĩ Nghị kéo quân xâm lấn nước ta Châu theo hộ giá Chiêu Thống và được phong làm Tiên Phong Đại Tướng. Quân Thanh thua, Vua Lê bỏ chạy. Châu chạy về huyện nhà, mộ binh đánh phá các vùng lân cận. Võ Văn Dũng được cử đi đánh dẹp. Nhờ địa thế hiểm trở binh của Châu cầm cự với quân Dũng từ thu Tân Hợi (1791) đến xuân Nhâm Tý (1792)

Châu bị bắt, dụ hàng không được nên Dũng đem giết đi.

Thứ hai phải kể đến cuộc dấy loạn của Dương Đình Tuấn người huyện Yên Thế (Bắc Gi ang), phò Lê Chiêu Thống trong lúc ần náu để chờ đợi viện binh

Khi Chiêu Thống chạy theo Tôn Sĩ Nghị, Tuấn ở lại tiếp tục hoạt động chống Tây Sơn, Đặng Văn Long phụng mệnh đi tảo trừ. Tuấn đánh không lại, trốn vào rừng rồi biệt tích

Ngoài ra còn có Phạm Đình Đạt người Vũ Gi ang (Bắc Ninh), cùng các em là Tạo sĩ Phạm Đình Phan, Tiến sĩ Phạm Đình Dữ và các con là Phạm Đình Hân, Phạm Đình Cù, Phạm Đình Ninh, Phạm Đình Duật quật khởi ở núi Huyền Đình tục gọi là núi Treo Đanh. Thường hoạt động mạnh ở vùng Lạng Gi ang. Quân Tây Sơn do Đặng Văn Long chỉ huy phải đánh dẹp mãi mới tiêu diệt được

Những đám phiến loạn dẹp yên, trong nước dồn công sức vào công việc kiến thiết xã hội

VUA QUANG TRUNG BẮNG HÀ NGUYỄN QUANG TOẢN KẾ VỊ

Công việc xây dựng quốc gia đang tiến hành trôi chảy, thỉnh linh Vua Quang Trung băng hà. Vua băng ngày 29 tháng 7 năm Nhâm Tý [79] (15-9-1792). Nguyên nhân gây ra cái chết của Vua Quang Trung đã trở thành một nghi án lịch sử. Đại Nam Chính Biên Liệt truyện ghi rằng: Huệ trong lúc lấy kinh đô Phú Xuân có mạo phạm lăng tẩm của Liệt Thánh

Một ngày kia, đương ngồi, thỉnh linh bắt đầu xây xẩm rồi ngã ra hôn mê. Mơ màng thấy một lão trượng đầu bạc áo trắng, cầm gậy sắt, từ không trung đi đến, mắng rằng: Ông cha mày đều sanh ở đất Vua, mày sao dám mạo phạm đến

lãng tâm?. Nói dứt lời liền lấy gậy sắt đánh nơi trán Huệ. Huệ ngã xuống bất tỉnh, hồi lâu mới tỉnh lại. Từ ấy bệnh càng ngày càng nặng, mới triệu viên Trấn thủ Nghệ An là Trần Quang Diệu về thương nghị việc dời đô ra Nghệ An

Đó là lời của sử gia Nguyễn Gia Miêu [80] bịa ra để bôi nhọ Vua Quang Trung. Bịa không được khéo, bởi ai kể lại câu chuyện hoang đường ấy cho viết sử chép? Chẳng lẽ Vua Quang Trung kể lại giấc mộng không mấy đẹp của mình? Có người bảo nhà vua bị thương mã phong. Đó chỉ là chuyện hài hước

Lại có người độc miệng bảo rằng nhà vua bị Ngọc Hân Công Chúa ám hại bằng cách bỏ thuốc độc vào rượu [81]. Rõ là vu cáo giữa trời! Thiết tưởng Vua Quang Trung chết vì bệnh huyết áp cao, làm việc nhiều, suy nghĩ nhiều, bị đứt mạch máu. Cái chết đột ngột do bệnh huyết áp cao gây nên thường xảy ra và dân giã an thường gọi là trúng gió. Chớ nếu quả có điều ám muội thì dễ gì triều đình Tây Sơn đã đề yên

Truyền rằng: Mùa xuân năm Nhâm Tý (1792), Vua Quang Trung hay tin Nguyễn Phúc Ánh đã chiếm được Gia Định và kéo quân ra đánh Quy Nhơn, bèn nổi giận:

- Giống cỏ gấu không diệt tận gốc, cứ nảy ra hoài! Liền chuẩn bị kéo đại binh vào đánh. Lục quân từ trên đánh xuống, Thủy quân từ dưới đánh lên. Bao vây mặt biển, cắt đứt đường núi, không cho quân Nguyễn chạy thoát

Mọi việc đã sắp đặt chu đáo thì thỉnh linh nhà vua bị cảm. Bệnh mỗi ngày một nặng. Bèn triệu Trấn thủ Nghệ An là Trần Quang Diệu thương nghị về việc dời đô ra Nghệ An và việc đi đánh Nguyễn Phúc Ánh. Nhưng rồi biết mình không còn sống lâu được nữa, liền trời:

- Ta mở mang bờ cõi gồm cả miền Nam. Nay bệnh tình của ta không thể khá được, mà Thái Tử thì còn nhỏ. Phía trong thì bọn quốc cữu hoành hành ở Gia Định. Còn anh ta thì tuổi già, cầu an, không lo hậu hoạn. Ta chết rồi, trong vòng một tháng phải lo việc tổng táng cho xong. Các khanh phải đồng lòng phò Thái tử và sớm lo việc thiên đô để khải chế thiên hạ. Nếu không vậy, binh Gia Định kéo đến, các khanh không có đất chôn thân

Nói rồi băng tại điện Trung Hòa, ngày 29 tháng 7 năm Nhâm Tý

Thọ 40 tuổi

Ở ngôi 5 năm

Thái Tử Nguyễn Quang Toản nối ngôi

Qua tháng 8, triều đình mai táng Vua Quang Trung tại phía Nam sông Hương

Thụy là Thái Tổ Vũ Hoàng Đế; Một mặt vào Quy Nhơn, một mặt sang Trung Quốc cáo tang

Vua Thái Đức được tin, kêu lên một tiếng *Em ơi* rồi khóc ngất! Đoạn lo sắm sửa đi điều tang. Nhưng đình thần can gián. Nhà vua bèn sai La Xuân Kiều soạn một bài văn tế, rồi cử Võ Xuân Hoài và Đặng Xuân Phong thay mình mang tế vật ra Phú Xuân

Bài văn tế viết bằng chữ Nôm, có những câu:

Công điều phạt, Nam rồi lại Bắc, tiếng anh hùng vang dội sáu mươi phương

Tình tích linh, ruột nối liền gan, đường u hiển rõ ràng chín khúc

Trời Quy Nhơn ảm đạm màu thu

Đất Thuận Hóa náo nùng tiếng cuộc

Phái đoàn sang Trung Hoa nói đôi rằng:

- Vua Quang Trung có di chỉ sau khi chết chôn tại Hồ Tây ở Thăng Long để
đặng gần châu Thiên Khuyết

Vua Thanh tường thật, tứ thủy là Trung thần, ngự chế một bài thi Ai Thuật:

Ngoại bang lễ dĩ hiến bồi thần

Cẩn triển từng vô () kỷ thân [82]

Nạp khoản tới gia lai ngọc khuyết

Hoài nghi kham tiểu đại kim nhân

Thu trung thượng ức y quan túc

Tắc hạ hồ như phụ tử thần

Thất xích bất năng tận ai thuật

Lân kỳ trung khốn xuất trung chân

Cụ Bùi Văn Lang dịch:

Sai khiến bồi thần lễ ngoại bang

Ít ai khứng chịu nhọc mình sang

Nào khi nạp khoản qua đầm ngọc

Không dạ hồ nghi thể tượng vàng

Dưới gối như in tình phụ tử

Giữa thu còn nhớ bộ y quang

Hồng la bảy thước không cùng chuyện

Ngay thật riêng thương tắc dạ chàng.

Cần Long lại còn soạn một bài điều văn, cấp một tượng Phật bằng ngọc,
3.000 lượng bạc, sai Hộ Bộ Quảng Tây là Thành Lâm sang Thăng Long phúng
điều

Sứ giả làm lễ trước mộ giả của Quang Trung tại linh đường huyện Thanh
Trì. Trong điều văn có câu:

Chúc ly Nam cực, hiệu trung đặc trưởng kỳ xu triều;

An phách Tây Hồ, một thể vô vong ư luyến khuyết

Nghĩa là:

Cõi Nam phục thay quyền, tướng lúc xu triều công đáng nể;

Chôn Tây Hồ an phách, tấm lòng luyến khuyết chết không phai

Còn bài thi thì chạm đá dựng nơi mộ

Nguyễn Quang Toàn lên ngôi sau khi Vua Quang Trung băng, năm Nhâm
Tý. Qua năm Quý Sửu (1793) cải nguyên là Cảnh Thịnh nguyên niên

Vua Cảnh Thịnh lúc bấy giờ mới 13 tuổi. mọi việc trong triều đều do thái sư Bùi Đắc Tuyên quyết đoán

Bùi Đắc Tuyên là người làng Xuân Hòa, huyện Tuy Viễn (Bình Khê), phủ Quy Nhơn, cậu ruột Vua Cảnh Thịnh. Dưới triều Vua Quang Trung, Tuyên nhờ thế em gái làm hoàng hậu [83] mà được làm quan trong triều. Vì ít học nên chỉ làm Thị Lang bộ Lễ, nhưng lại được phép vào ra nơi cung cấm. Tuyên thường bày nhiều trò chơi để mua lòng Thái Tử. Vốn biết Võ Đình Tú có sức khỏe và có tài nhảy cao nhảy xa [84]. Tuyên xúi Quang Toản yêu cầu Tú biểu diễn xem

Võ Đình Tú là một vị khai quốc công thần, theo nhà Tây Sơn từ lúc còn áo vải, chớ đâu phải là hàng tiểu tốt mà đi làm trò mua vui cho trẻ con. Nhưng Thái Tử là đấng Vua tương lai của mình. Võ công đâu dám không tuân lệnh

Công rước Thái Tử ra đứng giữa sân một tòa đình thự hình chữ môn, mặt hướng về dãy nhà phía tả. Công dặm chân nhảy vút qua khỏi nóc nhà phía tả trong chớp mắt. Liền đó Thái Tử lại nghe có tiếng động sau lưng, quay lại thì đã thấy Công đứng trước mặt. Công lại dặm chân nhảy vút qua khỏi nóc nhà phía hữu, lanh như chớp. Liền đó Thái Tử lại nghe có tiếng động sau lưng khi này, vội quay lại thì lại thấy Công đứng ở trước mặt. Diễn đi diễn lại, sáu bận như thế mới thôi. Thái Tử rất lấy làm thích thú

Một hôm Võ Đình Tú cùng Đặng Xuân Phong vào cung bệ kiến. Biết rằng đó là hai nhà có tuyệt kỹ về côn, Bùi Đắc Tuyên bèn tìm cách mua vui cho Thái Tử

Tuyên lấy tư cách người đồng châu mời Võ, Đặng đến nhà riêng dự tiệc. Thái Tử cũng được rước đến. Tiệc đã vào buổi chiều. Tiệc xong, Thái tử đòi xem hai vị đại thần đấu côn

Đuốc thấp sáng rực cả sân. Đặng sử dụng côn đồng, Võ sử dụng côn sắt. Đường côn qua lại nhanh như chớp, mạnh như bão, đẹp như rồng bay phượng múa. Người đến xem chật cả trong cả ngoài. Tiếng hoan hô vỗ tay vang dậy cả một góc thành! Sau cuộc đấu côn này, dư luận xôn xao. Lớp thì khen hai vị võ thần tài nghệ thật tuyệt luân. Lớp thì chê hai vị công thần không biết tự trọng. Lờn thì phi bay đến tai Vua Quang Trung. Nhà vua liền quở trách Thái Tử và Võ, Đặng và cấm Bùi Đắc Tuyên không được bày những trò vui làm mất thể thống đại thần như thế nữa

Không bày được trò vui này, tìm những trò vui khác. Trong nơi quyền quý thiếu gì trò vui. Lòng ham thích của Thái Tử Toản luôn luôn được Tuyên làm thỏa mãn

Vì vậy nên khi lên ngôi báu, Nguyễn Quang Toản liền nhớ đến Tuyên, và Tuyên nhảy lên ngôi Thái Sư dễ dàng như Võ Đình Tú nhảy qua nóc nhà, bắt chấp cả quan chế đã đặt sẵn. Trong cung đã có Bùi Thái Hậu. Nơi triều lại có lắm đại thần nghiêng theo chiều gió, như Ngô Văn Sở, Phạm Công Hưng... nên thế lực của Tuyên rất vững. Tuyên mỗi ngày mỗi thêm lộng hành. Những quan nào theo Tuyên thì được ưu đãi, những quan nào ra mặt chống thì bị hại, những

người nào có ý chống thì bị đẩy ra làm quan xa. Do đó mà nơi triều đình sinh ra bè phái chống báng lẫn nhau, làm cho gốc nước bị lung lay

Các đại thần trung chính đều bất mãn. Một số quan văn, kẻ thì tìm kế xin về vườn, kẻ thì bị Tuyên tìm cớ giáng chức hay cách chức. Như:

- Võ Văn Cao, người Phú Yên, làm Quốc Tử Giám trực giảng, được thăng Thái Tử Trung Doãn đời Quang Trung, tánh cương trực, không chịu nổi thái độ và hành vi của Tuyên, nhân về cư tang cha mẹ, ở nhà cày ruộng. Có nhiều bài thơ chê Tuyên là giặc an thần. Tuyên rất giận. Khi Võ công chết, Tuyên bảo là giả chết bắt phá quan tài ra xem, Trần Quang Diệu, Võ Văn Dũng phải can thiệp mới được miễn

Lại như Trần Long Vỹ, người Hoài Ân, làm Thị Lang Bộ Lễ, cùng Tuyên là bạn đồng sự triều Quang Trung. Nhân lúc cao hứng làm một bài thơ Nôm Huê Mâm Thăng Huê Thượng, ngụ ý châm biếm Bùi Đắc Tuyên, câu kết ngụ ý tự trào: *Tương chao xưa vẫn cùng chua mặn*

Mình mãi lui cui quét lá đa

Tuyên biết được bèn tìm cớ cách chức

- Đinh Sĩ An, người Bình Khê, thi đậu khoa Minh Kinh, được bổ vào Nội Các với Hàn lâm viện Đãi Chiếu. Vì thường qua lại cùng Trần Long Vỹ nên cũng bị Tuyên ghét đuổi về nhà

Trần, Đinh về Quy Nhơn thành lập một thi xã mệnh danh là Lương Hoài, các danh sĩ ở ba huyện Bồng Sơn, Phù Ly, Tuy Viễn, hầu hết đều là xã viên. Trong số xã viên có Ngô Diên Diệu, Phan Bình Vân, Huỳnh Chiếu cùng với Đinh Sĩ An được đời xưng là Tây Sơn tứ tài tử

Về võ thần thì được trọng dụng nhất là Ngô Văn Sở, Phạm Công Hưng và Lê Văn Hưng

Họ Ngô họ Phạm được ưu đãi vì nghiêng về phe Tuyên. Còn Lê Văn Hưng được Tuyên cho làm người thân cận chỉ vì là người đồng châu, tánh lại thật thà bảo sao làm vậy. Lê Văn Hưng là một quan võ giỏi đánh giặc chó chữ nghĩa ít. Song hiệu lệnh của ba quân đều do họ Lê ban bố, quyền thế rất mạnh [85]

Tuy bảo sao làm vậy nhưng tánh Hưng lại trung trực, nên khi nhận thấy rõ Tuyên là một kẻ đại giặc an, thì phản ứng mạnh. Do đó bị Tuyên xúi Vua Cảnh Thịnh giết chết

Các Võ thần đã cùng nhau ra sức dựng nghiệp cho nhà Tây Sơn đều đi trấn thủ ở các nơi hiểm yếu xa xôi. Ở trong triều một mình Bùi Đắc Tuyên tác uy tác phúc

NGUYỄN PHÚC ÁNH NỔI DẬY ĐÁNH TÂY SƠN

Vua Thái Đức về già không có ý chí chiến đấu, những văn quan võ tướng có tài số qua đời, số về vườn, số theo Vua Quang Trung, số còn lại tuổi cũng đã cao, tài cũng đã tận. Lớp người mới không có người đủ tài kinh bang tế thế. Vì vậy thế nước vừa nổi lên cao lần lần xuống thấp, để rồi tàn

Đông Định Vương chỉ là một người có đức độ, không có tài trị nước yên dân. Những nhân tài ở Quy Nhơn vào phò tá chết dần, về hưu gần hết... Mà Gia Định lại đất rộng dân thưa, Vương không thể nào nắm vững được vậy cánh. Nhà Nguyễn nhân đó chiếm đóng nhiều nơi hiểm yếu và thỉnh thoảng kéo binh đánh phá quân Tây Sơn

Trong xứ mất an ninh, lòng người ly tán. Nguyễn Phúc Ánh ở Xiêm La dò biết được tình hình, tháng 7 năm Đinh Mùi (1787) đem cung quyến xuống thuyền về nước

Nguyễn Phúc Ánh được vậy cánh cũ kéo quân ra giúp. Quân thế khá vững. Tướng Tây Sơn là Phạm Văn Tham chống không lại, bỏ thành Sài Côn sang đóng ở Ba Thắc. Đông Định Vương chạy về Quy Nhơn chịu tội cùng anh, rồi trở lên Kiên Mỹ thăm cô hương. Từ ấy biệt tích

Nguyễn Phúc Ánh chiếm được Sài Côn tháng 8 năm Mậu Thân (1788)

Phạm Văn Tham cầm cự cùng quân Nguyễn Phúc Ánh cho đến mùa xuân năm Kỷ Dậu (1789). Đã đuổi sức mà không thấy binh Quy Nhơn vào cứu. Phạm đem binh xuống thuyền, định ra bể về Quy Nhơn. Nhưng bị quân Nguyễn Phúc Ánh chặn lại, phải trở lui Ba Thắc. Lâu ngày hết cả lương thực, Phạm đầu hàng và bị giết

Từ ấy Gia Định thuộc về Nguyễn Phúc Ánh

Làm chủ đất Gia Định rồi, Nguyễn Phúc Ánh một mặt lo sửa sang việc nước, một mặt nhờ Giám mục Bá Đa Lộc (Evêque d'Adran) đem Hoàng tử Cảnh sang Pháp xin cầu viện để đánh Tây Sơn. Được quân Pháp do Giám mục Bá Đa Lộc và Hoàng tử Cảnh rước về với hai chiếc tàu đồng do Chaigneau tục gọi là Nguyễn Văn Thắng, chỉ huy, và tàu Phụng do Van nier, tục gọi là Nguyễn Văn Chấn, điều khiển cùng một số tướng tá như Day ot (Dat-do), Ol liver (Ô-ly-vi-ê), De For cant (Đờ Phot-xăng)... phò tá, quân lực của Nguyễn Phúc Ánh mỗi ngày mỗi thêm sung thiêm hùng cường

Sau một năm chuẩn bị, tháng tư năm Canh Tuất (1790) Nguyễn Phúc Ánh sai Võ Tánh, Nguyễn Văn Thành, Lê Văn Cầu... đem thủy lục quân ra đánh Tây Sơn ở Bình Thuận

Binh Nguyễn Ánh bị quân Tây Sơn chống cự kịch liệt, không tiến quân nổi, sau ba tháng giằng co tranh, phải rút về Gia Định

Nguyễn Phúc Ánh nhận thấy mỗi năm bắt đầu từ tháng 3 có gió mùa thổi từ Nam ra Bắc, nên quyết định lợi dụng chiều gió để tấn công Quy Nhơn. Cho nên người đương thời gọi những trận Nguyễn Phúc Ánh kéo quân đánh Tây Sơn là giặc mùa

Năm Nhâm Tý (1792) gió Nam vừa bắt đầu thổi, Nguyễn Phúc Ánh liền sai Nguyễn Văn Trương, Nguyễn Văn Thành cùng hai người Pháp là Nguyễn Văn Phấn (Day ot), Nguyễn Văn Chấn (Van nier) đem chiến thuyền ra đánh Quy Nhơn. Quân nhà Nguyễn kéo vào cửa biển Thị Nại

Cửa biển Thị Nại tức là cửa biển Quy Nhơn. Phía đông có dãy núi Phương Mai, phía tây có dãy núi Nhạn Châu tục gọi là Gành Ráng, làm cánh che. Từ thời Chiêm Thành đến đời Tây Sơn, cửa Thị Nại luôn luôn có quân phòng ngự. Vua Thái Đức lại cho xây pháo đài ở hai dãy núi, và đặt đại bác ở trên núi bắn xuống mỗi khi bị giặc tấn công

Nhưng lúc bấy giờ gió nam thổi mạnh, Binh Nguyễn dùng hỏa công đốt phá thủy trại Tây Sơn. Bị đánh thành linh lại có sức gió lửa quá mạnh, binh Tây Sơn không chống nổi phải bỏ Thị Nại chạy về Quy Nhơn

Quân Nguyễn đổ bộ, nhưng liền bị quân Tây Sơn từ Quy Nhơn kéo xuống đánh, phải rút lui

Ở Phú Xuân, Vua Quang Trung (lúc bấy giờ còn sống) được tin quân Nguyễn kéo đánh Quy Nhơn, nổi giận liền chuẩn bị đại binh vào tận diệt nhà Nguyễn. Trần Quang Diệu đi đường Lào xuống đông Miên có tướng Miên O Nha Long hưởng ứng, còn nhà vua thì đem thủy binh vào cửa Cần Giờ. Trên đánh xuống, dưới đánh lên, mặt núi mặt biển đều bị bao vây. Nguyễn Phúc Ánh không còn lối thoát. Một mặt Vua Quang Trung tin cho Vua Thái Đức biết dự định của mình để hai bên cùng tiến vào bao vây tiêu diệt toàn bộ lực lượng Nguyễn Phúc Ánh, một mặt gởi cho nhân dân Quảng Nam, Quảng Nghĩa, Quy Nhơn bài hịch kêu gọi mọi người hăng hái tham gia cuộc tấn công sắp tới

Bài hịch đại khái nói rằng: Quân Tây Sơn đã lập được không biết bao nhiêu chiến công oanh liệt. Diệt quân Xiêm La, thắng quân Mãn Thanh. Bao phen đánh quân nhà Nguyễn không còn mảnh giáp phải chạy ra cầu viện nước ngoài. Nay Nguyễn Phúc Ánh rước quân Pháp về phá rối nước nhà, vâng mệnh đức Hoàng Huynh, ta chuẩn bị một đạo thủy bộ hùng binh, sẽ thân hành kéo vào Nam diệt giặc. Giặc nhà Nguyễn chỉ là bè cũi mục. Quân Tây Sơn sẽ thu hồi đất Gia Định trong nháy mắt

Lại khuyên nhân dân không nên sợ bọn người Tây Dương

Chúng chỉ là những xác chết. Những chiếc tàu đồng, những kinh khí cầu của chúng không có gì đáng sợ..

Tin Vua Quang Trung sẽ tấn công vào Gia Định làm cho nhân dân miền Nam phấn khởi, làm cho Vua tôi nhà Nguyễn và bọn Pháp vô cùng lo sợ

Nhưng cuộc hành binh không thực hiện được, vì đương mùa gió nam, thuyền đi vào bất lợi, nhất là tại khúc đường đi ngang qua bán đảo Triều Châu tại Quy Nhơn. Nơi đây tại Eo Vược gió thổi mạnh gấp ba gấp bốn gió ngoài khơi, gọi là nam lò. Ghe thuyền gặp lúc nam lò thổi thì khó tránh khỏi tai nạn. Cho nên khách hàng hải có câu:

Cha chết không lo

Hỏi thăm nam lò thổi dịu hay săng.

Giáo sĩ Le Labouse gởi thư cho bạn, có đoạn rằng: Tháng 2 năm 1792, chúng tôi phải rời bỏ con chiến để tránh quân địch Tây Sơn. Họ sẽ kéo đến vài chục ngàn người, do đường Lào tiến vào Cao Miên. Người Cao Miên cũng dự

tính theo họ nữa. Nguyễn Huệ sẽ đem hải quân ngăn chặn các cửa biển Nam Kỳ. Nếu dự định này được thi hành thì nhà vua và chúng tôi chỉ còn chờ chết. Nhưng nhờ ơn trên, dự định này không thấy thi hành. Chắc quân Tây Sơn e ngại các chiến hạm của người Âu Châu đóng đầy sông Sài Gòn do việc buôn bán...

Vua Quang Trung đợi sang thu, gió đông bắc thổi sẽ xuất chinh nhưng rủi bị cảm rồi băng. Vua Quang Trung băng, các nhà truyền giáo Kitô mừng. Nguyễn Phúc Ánh càng mừng

Tháng 3 năm Quý Sửu. Nguyễn Phúc Ánh để Hoàng tử Cảnh ở lại giữ Gia Định với Giám mục Bá Đa Lộc, sai Tôn Thất Hội cùng Nguyễn Văn Thành và Nguyễn Huỳnh Đức đem bộ binh ra đánh Bình Thuận, còn mình cùng Võ Tánh và Nguyễn Văn Trương đem thủy binh đi đánh mặt bể

Binh của Tôn Thất Hội đến Bình Thuận bị binh của Nguyễn Quang Huy chặn đánh, không tiến nổi

Thủy binh của Nguyễn Phúc Ánh vào cửa bể Nha Trang, đi ngược dòng sông Cù, kéo lên đánh Diên Khánh. Quân Tây Sơn chặn đánh tại bến Trường Cá làng Phương Sài. Hai bên kịch chiến. Thuyền chìm người chết đầy cả khúc sông. Cuối cùng quân Tây Sơn không chịu nổi sức sừng của Pháp phải tan rã. Nguyễn Phúc Ánh kéo lên Diên Khánh. Quân Tây Sơn bỏ thành về Quy Nhơn

Thừa thắng Nguyễn Phúc Ánh đánh thẳng ra Phú Yên. Thành Phú Yên cũng bị thất thủ sau mấy ngày chiến đấu anh dũng

Diên Khánh bị thất thủ, quân Bình Thuận mất hậu thuẫn, Nguyễn Quang Huy bị quân Tôn Thất Hội đánh thua, kéo quân chạy về Quy Nhơn chặn quân Nguyễn.

Tôn Thất Hội chiếm được Bình Thuận thì liền được thư của Nguyễn Phúc Ánh bảo tiến binh ra hội với Thủy Sư ở Phú Yên để hai mặt cùng ra đánh Quy Nhơn

Thủy binh Nguyễn Phúc Ánh vào cửa Thị Nại. Vua Thái Đức sai Thái tử Nguyễn Bảo đem binh chống cự. Nguyễn Phúc Ánh mật sai Võ Tánh đem binh lên đi hội với toàn quân Tôn Thất Hội. Nguyễn Văn Thành đánh tập hậu. Nguyễn Bảo bị đánh hai mặt, không chống nổi phải rút quân về thành Quy Nhơn. Quân Nguyễn Phúc Ánh kéo lên đánh thành Quy Nhơn

Liệu thể không chống cự nổi, Vua Thái Đức sai sứ ra Phú Xuân cầu viện

Vua Cảnh Thịnh sai Thái Úy Phạm Công Hưng, Hộ Giá Nguyễn Văn Huân, Đại Tư Lô Lê Trung và Đại Tư Mã Ngô Văn Sở đem 17.000 bộ binh và 80 thớt voi đi đường bộ, lại sai Đại Thống lĩnh Đặng Văn Chân đem 30 chiến thuyền đi đường bể, cả hai đạo vào cứu Quy Nhơn

Nguyễn Phúc Ánh nhận thấy viện binh hùng hậu, không thể chống nổi, liền rút đại binh về Diên Khánh

Quân nhà Nguyễn rút ra khỏi Quy Nhơn, Vua Thái Đức mở cổng thành đón binh Phú Xuân. Phạm Công Hưng vào thành truyền giải giáp quân Thái Đức và sai quân chiếm giữ các kho tàng, Ngô Văn Sở can không được

Vua Thái Đức uất ức thổ huyết mà chết. Vua Thái Đức ở ngôi được 16 năm (1778-1793) thọ 52 tuổi. Ngự cốt được đưa về an táng trong vùng núi Tây Sơn

Vua Cảnh Thịnh phong cho Thái tử Nguyễn Bảo là Hiến Công, cho ăn lộc một huyện, gọi là Tiêu Triều, dinh đóng tại lỵ sở Tuy Viễn, bà chánh cung họ Trần đem hai người con nhỏ là Văn Đức và Văn Lương về sống nơi quê hương Kiên Mỹ để được gần gũi lăng Vua, cho tiện việc hương khói

Các đại thần của Vua Thái Đức, nhờ Ngô Văn Sở can thiệp, khỏi bị hại. Phần nhiều lấy cớ tuổi già sức yếu xin về sống cùng vườn ruộng, một số ở lại làm việc, vì bảo rằng Vua Thái Đức hay Vua Cảnh Thịnh cũng đều là người của đất Tây Sơn

Vua Cảnh Thịnh đề Lê Trung và Nguyễn Văn Huân ở lại trấn thủ Quy Nhơn. còn Phạm Văn Hưng, Ngô Văn Sở, Đặng Văn Chân cùng các tướng phò Vua Thái Đức đều rút về Phú Xuân. Sau đó những quan văn quán Quy Nhơn cũng bị đưa đi phục vụ ở các nơi khác và đưa những người ở nơi khác, nhất là người Phú Xuân vào giữ những chức vụ quan trọng ở phủ huyện Quy Nhơn

TÌNH HÌNH DIÊN KHÁNH VÀ PHÚ XUÂN

Nguyễn Phúc Ánh rút quân từ Quy Nhơn về Diên Khánh mùa thu năm Quý Sửu (1793). Nhận thấy địa thế Diên Khánh hiểm trở, Nguyễn Phúc Ánh cho xây thành đào hào ở phủ lỵ để làm Tổng hành dinh và cất trại lập xưởng ở dãy núi gần Trường Cá gần cửa bể Nha Trang để đóng tàu bè và giữ mặt bể

Thành nằm trên địa phận hai thôn Phú Mỹ và Trường Thạnh. Chung quanh đắp đất, chu vi 366 trượng 4 thước, cao 8 thước 5 tấc. Trỏ 6 cửa ra vào, xây gạch kiên cố, trên có vọng lâu tứ diện thông phong. Trên thành có đặt súng đại bác ở bốn mặt

Trên dãy núi có trại xưởng ở Nha Trang cũng đặt súng đại bác và có thủy quân đóng. Do đó núi mang tên là núi Xưởng hay núi Trại Thủy [86]

Công việc phòng thủ lo xong, Nguyễn Phúc Ánh gião Diên Khánh cho Nguyễn Văn Thành trấn, còn mình thì kéo tướng sĩ về Gia Định. Sau đó cho Hoàng tử Cảnh và Giám mục Bá Đa Lộc ra tăng cường

Năm Giáp Dần (1794), Vua Cảnh Thịnh sai Lê Văn Hưng vào đánh Phú Yên và Trần Quang Diệu vào đánh Diên Khánh

Lê Văn Hưng kéo quân đến Cù Mông thì gặp Nguyễn Quang Huy. Nguyễn Quang Huy sau khi bại binh ở Bình Thuận, không dám về Quy Nhơn, về quê hương ở Phú Yên, chiếm cứ một nơi hiểm yếu trong dãy Cù Mông đợi dịp lập công chuộc tội. Khi nghe binh Lê Văn Hưng kéo đánh Phú Yên thì liền đem quân ra hưởng ứng. Lê Văn Hưng vốn đã quen biết Nguyễn Quang Huy từ trước, nên vui mừng hợp tác với nhau

Phú Yên được chiếm đóng dễ dàng, Lê Văn Hưng để Nguyễn Quang Huy ở lại trấn thủ, kéo binh về Phú Xuân

Còn Trần Quang Diệu vào Diên Khánh, quân trong thành không dám ra đánh, đóng chặt cửa thành cố thủ. Thành kiên cố, Trần Quang Diệu không hạ nổi đành bao vây chờ quân trong thành cạn lương thực

Nguyễn Văn Thành cho người lên về Gia Định cáo cấp. Nguyễn Phúc Ánh bèn đem đại binh giải vây. Trần Quang Diệu rút quân về

Nguyễn Phúc Ánh thấy quân Tây Sơn còn mạnh và lại đương mùa gió bắc, tiến binh không thuận tiện, đem Hoàng tử Cảnh và Giám mục Bá Đa Lộc về Gia Định, để Võ Tánh ở lại trấn thủ Diên Khánh thay Nguyễn Văn Thành

Tháng giêng năm Ất Mão (1795), Trần Quang Diệu lại đem thủy binh và bộ binh vào đánh Diên Khánh. Võ Tánh gi ao chiến vài bận, liệu không đánh lại, đóng chặt cửa thành cố thủ, đợi Gia Định cấp viện binh. Đến tháng 2, Nguyễn Phúc Ánh đem thủy sư ra cứu Diên Khánh

Thủy quân Nguyễn Phúc Ánh không lên được Diên Khánh vì bị thủy binh Trần Quang Diệu chặn đánh ở Trường Cá Phương Sài, phải đóng ngoài biển Nha Trang và các nơi hiểm yếu trên đất. Ngày ngày hai bên đều có đánh nhau. Người trong xứ không làm ăn được yên ổn

Thành Diên Khánh vẫn bị vây chặt. Đoàn quân nào kéo ra cũng đều bị quân Tây Sơn tiêu diệt hoặc đánh lui, thủy quân nhà Nguyễn cũng không làm sao qua lại Trường Cá. Ưu thế nằm hẳn trong tay Trần Quang Diệu

Chợt Trần Quang Diệu được tin Phú Xuân có biến! Ở Phú Xuân, Bùi Đắc Tuyên mỗi ngày mỗi thêm lòng quyền. Những người trước kia theo Tuyên như Ngô Văn Sở, Lê Văn Hưng... cũng không chịu nổi hành vi gi an ác của Tuyên, nhiều khi tỏ thái độ bất bình

Tuyên muốn trừ khử nhưng chưa có dịp

Nhân Lê Văn Hưng, sau khi thắng trận ở Phú Yên, gi ao thành cho Nguyễn Quang Huy giữ, đem quân về Phú Xuân. Tuyên bắt tội là không thỉnh mệnh trước, tỏ ý muốn làm phản, tâu Vua chém đầu răn chúng

Vua Cảnh Thịnh nghe lời. Ngô Văn Sở can, nhưng không được. Quan Phụ Chánh Trần Văn Kỷ can thiệp, Tuyên nổi giận giáng chức, đày ra coi trạm Hoàng Gi ang. Sau đó Tuyên lại sai Ngô Văn Sở ra Bắc Hà thay cho Võ Văn Dũng và gọi Dũng về Phú Xuân. Dũng về đến Hoàng Gi ang[87] thì gặp Trần Văn Kỷ. Kỷ nói:

- Thái sư ngôi trùm cả nhân thần, cho ai sống được sống, bắt ai chết phải chết, nếu không sớm trừ đi, e bất lợi cho xã tắc. Ông nên lo liệu trước đi kéo nữa ăn năn không kịp

Võ Văn Dũng vốn tin trọng Văn Kỷ, liền nghe theo. Về Phú Xuân không vào triều, lén cho mời Phạm Công Hưng và Nguyễn Văn Huân đến bàn mưu giết Bùi Đắc Tuyên

Nhận thấy rõ lòng tàn nhẫn và tính phản phúc của Tuyên, Hưng và Huân cùng lo ngại đến thân phận của mình, bèn hưởng ứng ngay lời Dũng. Đêm đến kéo quân vây dinh Thái Sư. Chẳng ngờ đêm ấy Tuyên có việc ngủ trong cung. Bọn Dũng vây luôn cả cung và đòi Cảnh Thịnh giết Tuyên. Không được, nhà vua phải bắt Tuyên đem giết, Dũng hạ ngục Tuyên rồi một mặt cho Nguyễn Văn Huân vào Quy Nhơn bắt con Tuyên là Bùi Đắc Trụ, một mặt giả chiếu ra Bắc Hà bắt Ngô Văn Sở, Giải về Phú Xuân. Dũng phao cho Tuyên, Sở, Trụ mưu phản, đóng cũi nhốt đem chìm xuống sông Hương! Vua Cảnh Thịnh biết là oan, nhưng không sao ngăn cản được, đành gạt nước mắt khóc thầm! Trần Quang Diệu nghe tin, thất kinh, nói cùng các tướng:

- Chúa thượng là người thiếu cương quyết để cho đại thần giết lẫn nhau. Nếu trong không yên thì đánh ngoài thế nào được

Bèn ra lệnh rút quân về. Đi đường núi đã lâu lại không tiện, Trần Quang Diệu phải mở đường biển theo gió nam mà đi cho nhanh. Nguyễn Phúc Ánh không dám cản đường

Trần Quang Diệu đến Phú Xuân, đóng quân tại An Cựu bên bờ phía nam sông Hương

Võ Văn Dũng cùng Nội hầu Nguyễn Thế Tứ cũng đem quân bản bộ đóng ở phía bắc sông Hương, ý mệnh Vua cự nhau với Trần Quang Diệu

Võ Đình Tú lấy tình quen thân cả đôi bên, xin Vua Cảnh Thịnh cho phép đứng ra hòa giải. Nhờ vậy mà Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng nói lại tình xưa, đem binh vào thành, bệ kiến Vua Cảnh Thịnh

Vua Cảnh Thịnh phong cho: Trần Quang Diệu làm Thái Phó, Nguyễn Văn Huân làm Thái Bảo, Võ Văn Dũng làm Đại Tư Đồ, Nguyễn Văn Danh làm Đại Tư Mã, gọi là Tứ Trụ đại thần, chung nắm quyền về dân sự và quân sự. Nhưng rồi có người dèm cùng Cảnh Thịnh rằng Diệu nắm uy quyền trọng quá, e có ý khác. Cảnh Thịnh bèn thu hết binh quyền, chỉ để Diệu giữ hư vị trong triều mà thôi. Diệu sinh nghi kỵ, thường cáo bệnh không đi châu, và ngày đêm cắt kẻ thù hạ 200 người mang vũ khí bên mình để phòng vệ

Cảnh Thịnh lại sợ Võ Đình Tú, Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng là bạn cố giết, ở gần nhau bất lợi cho mình, bèn phong cho Tú chức Binh Bộ Tham tri vào coi quân ở Quy Nhơn và Phú Yên

Kế đó Phạm Công Hưng bị bệnh mất. Nguyễn Thế tử bị thất sủng lên đem gia quyến đi khỏi Phú Xuân

Nguyễn Văn Huân đương trấn thủ Quy Nhơn bị Cảnh Thịnh triệu về kinh. Tư Đồ Nghĩa được cử vào thay Huân làm trấn thủ và Lại bộ Thị Lang Kính làm Hiệp Trấn giúp Nghĩa

Huân về đến Phú Xuân, Thượng thư Hồ Công Diệu tâu cùng Cảnh Thịnh rằng Huân ở Quy Nhơn mưu kết thông cùng giặc, bị gọi về kinh tố ý bất bình. Cảnh Thịnh nghe lời, đợi lúc Huân vào châu ra lệnh bắt giết

Nguyễn Văn Bảo nổi dậy đánh thành Quy Nhơn, nhưng quân lực quá yếu, nên liền bị đánh tan. Bảo bị bắt nhận chìm xuống sông đến chết

Nghe tin dữ, bà họ Trần ở Kiên Mỹ liền đem hai con là Văn Đức, Văn Lương và cháu nội con Nguyễn Bảo là Văn Đầu, chạy lên An Khê nương tựa cùng Cô Hầu ở Mộ Điền. Tướng Cảnh Thịnh biết rõ, nhưng sợ tên thuốc của người Thượng nên không dám đuổi theo

Viên Thái Phó Lê Văn Ứng tâu cùng Cảnh Thịnh rằng nội biến của Tiểu Triều là do Lê Trung là người Quy Nhơn, trước có phò Vua Thái Đức, Cảnh Thịnh tin lời, triệu Lê Trung vào triều, thét đao phủ quân bắt giết

Con của Lê Trung là Lê Chất đương làm thủy quân Đô Đốc trấn giữ cửa Thị Nại, nghe tin nổi giận, chạy vào Gia Định quy hàng Nguyễn Phúc Ánh. Quyết trả thù, Lê Chất nói cho Nguyễn Phúc Ánh biết hết tất cả những cơ quan bí mật và những yếu điểm ở Thị Nại [88]

Dưới triều Thái Đức, Quang Trung, Vua tôi tin cậy nhau, bạn bằng yêu kính nhau. Từ trên xuống dưới, từ trong đến ngoài, đều lấy nghĩa mà đối đãi nhau. Quan văn cũng như tướng võ, ai nấy đều lo tròn nghĩa vụ, quyền không ham, lợi không ham. Nhờ vậy mà nước được mạnh, dân được yên. Sang triều Cảnh Thịnh, Vua tôi nghi kỵ nhau, đình thần hãm hại nhau. Ai nấy đều lo quyền lợi riêng của mình, không nghĩ đến quyền lợi chung của dân của nước. Khiến thế nước càng ngày càng đảo khuynh, lòng người càng ngày càng ly tán

Do đó mà Nguyễn Phúc Ánh không tốn bao nhiêu công phu mà lập nên sự nghiệp lớn trong một thời gi an ngắn

CUỘC ĐẠI CHIẾN Ở QUY NHƠN GIỮA HAI NHÀ NGUYỄN

Năm Ất Mão (1795), sau khi quân Trần Quang Diệu rút về Phú Xuân thì Nguyễn Phúc Ánh cũng rút quân về Gia Định lo tích trữ thêm lương thực, chiêu mộ thêm binh sĩ, quyết chí diệt Tây Sơn

Tháng 3 năm Đinh Tỵ (1797), mùa gió nam bắt đầu, Nguyễn Phúc Ánh đề Tôn Thất Hội ở lại giữ Gia Định, cùng Hoàng tử Cảnh đem binh thuyền ra đánh Quy Nhơn. Bị thủy quân Quy Nhơn đánh lui, Nguyễn Phúc Ánh theo chiều gió ra đánh Quảng Nam

Trấn thủ Quảng Nam là Phạm Văn Thọ, người Bồng Sơn, đi coi việc lương ở ngoài. Thành bị vây đánh. Người vợ là Lâm Thị Bạch, người An Nhơn, đóng cửa thành cố thủ. Địch đánh hăng quá, phu nhân liệu không giữ lâu nổi, bèn cắt tay lấy máu viết thư xin cứu viện với Tổng binh trấn Quảng Nghĩa là Nguyễn Văn Lộc. Binh Quảng Nghĩa ra cứu, quân Nguyễn Phúc Ánh phải lui. Phạm Văn Thọ trở về giữ thành. Nguyễn Văn Lộc trở về giữ Quảng Nghĩa

Nguyễn Phúc Ánh đánh Quảng Nam ngót hai tháng, quân lương hết phải rút trở về Gia Định. Nguyễn Phúc Ánh về Gia Định, một mặt sai Nguyễn Văn Thụy sang Xiêm La xin Vua Xiêm đem quân theo đường Vạn Tường sang đánh lấy Thuận Hóa hoặc Nghệ An, một mặt sai Ngô Nhân Tịnh sang sứ nhà Thanh đề cầu phong làm Quốc vương thay Nguyễn Quang Toản

Tháng 3 năm Kỷ Mùi (1799), Nguyễn Phúc Ánh cử đại binh ra đánh Quy Nhơn

Quy Nhơn trước kia, quan văn cũng như võ tướng phần nhiều đều là người địa phương. Tình nghĩa giữa quân và dân rất mặn nồng khăng khít. Từ ngày cháu cướp quyền bác, đưa người Quy Nhơn đi phục vụ ở nơi khác và đưa người nơi khác vào cai trị người Quy Nhơn, thì quân và dân trở thành dầu và nước. Kẻ có quyền không có đức lại gặp được hôn quân, liền hùa gió bẻ bắp, nhân dân phải chịu nhiều nỗi cay đắng, những mong có cuộc thay đổi. Do đó địa phương có câu:

Lạy trời cho chóng gió nổi

Cho thuyền chúa Nguyễn thuận buồm thắng ra

Vì vậy khi Nguyễn Phúc Ánh ra Quy Nhơn thì nhân dân ngấm ngấm ủng hộ Nguyễn Phúc Ánh vào cửa Thị Nại, tháng 4 năm Kỷ Mùi sai Võ Tánh và Nguyễn Huỳnh Đức đem quân lên bộ đóng ở Hàm Long thuộc Tuy Phước, và Tổng Viêt Phước ra đóng ở núi Cung Quảng thuộc Bồng Sơn

Hàm Long là một độc sơn không cao không lớn, nằm trong địa phận thôn Thuận Nghi. Hình giống như đầu rồng, miệng há rộng. Con sông Hà Thanh chạy từ Nam ra Bắc, qua khỏi núi thì quanh xuống đông để ra đầm Thị Nại, tạo thành cánh tay ôm lấy chân núi ở mặt bắc và mặt tây. Núi còn một tên nữa là Cần Úc sơn. Núi tuy thấp bé, song có thể dụng binh

Cung Quảng ở phía đông bắc Bồng Sơn. Mặt bắc của núi thuộc về Đức Phổ, Quảng Nghĩa. Thế núi trập trùng, cây cỏ sầm uất. Dính liền với núi Sa Lung ở phía tây và núi Thạch Tân ở phía đông. Ba ngọn núi này hợp nhau thành một bức tường thành thiên nhiên che chở cho thành Quy Nhơn ở mặt bắc

Những nơi hiểm yếu này cũng như các nơi khác trong vùng đất Quy Nhơn đều do Lê Chất và một số người chán ghét Cảnh Thịnh chỉ dẫn cho Nguyễn Phúc Ánh

Chiếm cứ Hàm Long và Cung Quảng rồi, Võ Tánh và Tổng Viêt Phước lo việc bố phòng. Tổng lo chặn binh cứu viện ở Phú Xuân. Võ chờ thủy binh của Nguyễn Phúc Ánh kéo đánh mặt trước thành Quy Nhơn, sẽ kéo quân đánh bọc hậu

Võ Đình Tú đi kinh lý Phú Yên được tin quân Nguyễn Phúc Ánh đổ bộ Quy Nhơn, vội kéo quân về, đi thẳng lên Cần Úc đánh quân Võ Tánh

Hai bên kịch chiến suốt hai ngày đêm, Võ Tánh trá bại, Nguyễn Huỳnh Đức phục binh trên núi với cung tên và súng đạn. Võ Đình Tú bị mắc mưu giục quân đuổi theo. Tên trên núi bắn xuống như mưa, chen vào những tiếng súng nổ. Quân Tây Sơn bị trúng tên lóp chét lóp bỏ chạy. Đình Tú tả xung hữu đột, cây thiết côn gạt phăng bao nhiêu mũi tên bắn vun vút vào người và ngựa. Nhưng không thể tránh khỏi đạn đồng. Bị thương nặng, máu chảy đầm mình, đuổi sức ngã gục trên lưng ngựa. Ngựa hí một tiếng dài, nhảy ra khỏi trận tuyến, chạy

một mạch về Phú Phong [89]. Đến nhà thì ngựa ngã lăn ra chết. Võ Đình Tú cũng đã lạnh hết chân tay

Đó là vào cuối tháng 4 năm Kỷ Mùi (1799)

Đầu tháng 5, Nguyễn Phúc Ánh kéo quân lên vây thành Quy Nhơn, trấn thủ Quy Nhơn lúc bấy giờ là Lê Văn Thanh [90] đem quân ra chống cự

Ở Hàm Long, Võ Tánh và Nguyễn Huỳnh Đức kéo binh đánh đồn Tráp Xá ở Quán Chệt. Tướng giữ đồn là Trương Tấn Túy chống cự không nổi, bỏ đồn chạy về Quy Nhơn. Quân nhà Nguyễn kéo đánh tiếp đồn Tháp Thi Thiện tục gọi là tháp Bánh Ít

Tướng giữ đồn là Lê Văn Thiệt bị trúng đạn chết trên bành voi. Quân sĩ đều tan rã. Quân Võ Tánh thừa thắng kéo ra Ngạc Đàm tục gọi là Bàu Sáu ở thôn Thiết Trụ thuộc An Nhơn

Bàu Sáu không rộng lắm nhưng rất sâu, nắng mấy cũng không cạn. Phía tây là thôn Đại Bình, phía đông là thôn Thiết Tràng. Bốn mùa người ở phía tây, phía đông qua lại với nhau phải đi dò. Bên mé bàu phía đông có một dãy núi đất chạy dài ra phía bắc, tiếp nối với những gò đồng, giống hình rồng uốn khúc, gọi là Kim Đồng. Trên núi có bảy đồn lính đóng để canh giữ mặt sau thành Quy Nhơn

Bảy đồn này có thể núi và nước, lại rất kiên cố. Quân Võ Tánh trào lên lớp nào bị quân trên đồn bắn chết lớp nấy, không sao tiến nổi, đành phải đóng lại dưới chân núi, phía tây bàu. Nguyễn Phúc Ánh đánh thành mấy ngày liền, nhưng không hạ nổi, Lê Văn Thanh chống cự đã đuối sức, phải đóng cửa thành cố thủ đợi quân cứu viện Phú Xuân. Nguyễn Phúc Ánh bao vây thành, và truyền Võ Tánh giữ vững mặt phía tây, Tống Viết Phước giữ vững mặt phía bắc, đề phòng binh Phú Xuân

Binh Phú Xuân do Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng chỉ huy, kéo vào đến Quảng Nghĩa thì bị binh Tống Viết Phước chặn lại, phải dừng lại Thạch Tân. Thừa lúc trời tối, Võ Văn Dũng lén đem quân theo đường Chung Xá, mưu đánh úp quân Tống Viết Phước. Chẳng ngờ khắp nơi đều có quân đóng giữ và canh phòng cẩn mật, binh Võ Văn Dũng bị thua to. May nhờ Trần Quang Diệu cứu ứng kịp, Võ Văn Dũng mới thoát nạn. Nhưng quân Trần Quang Diệu không sao đánh thủng quân Tống Viết Phước, nên không cứu được thành Quy Nhơn

Lê Văn Thanh đợi không thấy viện binh mà trong thành lương thực lại hết, bắt buộc phải mở thành cùng Thượng thư Nguyễn Văn Phác, thiếu úy Trương Tấn Túy ra hàng. Nguyễn Phúc Ánh vào thành Quy Nhơn, chém chết tướng tá Tây Sơn, và đổi tên là thành Bình Định

Nguyễn Quang Huy ở Phú Yên nghe tin Quy Nhơn thất thủ, kinh hãi nói:

- Quy Nhơn mất rồi, nếu ở Diên Khánh đánh ra ở ngoài đánh vào Phú Yên lương đâu thọ địch, không tài nào chống nổi

Bèn bỏ Phú Yên kéo quân ra cứu Quy Nhơn

Nguyễn Quang Huy đánh rất hăng. Một ngày đánh bại 25 viên tướng của Nguyễn Phúc Ánh. Nguyễn Phúc Ánh lấy làm lạ, lên thành đứng xem. Quang Huy trông thấy dùng cung Thiết [91] bắn trúng cánh tay trái. Nguyễn Phúc Ánh té nhào bất tỉnh. Tướng sĩ đưa vào dinh cứu chữa. Tỉnh dậy, sai rút hết quân vào thành tạm nghỉ

Quang Huy đóng quân trước thành

Nguyễn Văn Thành ở Diên Khánh được tin Phú Yên bỏ trống liền đem quân ra chiếm đóng, rồi sẵn đường kéo thẳng ra Quy Nhơn

Quân Nguyễn Văn Thành và quân Nguyễn Quang Huy gi ao chiến

Nguyễn Phúc Ánh sai Nguyễn Huỳnh Đức mở cửa thành kéo quân ra tiếp ứng. Quân Quang Huy bị đánh hai mặt, hết sức chống đỡ nhưng quân nhà Nguyễn quá đông, giết lớp này lớp khác tràn tới. Sức đuổi dần, quân Quang Huy bị ta rã. Quang Huy một người một ngựa chạy vào núi Dương An

Núi Dương An cũng gọi là Phước An, nằm phía nam thành Quy Nhơn trong vùng Vân Canh, hình dáng kỳ đặc kiêu hùng, chu vi hơn trăm dặm, đỉnh cao chát ngất, lúc nào cũng có mây vần. Cây cối rậm rạp, phần nhiều là danh mộc sống lâu trên trăm năm và lớn từ một ôm trở lên. Sườn núi dốc và đá xanh chập chồng. Dù leo núi giỏi đến đâu cũng khó leo thấu đỉnh

Chung quanh Dương An có nhiều núi cao nối liền nhau thành dãy Nam Sơn chạy dài từ dãy Tây Sơn vùng An Khê xuống đến biển Thị Nại

Địa thế rất hùng hiểm

Nguyễn Quang Huy vào Dương An chiêu mộ hào kiệt chờ dịp phục thù

Còn Nguyễn Phúc Ánh bị vết tên quá nặng, phải đem tướng sĩ trở vào Gia Định, gi ao thành Quy Nhơn vừa đổi tên Bình Định cho Võ Tánh và Ngô Tùng Châu trấn thủ. Tống Viết Phước vẫn canh giữ Cung Quảng để phòng ngự mặt bắc

TRẦN QUANG DIỆU CHIẾM BÌNH ĐỊNH, NGUYỄN PHÚC ÁNH CHIẾM PHÚ XUÂN

Được tin Quy Nhơn thất thủ, Cảnh Thịnh định thân chinh. Nhưng gặp tang Ngọc Hân, nên tạm hoãn, truyền Nguyễn Văn Giáp vào giữ sông Trà Khúc ở Quảng Nghĩa và gọi Trần Quang Diệu cùng Võ Văn Dũng ra giữ Quảng Nam (Kỷ mùi 1799)

Ngọc Hân Công Chúa vào Phú Xuân năm bính Ngọ (1786) và được phong Bắc Cung Hoàng Hậu năm Kỷ Dậu (1789). Năm Nhâm Tý (1792), Vua Quang Trung băng, Hoàng Hậu có một bài văn Tế và một bài Văn, lời tha thiết nào nùng

Hoàng Hậu sống cùng Vua Quang Trung được bảy năm (1786-1792), sanh hạ được hai con, một trai một gái

Vua Cảnh Thịnh ban tên thụy là Như Ý Trang Thân Trinh Nhất Vũ Hoàng Hậu. Phan Huy Ích phụng soạn năm bài văn tế bằng chữ Nôm:

- Một bài cho Vua Cảnh Thịnh đứng tế

- Một bài cho các công chúa con Bùi Thái Hậu đứng tể
- Một bài cho bà Phù Ninh Từ Cung, thân sinh Vũ Hoàng Hậu, đứng tể
- Một bài cho các tôn thất nhà Lê đứng tể
- Một bài cho bà con bên Ngoại Vũ Hoàng Hậu đứng tể

Có nhiều câu, nghe qua là biết ngay được người được tể. Như:

** Giọt ngân phái câu nên vẽ quý, duyên hảo cầu thêm giúp mỗi tu tể*
Khóc thư châu thổi sánh tiếng hòa, khuôn nội tắc đã gây nền nhân nhượng
** Hồ Đĩnh ngậm ngùi cung nọ, đã sắp chìm châu lấp ngọc bởi từng nguyên*
Cung Khôn bận bịu gối nao, ép vì vun quế quén lan nên hãy gượng

Trong các bài công chúa đứng tể:

** Thuở doanh Hoàng tô vẽ, trau vàng chuốt ngọc vẹn mười phân*
** Trãi phen bến Vỵ đưa duyên, phẩm sắc xoang cầm vầy một thể*
** Dù gót ngọc vui miền Tây Thổ, nữ nào quên hai chồi lan quế còn thơ*
** Dù xiêm nghệ mền cảnh Thanh Đô, nữ nào lãng một bóng tang du sắp xé*

Trong các bài tôn thất nhà Lê:

Hắn non Lam khí vương đã tàn rồi
Nên vườn Lãng hoa tươi mà vội thể [92]

Tang lễ cử hành rất long trọng. Người người đều tỏ lòng thương tiếc

Đương lúc trong triều ngoài nước, biến cố xảy ra dồn dập, mà đình thần cứ lo khuyh loát lẫn nhau, Vua không nghĩ đến nỗi mất còn của quốc gia, cứ lo ăn chơi và nghe lời nịnh hót sát hại công thần, khiến mỗi nước ngày càng thêm rối rắm, lòng người càng ngày càng thêm ly tán

Bọn Trần Viết Kiệt, Hồ Công Diệu, Trần Văn Kỷ vốn ghét Trần Quang Diệu, nhân thành Quy Nhơn thất thủ, bắt tội Diệu là đồn binh không chịu tiếp ứng, tâu cùng Cảnh Thịnh, xin sai người đưa mật thư vào Quảng Nam báo Võ Văn Dũng bắt Diệu giết đi. Dũng được thư, tự nghĩ:

- Tội là tội của mình, Trần huynh đã có lòng tốt không cáo giác, sao nay mình lại nỡ hại ân nhân. Thà đắc tội cùng Vua còn hơn phạm tội vong ân bội nghĩa.

Bèn đưa thư cho Diệu xem.

Diệu nổi giận:

- Chúng ta đem hết lòng hết sức ra phò Vua. Vua đã không nghĩ đến công lao thì chớ, còn nghe lời siểm nịnh hết phen này đến phen khác, sẵn tay giết chết chúng ta! Tình thế không thể để kéo dài mãi. Tôn huynh hãy ở lại đây ngừa giặc, tôi về kinh

Trần Quang Diệu về đóng binh tại bờ phía nam sông Hương, Cảnh Thịnh cho ra vời, Diệu không phụng mệnh. Nhà vua sợ hãi, phải nhờ đến nữ tướng Bùi Thị Xuân

Nữ tướng Bùi Thị Xuân là chị em thúc bá ruột với Bùi Thái Hậu. Võ nghệ đã tuyệt luân lại còn cùng chồng là Trần Quang Diệu góp một phần lớn trong việc dựng nghiệp cho nhà Tây Sơn. Nhưng vì là phận nữ lưu không được tham

dự quốc sự, trải ba triều Thái Đức, Quang Trung, Cảnh Thịnh, bà chỉ lo việc bảo vệ hoàng thành và nội cung với 5.000 nữ binh và 200 thớt voi do bà tập luyện [93]. Thịnh thoảng bà theo chồng ra trận, như trận đánh Ai Lao năm Quang Trung thứ hai (1785). Năm ấy vì quốc vương Ai Lao không nạp cống lễ, Vua Quang Trung sai Trần Quang Diệu đem một vạn quân đi vãn tội. Bà lãnh đi tiên phong. Đến Vạn Tượng, chỉ xáp chiến một trận là hạ ngay được thành. Chiến thắng này vang dội tới Gia Định. Nguyễn Phúc Ánh rất sợ uy vợ chồng bà. Vua Quang Trung băng hà, bà thọ mệnh phò tá ấu chúa. Nhưng Cảnh Thịnh bị bọn gi an thần do Bùi Đắc Tuyên cấu kết, làm bức thành giữa bà và nhà vua. Mãi đến lúc có việc, Cảnh Thịnh mới nhớ đến bà

Bùi nữ tướng đến gặp chồng, vợ chồng bàn với nhau

Mỗi họa trong triều chỉ do bọn gi an thần gây nên. Tận diệt bọn ấy thì mối giềng lập lại không đến nỗi khó

Trần Quang Diệu xin Vua bắt bọn gi an thần trị tội

Trần Văn Kỷ đổ tội cho Trần Viết Kiết và Hồ Công Diệu rồi trốn mất. Nhà vua sai bắt Công Diệu và Kiết đem nộp cho Trần Quang Diệu. Trần Quang Diệu vào triều làm lễ can, rồi lãnh đại binh trở vào Nam

Tháng giêng năm Canh Thân (1800) Trần Quang Diệu vào Quảng Nam hợp cùng Võ Văn Dũng để vào Quy Nhơn. Nhưng tới Bình Đê cũng bị quân Tổng Viết Phước cản lại. Diệu bèn sai người ra Trà Khúc lấy binh của Nguyễn Văn Giáp, và hợp sức với trấn thủ Quảng Nghĩa là Nguyễn Văn Lộc, tìm mưu phá đường vào Quy Nhơn

Nguyễn Văn Lộc biết rõ địa thế nơi ranh giới Quảng Nghĩa, Quy Nhơn, đề nghị chia quân là ba đạo: một đạo đi ngõ đèo Bến Đá, một đạo theo đường hẻm phía tây núi Sa Lung, một đạo theo nẻo tắt xuyên qua núi Cung Quảng. Ba đạo đồng một lượt nổi trống chiêng và la ó, làm cho địch khiếp sợ, hoang mang không biết ngả nào mà chống đỡ. Rồi ba mặt sáp lại đánh địch tất phải thua

Trần Quang Diệu y kế qua khỏi đèo Bến Đá, thẳng vào thành Quy Nhơn

Võ Tánh đem quân ra đánh. Nhưng đánh không lại, kéo quân vào thành cố thủ. Trần Quang Diệu một mặt cho bao vây công kích, một mặt phân công cho Võ Văn Dũng cầm thủy binh giữ cửa biển Thị Nại

Quân nhà Nguyễn đã có tên lại có đạn, ở trên thành bắn xuống, quân Tây Sơn không thể đến gần chân thành. Trần Quang Diệu cho đắp trường lũy chung quanh thành vây khốn. Còn Võ Văn Dũng thì đem chiến thuyền Định Quốc và trăm dư chiến thuyền nhỏ, ra đóng giăng ngang cửa biển. Hai pháo đài ở Gành Ráng và Phương Mai bấy lâu bỏ hoang, được dùng sửa sang lại, và đặt súng đại bác để canh phòng

Nguyễn Phúc Ánh nghe tin Quy Nhơn bị khốn, tháng 3 năm Canh Thân (1800), cử đại binh ra cứu viện

Nguyễn Văn Thành cùng Lê Chất, Nguyễn Đình Bắc, Trương Tấn Bửu đem bộ binh ra đánh Phú Yên rồi kéo đóng ở núi Thị Dã, đợi thủy binh[94]

Thủy binh do Nguyễn Phúc Ánh chỉ huy, kéo ra đóng ở Cù Lao Xanh ngoài cửa Thị Nại [95] Thủy binh cũng như bộ binh đều bị quân Tây Sơn ngăn cản không liên lạc được với nhau, mà cũng không tiến được. Đành phải án binh bất động

Võ Tánh đóng chặt cửa thành chờ viện binh

Trần Quang Diệu cũng vây chặt chờ trong thành hết lương thực

Lúc bấy giờ Điều quân Thượng đạo là Lưu Phúc Tường liên kết với người Vạn Tượng, Trấn Ninh công nhiều các trấn Thanh Hóa, Nghệ An. Các thổ dân đều dậy binh sách ứng. Tín đồ Thiên Chúa giáo do các nhà truyền giáo Pháp cổ động, cũng nổi lên đánh phá lung tung

Ngày 13 tháng 4 năm ấy, lúc giờ Thìn, bỗng hiện ba mặt trời giữa không, chà xát lẫn nhau. Qua giờ thân ngày sau, biến đi một mặt, còn hai mặt cũng cứ chà xát với nhau cho đến tối. Nước sông hồ cạn dần

Đến tháng 10, núi Lôi Sơn bỗng lở. Suốt năm không một giọt mưa. Mùa mất, dân đói. Dân tình cực kỳ khốn khổ

Liệu không cứu được Quy Nhơn. Nguyễn Phúc Ánh cho rút quân thủy bộ về Gia Định vào tháng 11 năm Canh Thân (1800) để củng cố lực lượng, rồi tháng giêng năm sau, tức năm Tân Dậu (1801), trở ra đánh mạnh

Theo kế hoạch của Lê Chất, Nguyễn Phúc Ánh chia quân đánh gọng kìm:

- Nguyễn Văn Thành, Tống Viết Phước, Trương Tấn Bửu đem bộ binh từ Phú Yên theo đường núi Dương An, An Tượng đánh ra

- Nguyễn Văn Trương, Tống Phúc Lương đem thuyền nhỏ vượt ra phía bắc Thị Nại, vào cửa Cách Thử lên vào đầm Thị Nại, dùng hỏa công đốt thủy trại Tây Sơn [96]

- Lê Văn Duyệt, Võ Di Nguy ở ngoài cửa Thị Nại, khi thấy lửa cháy thì kéo chiến thuyền đánh ụp vào. Bộ binh của Nguyễn Phúc Ánh kéo vào trước. Đến Dương An, bị binh của Nguyễn Quang Huy chặn đánh

Nguyễn Văn Thành và Tống Viết Phước cầm cự cùng quân Nguyễn Quang Huy, Trương Tấn Bửu kéo lên ngả An Tượng [97]. Ở đây Nguyễn Quang Huy đã bố trí sẵn mấy đội binh người Thượng. Quân Trương Tấn Bửu bị người Thượng núp ở trong bụi rậm bắn ra, lớp bị chết lớp chạy tán loạn, Bửu phải trở lui. Nguyễn Văn Thành và Tống Viết Phước cũng không sao qua nổi Dương An, phải cùng Trương Tấn Bửu rút vào Phú Yên đóng giữ

Ở Thị Nại, Võ Văn Dũng canh phòng nghiêm ngặt. Súng đại bác đã sẵn sàng tiêu diệt địch. Nhưng đang đêm, thành linh thấy thủy trại cháy vội cho quân đi chữa lửa. Võ Di Nguy trông thấy ánh lửa liền hô quân tiến vào. Súng trên hai pháo đài bắn xuống đánh chìm hết đoàn thuyền tiên phong. Võ Di Nguy bị trúng đạn chết. Lê Văn Duyệt đốc binh tiếp theo, liều chết vượt khỏi tầm súng. Lê Văn Duyệt dùng hỏa công, lửa cháy rập rập và theo gió tạt vào thuyền Tây Sơn. Gió thổi càng mạnh, lửa cất càng cao. Ánh sáng rực cả mặt biển, ngất cả nghìn dặm mây. Và tiếng súng nổ, tiếng quân la hét rầm trời dậy

đất. Quân nhà Nguyễn bị chết vô số. Thuyền Tây Sơn bị đốt không còn một chiếc con. Võ Văn Dũng đại bại, kéo tàn quân lên hợp đồng cùng Trần Quang Diệu giữ những nơi hiểm yếu khác

Lấy được Thị Nại nhưng không sao cứu nổi thành Quy Nhơn, Nguyễn Phúc Ánh đóng giữ Thị Nại, sai Nguyễn Văn Trương đem thủy quân ra đánh Quảng Nam và Quảng Nghĩa

Lúc bấy giờ Lê Sĩ Hoàng đã vào thế Nguyễn Văn Lộc để Lộc vào Quy Nhơn tăng cường cho Trần Quang Diệu. Còn Quảng Nam thì do Phạm Cần Chánh trấn thủ

Binh của Nguyễn Văn Chương bị binh của Phạm Cần Chánh và Lê Sĩ Hoàng đánh bại, phải bỏ hết chiến thuyền, chạy bộ trốn vào Quy Nhơn

Ở Quy Nhơn, Nguyễn Phúc Ánh vẫn không giải cứu Võ Tánh được, bèn để Nguyễn Văn Thành giữ cửa Thị Nại, Nguyễn Huỳnh Đức đồn tại đèo Cù Mông để chống cùng Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng, còn mình thì kéo đại quân ra đánh Phú Xuân do biết rằng lực lượng của Tây Sơn một phần lớn dồn ở Quy Nhơn, thế công thủ ở Phú Xuân đều yếu ớt

Nguyễn Phúc Ánh đi rồi, Nguyễn Văn Thành và Nguyễn Huỳnh Đức hợp sức nhau đánh Trần Quang Diệu, dưới Thị Nại đánh lên, trong Cù Mông đánh ra. Nhưng mặt núi có Nguyễn Quang Huy, mặt bể có Võ Văn Dũng, quân nhà Nguyễn bị đánh bật ra khỏi đất Quy Nhơn

Trần Quang Diệu đốc quân đánh thành thêm kịch liệt

Quân mệt mỏi, tên đạn cạn, lương thực cạn, Võ Tánh liệu không trì thủ được nữa, bèn viết thư ra cho Trần Quang Diệu yêu cầu lúc vào thành đừng sát hại quân dân vô tội. Đoạn mời Ngô Tùng Châu đến nói:

- Thành thế nào cũng mất. Tôi là tướng võ phải chết theo thành, nhưng không muốn cho địch thấy mặt. Còn ngài là quan văn, xin hãy cố mà bảo trọng

Ngô Tùng Châu đáp:

- Võ có trung can, lẽ đâu văn lại không nghĩa khí? Tôi xin phép đi trước ngài. Đoạn về dinh, uống thuốc độc

Võ Tánh sai chất củi khô nơi lầu Bát Giác và rải thuốc súng chung quanh lầu. Nghe tin Võ công sắp tuần tiết, người ái thiếp và người lão bộc xin được chết theo. Công không cho. Hai người đợi Công lên lầu rồi, lấy dây tự trói mình vào cột lầu chung với củi. Công thay áo mào, ung dung bước lên lầu, hướng về Bắc lay năm lay, rồi truyền châm hỏa. Không ai nỡ ra tay. Công đòi hút thuốc. Một điếu thuốc ngon dâng lên. Công hít một hơi dài rồi quăng điếu thuốc vào nơi có thuốc súng. Lửa bốc cháy. Không mấy chốc cả trong lẫn ngoài. Lầu Bát Giác hóa thành một khối lửa cháy hừng hực! Tiếng khóc vang thành! Quân binh Nguyễn Thận hay tin, hồi hả chạy về, cảm kích, nhảy vào lửa theo chủ tướng

Rồi cửa thành mở. Quân Trần Quang Diệu, đội ngũ chỉnh tề, lạng lẽ kéo vào. Tướng sĩ trong thành, bỏ khí giới, đội nào đứng theo đội này, không sợ hãi

cũng không vênh vang. Quang Diệu ban lời khuyến dụ, rồi cho thu hài cốt hai vị trung thân của nhà Nguyễn chôn cất theo lễ. Viên quân binh, người lão bộc và người ái thiếp của Võ công cũng được an táng trong thành bên cạnh mồ Ngô Tùng Châu và Võ Tánh

Quang cảnh thành Quy Nhơn lúc bấy giờ vừa bi vừa hùng

Đó là ngày 27 tháng 5 năm Tân Dậu (1801)

Trước khi thành Quy Nhơn bị Trần Quang Diệu hạ thì thành Phú Xuân đã bị Nguyễn Phúc Ánh hạ rồi. Nguyễn Phúc Ánh kéo thủy quân ra đến Phú Xuân vào cuối tháng 4 năm Tân Dậu (1801)

Quân nhà Nguyễn vào cửa Tư Dung

Tướng Tây Sơn là Phò Mã Nguyễn Văn Trị [98] đem quân ra lập đồn tại Quy Sơn để chống cự. Tiền quân nhà Nguyễn tiến không được. Lê Văn Duyệt và Lê Chất đem quân đánh tập hậu. Lưỡng đầu thọ địch, Văn Trị không chống nổi, bỏ đồn thoát thân. Thủy sư nhà Nguyễn vào cửa Thuận An rồi kéo lên đánh thành Huế. Vua Cảnh Thịnh phải tự mình kéo quân ra cự địch. Tướng tài không có ai. Nữ tướng Bùi Thị Xuân phải đem nữ binh và tượng binh theo hộ giá. Hai bên đánh nhau từ sáng đến trưa thì quân Tây Sơn tan rã. Bùi nữ tướng vừa chỉ huy nữ binh, vừa điều khiển tượng binh, khi thủ khi công tả xung hữu đột, mới bảo vệ Vua Cảnh Thịnh được an toàn. Nhưng rồi liệu thế không trì thủ được nữa. Nữ tướng bèn phò Vua chạy vào thành

Trong thành các đình thần, võ cũng như văn, đều bỏ trốn hết

Không trì hoãn được

Nữ tướng liền thúc quân mở cửa hậu, phò Vua, Thái Hậu và cung quyến chạy ra Bắc. Nguyễn Phúc Ánh sai Lê Chất đem kỵ binh đuổi theo. Nữ tướng truyền nữ binh phò Ngự đi trước, còn mình thì quay trở lại điều khiển tượng binh để chặn quân nhà Nguyễn

Bầy voi lúc ở trước thành Phú Xuân, vì lo bảo vệ Vua, nên chỉ giữ thế thủ, lúc này mới được dịp chiến đấu nên ra uy. Cả bầy thét lên một tiếng rồi xông vào đoàn ngựa đương chạy tới. Ngựa thất kinh, lồng lên và hí vang trời, rồi bỏ chạy tán loạn. Quân Nguyễn không đợi đánh đã tan! Lê Chất vội quay ngựa chạy về Phú Xuân. Bùi nữ tướng cũng thu voi chạy theo Ngự giá

Nguyễn Phúc Ánh vào thành Phú Xuân treo bảng chiêu an

Đất Thuận Hóa từ đây, ngày 3 tháng 5 năm Tân Dậu (1801) vào tay Nguyễn Phúc Ánh

Nguyễn Phúc Ánh bèn sai Lê Văn Duyệt và Lê Chất đem quân vào cứu Quy Nhơn, sai Nguyễn Văn Trương ra đóng ở Linh Gi ang, Phạm Văn Nhân xuống giữ Thuận An, Lưu Phúc Tượng đi đường lên Vạn Tượng mua chuộc Vua Ai Lao và các bộ lạc ở dọc theo biên giới Việt Lào

Lê Văn Duyệt kéo bộ binh qua đèo Hải Vân vào Quảng Nam

Lê Chất đem thủy binh vào sông Trà Khúc ở Quảng Nghĩa

Phạm Cần Chánh trấn thủ Quảng Nam để cho quân Lê Văn Duyệt kéo thẳng vào Quảng Nghĩa gặp quân Lê Chất, rồi cùng Lê Sĩ Hoàng trấn thủ Quảng Nghĩa đánh hai đầu

Quân Nguyễn đông đến 3 vạn, nhưng không chống cự nổi sức mạnh của Phạm, Lê, Lê Chất phải kéo quân chạy ra biển, Lê Văn Duyệt chạy vào Mộ Đức

Ở Mộ Đức, Lê Văn Duyệt lại bị Lê Sĩ Hoàng đánh cho một trận nữa, phải chạy lên núi Thạch Bích tức Đá Vách

Thạch Bích nằm phía tây nam phủ lý Quảng Nghĩa thuộc Nghĩa Hành. Núi cao trên nghìn thước. Đó là ngọn núi cao nhất Quảng Nghĩa. Khí núi không hùng nhưng thế núi rất hiểm. Vách đá dựng ngược, đường đi khúc khuỷu leo leo

Trên núi có người Thượng tục gọi là Mọi Đá Vách thường nổi dậy chống chánh quyền địa phương

Lê Văn Duyệt vốn người Quảng Nghĩa, biết rõ địa thế và tánh tình người Đá Vách, nên có thể lên đó đồn trú lâu dài

Còn Lê Chất chạy ra biển, đóng quân tại Cổ Lũy

Cổ Lũy là một cô thôn nằm trên cửa sông Trà Khúc

Nơi đây xưa kia, người Chiêm Thành đóng đồn ngăn giặc. Đó là một vùng cát trắng mênh mông, phía trước mặt là nơi gi ao thủy của sông Trà và sông Vệ, bên kia sông là thôn Phú Thọ, và phía đông là cửa Đại mênh mông

Cũng như Lê Văn Duyệt, Lê Chất đóng binh chờ dịp vào Quy Nhơn

CẢNH THỊNH RA BẮC THÀNH NGUYỄN PHÚC ÁNH XUNG ĐỀ HIỆU

Nhờ Bùi nữ tướng hộ giá, Vua Cảnh Thịnh cùng cung quyến qua khỏi Linh Giang, ngày 5 tháng 5 năm Tân Dậu (1801). Đến Thanh Hóa phi báo cho Nguyễn Quang Thùy vào rước.

Tới Bắc Thành Cảnh Thịnh ngự nơi cung Vua Lê. Lúc bấy giờ mưa luôn cả tuần

Trong thành nước ngập lênh láng. Nước giụt rồi lại bị địa chấn. Đất trước hoàng cung bị sụt hàng mẫu, sâu đến ba bốn thước

Ở Nghệ An, lầu Tam Tầng nơi Phụng Hoàng thành khi không mà ngã. Thiên hạ đều cho là triệu bất tường

Vào hạ tuần tháng 5 năm Tân Dậu, nhà vua đổi niên hiệu là Bửu Hưng, xuống chiếu nhận lỗi cùng nhân dân và vỗ về tướng sĩ các trấn. Lại cử Thi trung Đại Học Sĩ Ngô Thời Nhậm làm Binh Bộ Thượng Thư, Hiệp biện Đại Học Sĩ Nguyễn Thế Lịch làm Lại bộ Thượng Thư, Thi trung Ngự Sử Phan Huy Ích là Lễ bộ Thượng Thư. Các quan văn võ khác thấy đều được thăng thưởng

Nhà vua còn sai đắp đền Phương Trạch tại Tây Hồ, lấy ngày Hạ chí và Đông chí làm ngày lễ Trời Đất, cho mở khoa thi để tuyển nhân tài

Đến tháng 8, nhà vua truyền hịch đi các trấn để lấy thêm binh, rồi sai Nguyễn Quang Thùy đem quân vào trấn Nghệ An

Qua tháng 11, nhà vua gião Bắc Thành cho hai em là Nguyễn Quang Thiệu, Nguyễn Quang Khanh, tự mình đem quân 4 trấn xứ Bắc và quân Thanh Hóa, Nghệ An non 3 vạn người, kéo binh đến Linh Giã, nữ tướng Bùi Thị Xuân đem 5.000 thủ hạ theo hộ giá

Tướng nhà Nguyễn là Nguyễn Văn Trương và Tổng Phước Lương, Đặng Trần Thường thấy binh thế của Tây Sơn quá mạnh, bỏ Linh Giã rút về Đồng Hới. Nguyễn Phúc Ánh được tin, liền thân chinh, đem đại binh ra tiếp ứng. Đón đại binh tại Đồng Hới. Sai Phạm Văn Nhân và Đặng Trần Thường đem quân ra giữ mặt bộ, sai Nguyễn Văn Trương ra giữ mặt bể

Tháng giêng năm Nhâm Tuất (1802), Vua Bửu Hưng sai Nguyễn Quang Thùy và Tổng Quân Siêu tiến quân lên đánh Trấn Ninh, Đô Đốc Nguyễn Văn Kiên và Tư Lệ Tiết thì đánh lũy Đâu Mâu, Thiệu úy Đặng Văn Tất và Đô Đốc Lục thì đem 100 thuyền chiến chặn ngang cửa Nhật Lệ. Trấn Ninh, Đâu Mâu, Nhật Lệ đều thuộc Quảng Bình

Đó là ba căn cứ quân sự rất trọng yếu ở địa đầu trấn Thuận Hóa. Trấn Ninh ở địa phận xã Phú Ninh, huyện Phong Lộc. Năm Nhâm Dần (1662) Nguyễn Hữu Dật tới nhà Nguyễn đắp lũy Trấn Ninh để ngăn giặc biển, lại đắp lũy Sa Phụ để nương tựa nhau. Họ Trịnh đem quân vào đánh Thuận Hóa, đánh mấy tháng không qua khỏi lũy này, phải rút quân trở về Bắc

Phá Nhật Lệ ở đông bắc huyện Phong Lộc, cũng thuộc xã Phú Ninh. Chu vi ước 5 dặm. Phía đông có gò cát bao la, đồi cao xanh rậm, biên cả chạy quanh ở đông bắc, các núi triều cũng ở tây nam sông Nhật Lệ, tức sông Đồng Hới, chạy ra Phá

Núi Đâu Mâu ở phía tây huyện Phong Lộc, tọa lạc xã Lệ Kỳ. Núi gò trùng điệp, cây cối sầm uất. Đỉnh cao nhọn hình như mào đầu mâu, khí thế hùng vĩ. Chân núi gối sông Nhật Lệ, lũy do chúa Nguyễn đắp để ngăn quân Trịnh, chạy dài dưới chân núi

Lũy Trấn Ninh và Đâu Mâu đã kiên cố lại phòng vệ nghiêm túc, đánh mãi mà không hạ nổi. Vua Bửu Hưng liền đem tất cả binh mã tới đánh Đâu Mâu. Quân trên thành dùng súng đại bác bắn xuống và lấy đá lớn quăng xuống. Quân Tây Sơn lớp bị thương lớp chết rất nhiều. Vua Bửu Hưng sợ muốn rút lui. Bùi nữ tướng không chịu, xin cho ra đốc chiến. Nhận thấy trong những khoảng có súng bắn thì không có đá quăng, mà súng thì bắn xa, dưới chân thành không bị đạn, súng lại không bắn liên tục được, nữ tướng bèn lãnh lệ nhảy vào chân thành. Nữ binh theo gương nhảy theo từng loạt. Vào tới chân thành, chuyển lên vai nhau, trèo vào thành. Lính canh súng và quăng đá không đề phòng. Ở ngoài binh Tây Sơn cứ những nơi không có đạn bắn đá quăng, tiến vào chân thành, và theo phương pháp chuyển vai mà lên. Hai bên đánh xáp lá cà. Đánh từ sáng đến chiều, máu và mồ hôi ướt đầm áo giáp

Trong bài Búi phu nhân ca của cụ Văn Sơn Nguyễn Trọng Trì có đoạn rằng:

*Xuân hàn lãnh khí như tiễn đao
Xuân phong xuy huyết nhiễm chinh bào
Hoàng hôn thành đốc bị già động
Hữu nhân diện tử phù dung kiều
Phu cố trợ chiến Lương Hồng Ngọc
Mộc Lan tòng quân Hoàng Hà Khúc
Thùy ngôn cân quốc bất như nhân
Dĩ cố phương kim tam đình túc*

Nghĩa là:

*Khí xuân lạnh như khí lạnh nơi lưỡi đao bén thoát ra
Gió xuân thổi máu bay thấm đẫm tấm chinh bào
Nơi góc thành tiếng tù và lay động bóng hoàng hôn
Có người dung nhan kiều diễm như đóa hoa phù dung
Thật chẳng khác Lương Hồng Ngọc đánh trống trợ chiến cho ba quân
Và nàng Mộc Lan xông trận nơi sông Hoàng Hà
Ai bảo khăn yếm không bằng người?*

Từ xưa đến nay vững vàng thế ba chân vạc

Đây là tác giả tả Búi nữ tướng lúc đánh thành Đâu Mâu

Thành sắp hạ được thì có tin thủy quân Nhật Lệ bị quân nhà Nguyễn đánh tan

Nguyễn Quang Toàn hoảng hốt ra lệnh lui binh. Không sao cản được, Búi nữ tướng phải mở đường máu để tháo quân. Đô Đốc Kiên và Tư Lệ Tiết không theo kịp, phải đầu hàng

Bửu Hưng Nguyễn Quang Toàn chạy đến Linh Gi ang thì bị tướng Nguyễn là Nguyễn Văn Trương chặn lại. Quân Tây Sơn không còn sức chống cự, Búi nữ tướng lại một phen nữa phải xông tên đạn để đưa Quang Toàn sang sông

Về đến Nghệ An, kẻ thù già còn không quá vài trăm! Búi nữ tướng, mình đầy thương tích, nhìn thấy đoàn nữ binh sông sót, máu me đầm áo, thì lệ anh hùng khôn ngăn

Trong trận Đâu Mâu này, nữ tướng Huỳnh Thị Cúc đã sát cánh cùng Búi nữ tướng hợp lực chiến đấu công thành, liên kết tiếp sức nhau khi mở đường máu rút quân khỏi thành và dốc hết khí lực, tài năng mới đưa được Vua Cảnh Thịnh qua sông

Huỳnh nữ tướng cùng một số nữ binh còn sống ở lại chặn quân nhà Nguyễn

Sáng hôm sau Huỳnh Thị Cúc cùng mười nữ binh áo ướt đầm máu, về đến thành. Vừa trông thấy Búi nữ tướng, Huỳnh Thị Cúc vội vã chạy đến ngã vào lòng

Búi nữ tướng ôm lấy em, Huỳnh nữ kiệt nhìn chị lần cuối rồi tắt thở

Ở Trấn Ninh, Nguyễn Quang Thùy nghe tin đại binh rút lui, liền cũng rút lui. Nhưng không qua nổi Linh Gi ang, phải chạy lên đường núi mà đi, hơn tuần nhật mới về đến Nghệ An

Anh em gặp nhau, Bửu Hưng cùng Quang Thùy ra Bắc, để Nguyễn Văn Thân ở lại giữ Nghệ An. Bùi nữ tướng, thương tích chưa lành, nên xin ở lại Nghệ An điều dưỡng. Nguyễn Phúc Ánh thắng quân Tây Sơn ở Trấn Ninh, Nhật lệ rồi, bèn đem quân về Phú Xuân, để Nguyễn Văn Trương giữ Đồng Hới, Tống Phúc Lương và Đặng Trần Thường giữ Linh Gi ang

Trong lúc Nguyễn Phúc Ánh đem quân ra Đồng Hới thì ở Quảng Nghĩa, Lê Văn Duyệt và Lê Chất đem quân đi lọt được vào Quy Nhơn, Lê Chất đi đường biển vào cửa An Dũ, Lê Văn Duyệt theo đường hẻm Chung Xá vượt qua núi La Sung, hợp nhau ở Bồng Sơn, rồi kéo vào Quy Nhơn. Nghe tin Lê Văn Duyệt và Lê Chất đã vào được Quy Nhơn, Nguyễn Văn Thành, Nguyễn Huỳnh Đức ở Phú Yên kéo quân ra tiếp ứng

Quân Tây Sơn do Võ Văn Dũng, Nguyễn Quang Huy, Nguyễn Văn Lộc điều khiển, chia nhau ra chặn đánh

Trận đánh lớn nhất là trận đánh ở Kỳ Sơn, giữa Nguyễn Văn Lộc và Lê Văn Duyệt và Nguyễn Văn Thành

Kỳ Sơn ở phía đông nam thành Quy Nhơn

Đó là một hòn thổ sơn chạy dài theo hướng bắc nam, bao quanh đến vài mươi dặm. Hình núi không đều, hai đầu mở rộng và cao, chính giữa hơi eo và thấp. Ở đầu phía bắc nổi lên hai đỉnh đứng song song, một gọi là Phụng Sơn, một gọi là Xuân Sơn. Đầu phía Nam, một ngọn nửa cao suýt soát hai ngọn kia, gọi là Mai Sơn. Trên núi có nhiều hòn đá to lớn và có một cái hầm rộng lớn ăn sâu vào núi, gọi là Quy Khanh tức Hầm Rùa, vì trước miệng hầm có hòn đá lớn hình giống con linh quy. Thế núi rất hiểm trở

Nguyễn Văn Lộc là người Kỳ Sơn, biết rõ những nơi hiểm yếu. Với 8.000 quân, phục hơn 20 chỗ, đại phá được 3 vạn quân của Lê Văn Duyệt và Nguyễn Văn Thành

Nhờ vậy mà quân nhà Nguyễn không đến gần được thành Quy Nhơn. Quân trong ngoài ra vào không trở ngại. Quân nhà Nguyễn đóng giữ mặt bắc ở Thạch Tân và mặt bể ở Cách Thử, Thị Nại. Quân Tây Sơn cũng đóng yên trong và ngoài thành, gờm nhau với quân nhà Nguyễn

Chợt Trần Quang Diệu được tin quân Tây Sơn bị thua ở Nhật Lệ, Trấn Ninh, Nguyễn Phúc Ánh đã hoàn toàn làm chủ đất Thuận Hóa thì thất kinh, bàn cùng các tướng.

- Binh mã đã bị hao ở Trấn Ninh và Nhật Lệ quá nhiều, lực lượng ở Bắc Thành không còn mấy. Nếu Nguyễn Phúc Ánh kéo quân đến đánh thì Bắc Thành không thể trì thủ được lâu. Ta phải đem quân về cứu, kéo Bắc Thành thất thủ nữa thì Quy Nhơn có giữ vững cũng không ích gì. Vậy nên bỏ thành Quy Nhơn. Võ tướng quân cùng tôi đem đại binh ra Bắc. Nguyễn Quang tướng quân

đem binh đóng ở Dương An, Nguyễn Văn tướng quân về đóng ở Kỳ Sơn, để chia bớt lực lượng của quân Nguyễn. Không nên đóng quân trong thành mà bị địch bao vây

Sắp đặt xong, Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng cùng các bộ tướng đem 3.000 quân, 80 thớt voi, theo đường thượng đạo sang Lào để ra Nghệ An, vào thượng tuần tháng 3 năm Nhâm Tuất (1802)

Sau khi quân Tây Sơn bị đại bại ở Nhật Lệ và Trấn Ninh, thì đất Thuận Hóa từ Hải Vân Sơn đến Linh Gi ang hoàn toàn thuộc về nhà Nguyễn

Ngày 2 tháng 7 năm Nhâm Tuất (1802), Nguyễn Phúc Ánh xưng đế, đặt niên hiệu là Gia Long

Lên Ngôi vua rồi, Gia Long sai Trịnh Hoài Đức, Ngô Nhân Tĩnh đem phẩm vật và những ấn sách của nhà Thanh đã phong cho Tây Sơn, sang nộp cho Thiên Triều và xin cho mình làm An Nam Quốc Vương thay thế Tây Sơn

Liên đó Nguyễn Phúc Ánh kéo đại binh đi đánh Bắc Hà, sai Nguyễn Văn Trương lãnh thủy binh, Lê Văn Duyệt và Lê Chất lãnh bộ binh, đi trước

Tháng 6, quân bộ qua sông Linh Gi ang, tiến lên đóng ở Hà Trung, quân thủy vào cửa Hội Thống, rồi cùng đánh phá các đồn lũy của Tây Sơn. Viên trấn thủ Nghệ An là Nguyễn Văn Thuận bỏ thành chạy ra giữ đồn Tiền Lý ở Diễn Châu

Lúc bấy giờ Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng đã đến Quy Hợp. Đường đi khó khăn, hết đèo lại dốc, phần lam sơn chướng khí, phần rắn độc thú dữ, phần bị bọn thổ ty theo nhà Nguyễn như Hà Công Thái, Nguyễn Đình Ba... đột kích, đoàn tùy tùng Trần Quang Diệu bị hao hụt dần dần. Khi đến Nghệ An thì mười phần chỉ còn ba bốn. Đoàn tượng binh chỉ còn mười thớt! Tướng sĩ hầu hết đều bị sốt rét rừng. Trần Quang Diệu bị phù thũng, đi đứng khó khăn

Trần Quang Diệu kéo quân xuống Hương Sơn. Tướng nhà Nguyễn là Võ Doãn Văn, Lê Đức Định dẫn Man binh đến đánh bất thành linh. Trờ tay không kịp, quân sĩ bị giết sạch! Trần Quang Diệu cùng các bộ tướng Từ Văn Chiêu, Nguyễn Văn Giáp, Lê Văn Diêm, Nguyễn Văn Miên, Võ Văn Dũng đều bị bắt

Ở Diễn Châu, Bùi nữ tướng hay tin, liền đem nữ binh đi giải cứu

Đến Giáp sơn thì giải cứu được. Chạy đến sông Thành Chương thì bị quân nhà Nguyễn chặn đánh. Quân Tây Sơn liều chết lẫn xả vào chém giết quân Nguyễn. Bùi nữ tướng và đoàn nữ binh xông vào đầu thì binh Nguyễn rã đến đó. Nhưng quân Nguyễn quá đông, quân Tây Sơn dần dần bị yếu thế. Các tùy tướng lớp bị chết, lớp bị bắt trở lại. Chỉ có Bùi nữ tướng, Trần Quang Diệu và Võ Văn Dũng thoát khỏi. Song Trần Quang Diệu kiệt sức đi không nổi nữa. Nữ tướng phải lo bảo vệ chồng, không rảnh tay chống cự cùng binh tướng nhà Nguyễn, nên cả hai vợ chồng đều bị sa cơ. Một mình Võ Văn Dũng thoát được. Nhưng chạy ra đến Nông Công (Thanh Hóa), bị bọn Lê Văn Pháp, Phạm Ngọc Thụy kéo dân địa phương ra bao vây. Một mình không chống nổi đám đông. Võ bị bắt trở lại

Trần Quang Diệu, Bùi nữ tướng, Võ Văn Dũng đều bị đóng cũi giải về Nghệ An nạp cho Nguyễn Phúc Ánh

Dọc đường Võ Văn Dũng phá cũi thoát thân, Bùi nữ tướng không nỡ bỏ chồng, đành ở lại để cùng chết

Đẹp yên Nghệ An, Nguyễn Phúc Ánh xua quân ra đánh Thanh Hóa

Độc trấn là Nguyễn Quang Bàn khiếp sợ mở thành đầu hàng. Đô Đốc Đặng Xuân Bảo cương quyết:

- Làm tướng chỉ biết đánh chứ không biết đầu

Rồi hô lớn:

- Quân sĩ, ai muốn theo tôi? Vài ngàn quân sĩ dạ to một tiếng rồi cùng chủ tướng xông ra thành

Quân Nguyễn đông như kiến. Nhưng quân Tây Sơn không chút e dè. Tướng lướt đi trước, quân đi sau giáo gươm đâm chém, như mưa xối bão táp, không ai chống đỡ nổi. Nhưng rồi quân Nguyễn chạy ra xa dùng tên đạn bắn. Xông qua mũi tên làn đạn, hết lớp này đến lớp khác, quân Tây Sơn bị chết lần lữa. Đặng Xuân Bảo bị trúng đạn té quy. Quân Nguyễn ủa ra bắt sống

Quân Nguyễn Phúc Ánh kéo vào thành, Nguyễn Phúc Ánh dụ hàng

Bảo nhất định không hàng, nhin ăn năm ngày không chết, bèn đập đầu vào vách tuấn tiết

Lấy được Thanh Hóa rồi quân Nguyễn Phúc Ánh rầm rộ kéo ra Bắc Thành

Lực lượng Bắc Thành lúc bấy giờ đã quá yếu. Bao nhiêu tinh binh, nhà vua đã đem đi đánh Trấn Ninh và Nhật Lệ, tân quân ở các trấn về, chưa tập luyện được thành thực, nên vừa giáp trận đã rã rời

Quân Nguyễn Phúc Ánh rầm rộ kéo đến Thăng Long. Quân Tây Sơn nghe tin khiếp đảm, bỏ thành trốn gần hết. Liệu không thể chống giữ nổi, Đại Đô Đốc Nguyễn Văn Tuyết và phu nhân là bà Trần Thị Lan đưa Vua Bửu Hưng cùng cung quyến sang sông Nhị Hà chạy lên vùng núi phía Bắc. Đô Đốc Nguyễn Văn Tứ, Tư Mã Nguyễn Văn Dụng theo hộ giá

Để ngăn giặc đuổi theo, Nguyễn Quang Thùy cùng Đô Đốc Trương Đăng Đồ tức Tú Đức Hầu và phu nhân ở lại giữ thành [99]. Thế giặc mạnh như bão táp, không sao địch được, hai ông bà Tú Đức Hầu phò Nguyễn Quang Thùy chạy về ngả Sơn Tây, để cho giặc đuổi theo mình chứ không đuổi theo Vua và cung quyến

Đoàn Ngự giá đến Xương gi ang, đêm nghỉ ngơi nhà dân địa phương, bị kẻ bắt lương đi cáo giác. Quân nhà Nguyễn kéo đến vây đánh, Nguyễn Văn Tứ và Nguyễn Văn Dụng bị tử trận. Hai ông bà Đô Đốc Tuyết phá được vòng vây, phò xa giá chạy được mười dặm nữa thì quân nhà Nguyễn do Lê Chất chỉ huy đuổi kịp. Giáp mặt Lê Chất, Đô Đốc Tuyết hỏi:

- Nhà ngươi quên ơn chúa cũ?

Chất đáp:

- Ngủ Tử Tư chỉ nhớ đến thù cha

Đô Đốc truyền phu nhân phò Ngự giá chạy trước, còn mình thì kịch chiến cùng Lê Chất. Một mình tả xông hữu đột, quân Nguyễn núng thế toan thoái lui, thì một phát súng bắn trúng Đô Đốc té nhào

Quân Nguyễn liền đuổi theo Ngự giá

Trần phu nhân hết sức chống cự, nhưng ít không thắng nổi đông, cả đoàn đều bị bắt. Không thể để địch làm nhục, phu nhân liền tự sát cùng với Thái Hậu Bùi Thị Nhạn

Vua Bửu Hưng cùng cung quyến đều bị giải về Thăng Long

Đó là ngày 16 tháng 6 năm Nhâm Tuất (1802)

Mấy hôm sau Nguyễn Quang Thùy và vợ chồng Tú Đức Hầu cũng bị bắt ở Sơn Tây, Nguyễn Quang Thùy đập đầu tuân tiết. Tú Đức Hầu cùng phu nhân rút gươm tự sát

Nhà Tây Sơn mất!

SỰ TRẢ THÙ CỦA NHÀ NGUYỄN ĐỐI VỚI NHÀ TÂY SƠN

Tháng 7 năm Nhâm Tuất (1802), Nguyễn Phúc Ánh trở về Phú Xuân, đem Vua tôi nhà Tây Sơn ra báo thù

Tất cả các võ tướng đều bị tử hình, Trần Quang Diệu bị lột da, các tướng khác bị voi chà, người trăm quyết

Từ vị đại tướng đến viên tùy tướng, thầy thầy đều giữ bản sắc anh hùng, không một nét sợ hãi, không một lời cầu nài, hiên ngang, khẳng khái

Riêng đối với Bùi Thị Xuân, Nguyễn Phúc Ánh dùng hình phạt khốc liệt nhất quán cô kim! Vốn nghe danh nữ kiệt, Nguyễn Phúc Ánh truyền đem đến xem mặt, Nguyễn Phúc Ánh tự đắc hỏi:

- Ta và Nguyễn Huệ, ai hơn?

Nữ kiệt ung dung đáp:

- Nói về tài ba thì Tiên Đế ta bách chiến bách thắng, hai bàn tay trắng dựng nên cơ đồ. Còn nhà ngươi bị đánh phải trốn chui trốn nhủi, phải cầu viện ngoại bang, hết Xiêm đến Pháp. Chỗ hơn kém rõ ràng như ao trời nước vũng. Còn nói về đức độ, thì Tiên Đế ta lấy nhân nghĩa mà đối xử với kẻ trung thần thất thế, như đã đối với Nguyễn Huỳnh Đức, tôi nhà ngươi. Còn nhà ngươi lại dùng tâm của kẻ tiểu nhân mà đối với những bậc nghĩa liệt, đã hết lòng vì chúa, chẳng nghĩ rằng ai có chúa này, ái thích kẻ tôi trung của người tức là khuyến khích tôi mình trung với mình. Chỗ hơn kém cũng rõ ràng như ban ngày và đêm tối. Nếu Tiên Đế ta dùng thừa long sớm, thì dễ gì nhà ngươi trở lại đất nước này

Nguyễn Phúc Ánh hỏi gần:

- Nhà ngươi có tài sao không giữ ngai vàng cho Cảnh Thịnh?

Nữ kiệt đáp:

- Nếu có thêm một nhi nữ như ta nữa thì cửa Nhật Lệ không dễ gì mà lạnh. Cửa Nhật Lệ không dễ lạnh, thì nhà ngươi cũng khó mà đặt chân lên đất Bắc Hà
Nguyễn Phúc Ánh hỏi có muốn xin ân xá không?

Nữ kiệt đáp:

- Ta đâu có sợ chết mà phải chịu nhục, hạ mình trước một kẻ tiểu nhân đắc thế? Nguyễn Phúc Ánh căm gan, dần từng tiếng

- Không chịu nhục? Ta sẽ làm cho mi biết nhục

Liên truyền lệnh: Đem Bùi Thị Xuân về Bình Định, cởi bỏ hết quần áo, cột đứng trên tù xa đẩy đi khắp các nơi thị tứ

Nhân dân Bình Định nghe tin, không ai bảo ai, mà mỗi lần xe nữ kiệt đi qua, thì nhà hai bên đường đều đóng kín cửa, người đi đường, người nhóm chợ, đều ngoảnh mặt bỏ tránh xa

Xe đến vùng Đập Đá là nơi dẹt lưa, thì những tấm lưa tinh khô bay tung vào xe. Lốp bị bọn tướng sĩ hộ tống vung gươm chém đứt, theo gió bay lên không trung, lốp rơi vào xe phủ kín châu thân nữ kiệt

Nữ kiệt lại bị giải về Phú Xuân, Nguyễn Phúc Ánh hỏi:

- Đã biết nhục chưa?

- Nhục nào có vương vào thân ta, mà chính đổ lên đầu nhà ngươi, con người tánh độc hơn sài lang, lòng nhớp hơn cầu trệ

Nguyễn Phúc Ánh tức giận, truyền bắt mấy người con của nữ kiệt đem ra giết trước mặt nữ kiệt: Mấy người con nhỏ thì sai lực sĩ bỏ vào bao vải, đánh nát thây. Còn người con gái lớn thì cho voi xé xác. Thấy voi đến, người con gái hoảng sợ kêu lên

- Mẹ ơi! Cứu con với!

Nữ kiệt hét lớn:

- Con nhà tướng không được khiếp nhược

Người con gái liền nhắm mắt thọ hình, không một tiếng rên rĩ. Đến lượt nữ kiệt

Chúng trói nữ kiệt để nằm ngửa trên cỏ. Ba hồi trống dứt, một con voi to lớn hung hăng chạy đến, giơ chân toan chà. Nữ kiệt trợn mắt hét một tiếng như sấm nổ. Con voi thất kinh thối lui. Bị nài giục, voi bước tới một lần nữa, nhưng vừa bước tới liền dừng bước ngay, thúc mấy cũng không dám tiến. Lính lấy giáo đâm, voi thét lên một tiếng rồi bỏ chạy

Nguyễn Phúc Ánh tức mình, sai dùng hình phạt diêm thiên đẳng. Chúng lấy vải nhúng sáp nóng đem quấn khắp mình nữ kiệt, rồi đem cột nữ kiệt nơi trụ sắt dựng giữa trời. Đoạn châm lửa đốt. Nữ kiệt bình tĩnh, nét mặt không chút thay đổi. Lửa cháy phừng phực từ dưới lên trên, sáng chói thấu mây. Ai nấy đều xúc động

Riêng Nguyễn Phúc Ánh tỏ vẻ hân hoan! Lửa cháy hồi lâu. Bốn bề im phăng phắc. Bỗng một tiếng nổ. Sọ nữ kiệt vỡ. Một lần thanh quang bay vút lên tầng xanh!

Xử tướng võ xong, xử đến các quan văn. Phần nhiều đều được tha về cho làm ăn

Riêng Ngô Thời Nhậm và Phan Huy Ích thì bị giải về Thăng Long và đánh đòn tại Văn Miếu. Phan Huy Ích còn sống trở về nhà. Ngô Thời Nhậm bị Đặng Trần Thường đánh chết

Đặng Trần Thường là một danh sĩ Bắc Hà. Lúc Ngô Thời Nhậm được Vua Quang Trung trọng dụng, thì Đặng Trần Thường đến xin Ngô tiến cử. Trông thấy vẻ khúm núm làm mất phong độ của kẻ sĩ, Ngô thét bảo Thường:

- Ở đây cần dùng người vừa có tài vừa có hạnh giúp Vua cai trị nước, còn muốn vào lòn ra cúi thì đi nơi khác. Đặng Trần Thường hổ thẹn ra về, rồi mang khăn gói vào Nam, phụng sự Nguyễn Phúc Ánh. Nay đặc thể liền trả thù xưa

Đó là đối với bề tôi nhà Tây Sơn. Còn đối với nhà Tây Sơn thì Nguyễn Phúc Ánh chém tất cả dòng họ, từ Vua Bửu Hưng, cho tới một em bé mới sanh mà đã lọt vào ngục thất. Lại truyền đào mả Vua Thái Đức và Vua Quang Trung, nghiền xương đổ xuống bể. Còn sọ thì đem xiềng nơi ngục thất trong hoàng cung để làm lọ đi tiểu

Để nhỏ cỏ cho sạch gốc, Nguyễn Phúc Ánh sức mọi nơi truy tầm những bà con gần xa của họ Nguyễn Tây Sơn, và những tướng tá của Tây Sơn còn trốn tránh nơi sơn dã

Hai người con Vua Thái Đức là Văn Đức, Văn Lương và cháu nội, con Nguyễn Bảo, là Văn Đẩu, nương nấu nơi Mộ Điền, vùng An Khê. Vua tôi nhà Nguyễn biết nhưng sợ người Thượng, không dám đến bắt. Mãi đến năm Minh Mạng thứ 12 (1832) thấy tình thế đã yên, ba chú cháu mới đem nhau về thăm quê cũ ở Kiên Mỹ. Bọn bắt lương đi mật báo. Quân nhà Nguyễn đến vây bắt giải về Phú Xuân giết chết

Các danh tướng giúp nhà Tây Sơn dựng nghiệp, phần lớn đã qua đời, như:

- Nguyễn Văn Tuyết đã cùng vợ con tuần nghĩa sau khi thất thủ Bắc Thành
- Võ Văn Nhậm bị Nguyễn Huệ giết chết
- Đặng Xuân Bảo hy sinh trong trận Nguyễn Phúc Ánh đánh lấy Thanh Hóa
- Ngô Văn Sở bị chìm xuống sông vì nạn Bùi Đắc Tuyên
- Lê Văn Hưng bị Cảnh Thịnh nghe lời Bùi Đắc Tuyên giết chết
- Võ Đình Tú bị trúng tên chết lúc Nguyễn Phúc Ánh đem đại binh đánh

Quy Nhơn

- Lê Văn Trung bị Cảnh Thịnh giết

Còn sống ở ngoài tầm nanh vuốt của Gia Long chỉ được ít người: Võ Văn Dũng, Đặng Văn Long, Đặng Xuân Phong, Phan Văn Lân, Phạm Công Chánh, Lê Sĩ Hoàng, Nguyễn Văn Huy, Nguyễn Văn Lộc

Sau khi thoát nạn, Võ trở về Phú Phong, rồi lên An Khê, chiêu mộ được một số người Thượng, chuẩn bị việc phục thù. Lấy hòn Hời Sơn ở Trinh Tường (Bình Khê) làm căn cứ quân sự. Do đó mà Hời Sơn còn có tên là hòn Ông Dũng

Nghe tin Đặng Văn Long ẩn nấu ở Vân Hội (Tuy Viễn) bèn tìm đến bàn đại sự

Đặng Văn Long, sau trận Đổng Đa thì đã có ý lui gót. Nhưng vì mấy kẻ bề tôi của Lê Chiêu Thống không nghĩ đến tội công răn của mình, cứ nổi lên chống lại nhà Tây Sơn, nên Đặng phải nán lại để đánh dẹp. Đến khi thấy Cảnh Thịnh đề cho quần thần lộng hành, mỗi nước sanh rồi, Đặng bèn từ chức, trở về An Nhơn mở trường dạy võ. Nhưng rồi thấy kẻ học võ lúc này không có chí lớn, ai nấy cũng chỉ nghĩ đến lợi riêng, Đặng liền đóng cửa trường, lên núi làm rầy.

Võ Văn Dũng đến, Đặng mừng được gặp lại cố tri. Nhưng khi nghe Võ bàn đến chuyện phục hưng thì lắc đầu, đáp:

- Tôi ra giúp nhà Tây Sơn đâu phải vì nhà Tây Sơn mà chính vì Tổ quốc. Nếu giặc Thanh không mang quân sang xâm lấn nước ta, thì tôi mãi làm con hạc nội, máu đầu dính đến tay. Còn về nhà Tây Sơn, chính Cảnh Thịnh đã làm mất. Song nếu Vũ Hoàng không bỏ đích lập thứ thì đâu đến nỗi nước này?! Nay đất đã mất mà lòng người cũng mất, hỏi còn mong làm được việc gì nữa? Mà dù có làm được nữa thì làm để làm gì, nếu không phải để tranh chiếm ngôi báu? Tranh cho ai? Cho nhà Tây Sơn hay cho chính mình? Thôi, trên ba mươi năm trời đánh nhau, nhân dân đã điêu đứng rồi, không nên gieo rắc thêm tang tóc.

Võ ra về, Đặng lên ở luôn trên núi. Trong nơi mây khói, không ai biết Đặng ở ngọn núi nào trong dãy Nam Sơn.

Ý kiến của Đặng Văn Long không lay chuyển ý chí của Võ Văn Dũng nổi.

Về Bình Khê, Võ Văn Dũng tiếp tục xây dựng lực lượng chiến đấu. Toàn vùng An Khê và những vùng ở hai bên bờ sông Côn, như Tiên Thuận, Vĩnh Thạnh, Đồng Phú, Hà Nhung, Trinh Tường, Phú Lạc, Phú Phong, Kiên Mỹ... đều nằm trong phạm vi hoạt động của Võ công. Nhưng được ít lâu, người Thượng Xà Đăng bị nhà Nguyễn mua chuộc, rục rịch làm phản. Công phải bỏ hết cơ sở, đem ba chú cháu Văn Đức, Văn Lương, Văn Đầu lên ẩn náu tận trên Núi Xanh.

Ca dao địa phương có câu:

Củ lang đồng Phú, đổ phụng Hà Nhung

Chàng bòn thiếp mót để chung một gùi

Chẳng qua duyên nợ sứt sùi

Chàng giận chàng đá cái gùi chàng đi..

Chim kêu dưới suối Từ Bi

Nghĩa nhân còn bỏ hướng chi cái gùi

Đó là mượn thể tỷ để nói về việc bất hòa giữa Võ công và người Thượng.

Võ công lên Núi Xanh ở cùng ba chú cháu Văn Đức cho đến khi ba chú cháu bị sa vào lưới Vua Minh Mạng.

Còn trơ trọi một mình, công vẫn sống một cách tự tại ngót mười năm nữa. Công mất dưới triều Thiệu Trị, không rõ năm nào, sống trên chín mươi tuổi.

Mãi đến khoảng Đồng Khánh, Thành Thái (1885-1907), con cháu mới lấy cốt đem về chôn ở Phú Phong.

Cụ Văn Sơn Nguyễn Trọng Trì có bài Vịnh Võ Đô Đốc:

*Tạo vật khôn hào kiệt
Y tương sử hữu vi
Công danh vị tức ngôn
Hoặc tác xuất thể ty (tư)
Võ công dũng quán quân
Bách chiến khởi Tây thù
Thiên phương yếu trung nguyên
Đãi phi nhất mộc chi
Thoát thân tứ thập niên
Thế nhân thức công thù
Đản kinh sơn thạch gì an
Hữu thử hùng báo ty (tư)
Ngã diệc chí phương ngoại
Bạch đầu vị phùng sư
Niên niên hạnh thể phóng
Thảng toại dữ thể từ
Tùng công du Ngũ Nhạc
Khê thủ thôn linh chi
Kim cốt hoán lục tử
Khiêm nhiên từng sao phi*

Nghĩa là:

Tạo hóa làm khôn đồn kẻ hào kiệt
Ý muốn cho họ làm một việc gì
Công danh không đủ nói,
Hoặc giả bày ra cơ hội để họ thoát đời
Cái dũng của Võ công thật quán quân,
Từ biên giới phía Tây nổi lên, trăm trận trăm thắng
Nhưng trời muốn dứt nửa chừng
Thì một cây không chống nổi
Thoát mình khỏi nạn ngót bốn mươi năm
Người đời ai biết ông?
Sống lâu ngày trong nơi núi vây đá chất
Ông có tư thế mạnh như gấu như hùm
Tôi cũng có ý muốn xuất thế,
Nhưng đã bạc đầu mà chưa gặp được thầy
Làm quan may được đuổi về
Năm năm rảnh rang
Muốn thoát khỏi cuộc đời
Theo ông đi dạo chơi khắp năm ngọn núi Tiên
Cúi đầu ăn cỏ linh chi,

Xương vàng đổi tủy xanh
Nhẹ nhàng bay theo sóng từng
Ngoài Võ Văn Dũng, còn một số lương tướng nữa thoát luật ác nghiệt của Gia Long, như:

+ Đặng Xuân Phong năm Cảnh Thịnh thứ ba, được thăng chức Thái Phó, ban tước Huyện Công Tuy Viễn. Đến khi Nguyễn Bảo bị giết, bà họ Trần đem con cháu lên An Khê lánh nạn, thì Đặng công từ quan lui về Đồng Hòa dưỡng lão. Được năm năm, nghe tin Phú Xuân thất thủ, Vua Cảnh Thịnh chạy ra Bắc Thành, Công mở tiệc mời thân bằng cố hữu đến, nói:

- Kẻ hào kiệt ra phò nhà Tây Sơn, phần nhiều đều là bậc trung nghĩa. Nhưng hầu hết đều dày công dày sức trong lúc xây dựng, mà không một ai đủ khả năng chống đỡ trong lúc ngã nghiêng! Nay mai mà Nguyễn Phúc Ánh thu trọn cả Bắc Nam, thì đất bằng nổi sóng, đám cự thần nhà Tây Sơn, không còn chỗ đặt tay chân. Nếu đợi nước đến trôi, thì không còn nhảy kịp nữa

Mấy hôm sau, có người đến thăm, thì thấy nhà không vườn trồng. Đặng công đưa gia quyến đi lúc nào và đi về đâu, không một ai hay biết

+ Phan Văn Lân, lo việc biên phòng, nghe tin Cảnh Thịnh đoạt sự nghiệp của Thái Đức, than dài một tiếng: - Luân thường đã dứt, sự nghiệp không thể nào vững được lâu! Rồi giã o công việc trong quân cho vị phó tướng, về An Thái thăm thầy. Thầy đã mất rồi, phò mã Trương Văn Đa cũng đã mất. Nơi xưa không còn ai là người cũ. Công bèn hỏi thăm phần mộ, ra thắp hương lạy thầy, ra đi... Như đám mây trôi trên ngàn thăm

+ Phạm Công Chánh trấn thủ Quảng Nam, Lê Sĩ Hoàng trấn thủ Quảng Nghĩa, nghe tin Bắc Thành thất thủ, liền mở kho phân phát hết quân lương quân trang cho binh sĩ, cho mọi người về quê quán làm ăn, còn mình thì một thương một ngựa ra đi. Phạm Công Chánh về ẩn núi Phương Phi tại Phù Cát, sau ra Cao Bằng. Lê Sĩ Hoàng về Quảng Nam, lên ẩn nơi Ngũ Hành Sơn

+ Nguyễn Quang Huy, Nguyễn Văn Lộc ở Quy Nhơn, cũng như Phạm Công Chánh, Lê Sĩ Hoàng ở Quảng Nam, Quảng Nghĩa, sau khi được tin Vua Cảnh Thịnh bị bắt, thì giải tán quân đội. Ông Lộc về Kỳ Sơn, dùng Hầm Rùa làm nơi trú ẩn. Ông Huy lên Dương An nung nấu, thỉnh thoảng về Phú Yên thăm quê hương, và ra Kỳ Sơn thăm ông Lộc

Trừ Võ Văn Dũng, Nguyễn Quang Huy cũng như Nguyễn Văn Lộc và hầu hết các tướng còn sống sót, không một ai nuôi chí phục thù

Một hôm ông Lộc hỏi ông Huy:

- Cự thần nhà Tây Sơn, vẫn cũng như võ, còn khá nhiều tay tài tuấn, sao không hợp sức lại để lo việc phục hưng? Như thế chẳng ra là không tận trung với cự chúa hay sao?

Ông Huy đáp:

- Những anh hùng nghĩa sĩ, ra giúp nhà Tây Sơn từ ngày mới khởi nghĩa cho đến nay, không ai phụ nhà Tây Sơn. Tất cả đều lo tròn bổn phận cho đến giờ

chót, như thế là tận trung. Nay nhà Tây Sơn đã không còn nữa thì chúng ta còn trung với ai? Bầy tôi của Vua Lê Chiêu Thống bo bo giữ lòng trung với cổ chủ, nổi dậy đánh ở miền Bắc, hết lớp này đến lớp khác, đã chẳng lợi gì cho nhà Lê mà còn làm khổ dân hại nước. Phải nghĩ đến dân đến nước trước. Không có thể làm lợi cho dân cho nước thì nằm yên chờ không nên gây thêm rối. Trung với một người, một nhà mà làm hại cho dân cho nước, thì trung ấy, kẻ chân chính không nên nghĩ đến. Trung ấy không phải là trung

Nguyễn Phúc Ánh dò biết tung tích của một số cựu tướng nhà Tây Sơn, tìm đủ cách để tận diệt. Nhưng núi non đã hiểm trở lại thêm người địa phương che chở, nên mọi người đều sống yên. Không bắt giết được, Nguyễn Phúc Ánh bèn dụ hàng, nhưng không người nào đáp ứng

Bảo quốc nhất thân đô thị đảm

Gi ao tình thiên tải chỉ luân tâm [100]

Nhà Nguyễn đối với nhà Tây Sơn vô cùng khắc nghiệt. Quạt mả Vua Thái Đức, Vua Quang Trung, chém giết dòng họ, tương tá nhà Tây Sơn đến thế, Nguyễn Phúc Ánh chưa cho là đủ, còn truyền đào mồ mả của cha ông hai nhà anh hùng áo vải và của những người đã theo nhà Tây Sơn và đã chết trước khi non sông đổi chủ

Quan quân nhà Nguyễn chú ý nhất là những mồ mả ở trong vùng đất Tây Sơn

Trước hết là mộ ông Nguyễn Phi Phúc

Truyền rằng mộ nằm trên dãy Hoành Sơn, thôn Trinh Tường

Tìm khắp nơi, thì thấy sát chân núi phía đông, khoảng giữa, nổi lên một trảng đất lum lum, trong khoảng này dáng núi hơi cong cong. Đứng phía trước trông vào thì phẳng phất giống một chiếc ghế bành vĩ đại, mà lưng và tay tựa vào núi, còn mặt ghế là trảng đất. Trên trảng đất, nằm song song hai tảng đá xanh to lớn, hình chữ nhật. Người ta bảo đó là mộ của vợ chồng Nguyễn Phi Phúc. Bọn đào mồ mừng rỡ, ra sức cạy hai tảng đá lên. Hài cốt không thấy đâu mà chỉ thấy bốn chum dầu phụng đã lung, trong mỗi chum có một ngọn đèn chong đương cháy [101]

Ai cũng biết bốn chum dầu đó là của nhà Tây Sơn chôn, song mục đích để làm gì, thật không ai biết. Biết rằng không phải mộ ông Phúc, quân nhà Nguyễn tìm khắp nơi, song không thấy dấu tích

Những mả vôi to lớn ở trong vùng Bình Khê đều bị quạt

Có ba khóm lớn nhất, một ở bờ sông Côn phía Trinh Tường, một ở thôn Phú Lạc, một ở thôn Kiên Mỹ, trên bờ sông Côn. Xương cốt đều ném xuống sông! Những ngôi mộ này là mộ của các vị đại thần phò Vua Thái Đức

Ở thôn Trường Định cũng có ba ngôi mộ rộng lớn và rất kiên cố của đại thần nhà Tây Sơn. Nhưng khi nghe tin Quy Nhơn bị Phúc Ánh chiếm thì gia đình người khuất liền đục bỏ bia cũ, thay vào tấm bia mới mang tên đàn bà. Nhờ vậy mà khỏi bị quạt [102]

Nhà Tây Sơn đẩy cỏ không sạch nên nhà Nguyễn mọc trở lại. Để nhà Tây Sơn khỏi mọc lại, Nguyễn Phúc Ánh cho đẩy tận gốc. Nhưng than ôi, đến cả gốc cỏ đã khô gần mục mà cũng bị đẩy! Quả là độc thủ! Để tránh nạn tru di, con cháu những người có liên hệ ít nhiều đến nhà Tây Sơn, phần nhiều đều phải thay tên đổi họ, đi ẩn náu ngoài xứ lạ nơi xa

Chính sách đẩy cỏ thật sạch gốc của Gia Long làm lụy chẳng những người mà còn đến cả vật, nhất là vùng Tây Sơn

Sách vở, giấy tờ đều bị tiêu hủy. Điển hình là những tập gia phả của họ Võ ở Phú Phong, họ Bùi ở Xuân Hòa, họ Đặng ở Đồng Hòa, họ Trần ở Trường Định... Cho đến những bộ sử, những tập thơ văn... sản xuất đời Tây Sơn cũng cấm không được lưu hành, tàng trữ, như bộ Trần Triều Thông Sử Cương Mục của Lê Văn Nhân ở An Nhơn, phụng chiếu soạn năm Quang Trung thứ tư (1791), bộ Lê Triều Thực Lục do Võ Xuân Hoài tổng tu dưới triều Cảnh Thịnh... Những tập thơ Hán có Nôm có của nhóm Tứ Tài Tử ở Tuy Viễn và Song Hoài Thi Xã ở Bồng Sơn, tập thơ ca văn tế bằng chữ Nôm của La Xuân Kiều ở Phù Cát v.v..

Những môn võ thời Tây Sơn thường dùng, một số bị cấm. Thời Tây Sơn võ nghệ rất thịnh. Có bốn môn nổi tiếng là Côn, Quyền, Kiếm, Cổ. Nhưng khi đem áp dụng vào việc binh thì quyền thay thế bằng kỳ

Côn, quyền, kiếm thời nào cũng có, nơi nào cũng có. Chỉ có môn kỳ và cổ e chỉ Bình Định mới có và chỉ đời Tây Sơn mới dùng

Kỳ là cờ - lá cờ vuông mỗi bề rộng chừng hai sải dẹt bằng thao càn rất dày rất chắc, trừ phía kết vào cán cờ, ba phía kia đều móc sắt thay tua. Lá cờ vừa dùng để chỉ huy vừa dùng để giết giặc. Phải là người có sức mạnh và có võ giỏi, mới sử dụng được

Cổ là trống. Trống lớn như trống châu. Khi tập luyện thì đứng trên hai khối gỗ tròn lớn gấp đôi quả bưởi. Đôi chân phải điều khiển hai khối tròn đó một cách lanh lẹ. Còn cùi chỏ, bàn tay, vai, đầu đều phải dùng để đánh và đỡ mấy cái trống, theo từng bài luyện võ. Khi thì dùng hai trống, khi thì dùng bốn, khi thì dùng tám, khi thì dùng mười hai, tùy trình độ và sức vóc của võ sĩ. Trống treo ở trước mặt. Biểu diễn một lần từ một đến sáu người. Mỗi người hai trống. Không phải người nào đứng chỗ nấy, mà luôn luôn đổi chỗ lẫn nhau

Khi ra trận thì dùng hai trống, đặt trên xe đẩy, và dùng dùi trống thay tay. Dùi trống không phải chỉ dùng để đánh trống thúc quân mà còn dùng làm khí giới giết địch

Gia Long cấm kỳ, kiếm, cổ

Kỳ không bị cấm cũng không ai dùng nổi và cũng không ai học làm gì trong lúc không chiến tranh

Kiếm chẳng những cấm dạy cấm học, mà trong nhà có kiếm cũng bị tội

Cấm kiếm lẽ tất nhiên cũng cấm luôn đao

Cho nên nghề kiếm và đao ở Bình Định bị mất hẳn

Còn cổ thì cũng thất truyền
 Và môn võ biến thành môn nhạc
 Võ thì đánh trống châu và đánh trống treo
 Nhạc thì đánh trống chiến và trống để đứng
 Nhưng những bài luyện võ vẫn được đem dùng vào việc đánh nhạc
 Nói tóm lại là tất cả những tinh hoa của đất nước sản xuất thời Tây Sơn, đều bị Gia Long tìm đủ cách để tận diệt. Tận diệt để không còn gì làm cho người đời nhớ đến Tây Sơn

Tên vùng đất phát tích ra nhà Tây Sơn cũng bị đổi ra An Tây
 Diệt tận gốc, nhổ sạch rễ! Nhưng chỉ bên ngoài thôi
 Lòng người Việt Nam yêu nước, nhất là người Bình Định, đâu có quên nhà Tây Sơn

LÒNG DÂN ĐỐI VỚI NHÀ TÂY SƠN

Danh người anh hùng dân tộc Quang Trung Nguyễn Huệ, người đã hai phen thảo quân xâm lược do Duy Kỳ thỉnh về, Nguyễn Phúc Ánh rước tới, cứu nhân dân Việt Nam thoát vòng nô lệ của ngoại quốc, cùng mặt trăng mặt trời rạng rỡ trên sông núi Việt Nam

Và nghĩ rằng nếu không có Vua Thái Đức mở đường, Đông Định Vương giúp sức thì chắc gì đã có những chiến công oanh liệt của Vua Quang Trung, nên người Bình Định, nhất là người Bình Khê, ghi nhớ cả ba người anh hùng áo vải. Bởi vậy, sau khi ngôi từ đường của nhà Tây Sơn ở Kiên Mỹ bị nhà Nguyễn phá hủy thì ngôi đình làng thay thế vào

Đình làng dựng lên để thờ thần. Nhưng nhân dân địa phương đem sắc thần để một ngôi miếu khác, còn đình thì bí mật thờ ba Vua Tây Sơn. Xuân kỳ thu tế, nhưng chỉ vái thắm chớ không đọc văn

Ngoài xuân kỳ thu tế, còn ngày kỵ của ba vua vào tháng 11 âm lịch. Để che mắt vua quan nhà Nguyễn, ngày kỵ gọi trại là ngày cúng cơm mới

Lâu ngày chánh quyền địa phương biết được, nhưng một mặt sợ thần linh bẻ họg, một mặt sợ thất nhân tâm, nên bóp bụng làm lơ

Lòng kính yêu nhớ tiếc ba Vua Tây Sơn thấm thía và bền bỉ, chẳng những ở trên tầng lớp sĩ phu mà cả dưới mọi tầng lớp nhân dân. Bất kỳ trẻ già trai gái, hễ đi qua đình Kiên Mỹ, là lấy nón cúi đầu. Khách đi ngựa đi vống đều phải xuống ngựa xuống vống

Và ca dao địa phương có câu:

Đá Hàng cũ nước không sâu

Hàng Thuyền lai láng mặc dầu cá đua

Có đua sông trước thì đua

Sông sau mắc miếu thờ Vua xin đừng [103]

Lòng kính yêu nhớ tiếc nhà Tây Sơn chẳng những ở thời trước, mà cho đến năm 1945 vẫn nồng nàn như cũ

Xuân kỳ thu tế, ngày kỵ cúng cơm mới trong năm 1945 vẫn cử hành theo thường lệ. Đến năm 1947 có lệnh tiêu thổ kháng chiến, đình miếu bị phá hủy, việc cúng tế mới thôi

Năm 1960, nhân dân Bình Khê chung tiền chung sức lập lại đền thờ Tây Sơn nơi đình cũ

Đền không lấy gì làm rộng lớn, song trang nghiêm. Đối với sự nghiệp anh hùng thật không xứng. Nhưng đối với hoàn cảnh thiếu thốn của nhân dân địa phương lúc bấy giờ, thì chừng ấy cũng là một cố gắng vượt mức

Đền có ba gi an

Gi an giữa thờ vua Quang Trung

Hai bên thờ vua Thái Đức và Đông Định Vương

Trước sân có tượng bán thân của Vua Quang Trung và có bi đình khắc bài ký tán tụng công đức nhà vua:

Đức Vũ Hoàng, Họ Nguyễn, húy Huệ

Ứng hùng năm Quý Dậu (1753), Thừa long năm Nhâm Tý (1792)

Thọ 40 tuổi, ở ngôi 5 năm

Niên hiệu Quang Trung

Miếu hiệu Thái Tổ Vũ Hoàng Đế

Tổ tiên vốn người Châu Hoan, dời vào ấp Tây Sơn được bốn đời

Trước ở Phú Lạc, sau xuống Kiên Thành buổi tiềm long, chính nơi đây là Tây Kỳ cơ chỉ

Vũ Hoàng có ba anh em

Anh là Vua Thái Đức Nguyễn Nhạc, thiệp thể đa mưu

Em là Đông Định Vương Nguyễn Lữ, thành tín nhân hậu

Còn Vũ Hoàng:

Sức mạnh cử đánh, tài dụng binh như thần, lại sùng thượng kinh văn, quý trọng đạo lý. Kê cao tài đại đức được tôn kính vào bậc thầy. Văn võ dưới cờ đều những trang khai quốc tuấn kiệt

Thân bố y, tay trường kiếm, Vũ Hoàng gồm cả khí tượng họ Hạng họ Lưu

Quả là cái thể anh hùng vậy

Năm Tân Mão (1771), thống tâm vì cảnh đất chia nước loạn, trăm họ hết chỗ đặt tay chân, ba anh em Vũ Hoàng chiêu tập nghĩa binh, chịu gi an nan mà dấy nghiệp. Lấy thành Quy Nhơn làm căn cứ. Rồi đánh vào Nam, tiến ra Bắc. Lòng xa gần đều theo. Trăm trận trăm thắng. Thanh thế nhà Tây Sơn lẫy lừng

Riêng Vũ Hoàng

Bốn lần bạt thành Gia Định, ba lần vào thành Thăng Long

Thắng chúa Nguyễn, diệt chúa Trịnh. Thu non sông về một mối, dựng nên cơ nghiệp Võ Thang

Lại hai phen thảo quân xâm lược: Năm Giáp Thìn (1784) quét sạch 300 chiến thuyền Xiêm La do Phúc Ánh lưu vong rước tới. Năm Kỷ Dậu (1789), đánh tan 20 vạn hùng binh Mãn Thanh do Duy Kỳ khất lân lĩnh về

Nhờ vậy mà dân tộc thoát ách vong nô
 Nhờ vậy mà tổ quốc vững nền độc lập
 Công thật cao như Trường Sơn
 Ân thật sâu như Nam Hải
 Non sông đãng định, Vũ Hoàng chăm lo việc trị bình
 Đắp quốc cơ theo tôn chỉ phú cường. Sửa chính sự cho kỷ cương nghiêm
 túc. Dùng chữ Nôm làm quốc gia văn tự. Lập Sùng Chính viện để đào tạo nhân
 tài

Và cái nhục cống người vàng cho Trung Hoa rửa xong, Vũ Hoàng luyện
 tướng nuôi binh, quyết khôi phục phần đất Lương Quảng

Nhưng than ôi! Năm sắc đá rèn gan, trời chưa kịp vá, Chín tầng mây lấp núi,
 rồng thoát bay xa

Khiến nhà Tây Sơn lâm vào bước suy vong! Khiến nước Việt Nam lỡ mất
 cơ cường thịnh! Tuy nhiên, Danh Vũ Hoàng vẫn cùng mặt trăng mặt trời mà
 sáng. Ân Vũ Hoàng vẫn cùng núi Trung núi Tượng mà cao. Và nhân dân
 Việt Nam vẫn ca rằng:

Non Tây áo vải cờ đào

Giúp dân dựng nước xiết bao công trình

Tiết Trọng Xuân năm Tân Sửu (1961)

Nhân dân Bình Khê cảm ký

Sau khi đền lặc thành, cứ mỗi năm, đến ngày lễ Đống Đa, nhân dân toàn
 tỉnh Bình Định họp nhau tại đền làm lễ kỷ niệm. Lễ kỷ niệm cử hành theo cổ lễ,
 nhưng những cuộc vui thì có mới có xưa. Người đến dự lễ vô cùng đông đúc.
 Ngựa xe như nước áo quần như nêm

Và riêng nhân dân Bình Khê, rằm tháng 11 âm lịch, lại tổ chức ngày kỵ ba
 Vua theo thường lệ

Trong buổi lễ Đống Đa và ngày kỵ đều có đọc văn tế và cử nhạc theo cổ lễ

Hai bài văn tế đầu tiên:

Văn Tế Đống Đa:

“Than ôi!

Dòng Côn thủy mây lồng thức gấm, mãi vui tình mai liễu độ xuân;

Đỉnh Trường Sơn gió cuộn sóng từng, chạnh tưởng đức anh hùng cứu quốc

Nhớ tôn linh xưa:

Khí cốt lẫm tề,

Anh tư khôi đặc

Sức điều binh khiển tướng, Hạng Võ Lưu Bang

Lòng trọng sĩ tôn hiền, Văn Vương Huyền Đức,

Tình đất nước giận con chia rẽ, lưỡi gươm thần dẹp loạn cứu dân;

Nghĩa Bắc Nam trải dạ gần hàn, thân áo vải giúp anh dựng nước

Quy Nhơn biển lặng, rục rờ ánh tường vân,

Thuận Hóa trời cao, chói chang vàng bạch nhật.

*Xiêm phê áp phủ, trên chín trùng toan mối trị bình,
Vuốt dũa nanh mài, ngoài muôn dặm rắp tâm xâm lược.
Cồng rắn tội kìa ai?
Bắt hùm tay sẵn chước
Té Trời Đất đàn Gi ao cao vút vút, bóng tinh kỳ sáng dội buổi đăng quang
Nhìn non sông khí giận ngất từng mây, tiếng hiệu lệnh sấm vang giờ xuất
phát.*

*Hùng binh mười vạn hăng hái hy sinh!
Chiến tượng hai trăm tinh trường trận mạc
Lòng một quyết ra tay hùng hổ, hện nước non ca khúc khải hoàn sau
Chỉ mười ngày đẹp giống sài lang, cùng tướng sĩ chung vui Nguyên Đán
trước*

*Cạn lời ủy lạo, trống giục cờ giông:
Dốc dạ truy tùy, non băng biển vượt
Ngày ba mươi tháng chạp, sông Giản Thủy dồn binh;
Đêm mông ba tháng giêng, đồn Hà Hồi hãm giặc
Đánh trận này tiếp trận khác, sấm dậy chớp giăng:
Xong đồn nọ tới đồn kia, khói tan đá nát
Khuya mông bốn gió sương mờ mịt, đốt lương rừng lửa đỏ, khiến ba quân
liều chết chó lùi;*

*Sáng mông năm voi ngựa sẵn sàng, quân cổ thước khăn vàng, quyết một
trận chẳng hơn thì thác*

*Thế giặc đầu binh đông tướng dữ, thuốc súng chôn quanh thành, chông sắt
cắm khắp lũy, thêm bốn bề đạn rạc rào mưa;*

*Quân ta nhờ trí sáng gan bền, ván dày cột thành cốt, rom ướt phủ làm bì, hò
một rập sức cuộn cuộn thác,*

*Ầm tiếng pháo, Ngọc Hồi kịp hạ, sông máu lóng lai;
Thúc chân voi, Khương Thượng liều thân, núi thây chồng chất.
Nghị Đống liệu khôn bề sống sót, vôi vàng treo cổ Đống Đa!
Sĩ Nghị may tìm được lối ra, hót hải thoát thân mạn Bắc.
Ngoài ải sói gió tan mùi sát khí, niềm hân hoan nhuộm thắm mặt sơn xuyên;
Vào thành Long cờ rợp bóng vinh quang, áo chiến thắng phủ đen hồn đạn
được.*

*Mười ngày hẹn trước, trời đất chứng lời vàng;
Hai bạn vui xuân, cỏ hoa lồng tiệp ngọc
Lửa tạnh hè biên cương
Nền cao hè xã tắc,
Tiếng anh dũng nước mây lừng lẫy sấm,
Triều Mãn Thanh bóp bụng sống chung trời;
Chỉ đầu tranh gan sắt vững vàng non,
Niềm Lương Quảng quyết tâm đòi lại đất,*

Nhưng than ôi!
 Tám gan rèn đá, trời chữa vá xong;
 Đỉnh Ngự chìm mây, rồng sao vội khuất!
 Cơ cường thịnh thiếu tay xếp đặt,
 Cúi dòn thoi phút để mối tơ chùng!
 Nghiệp đế vương đuổi sức giữ gìn,
 Thuyền thuận bên trức theo cơn gió lật!
 Trời Phú Xuân sương gió lạnh lùng!
 Biển Thị Nại bèo mây tản mát!
 Bút chép sử mùa men tay đắc thế: trang oanh liệt son nhòa!
 Nền ghi ân khuất lấp bóng cô thôn: gương anh hùng thủy nhật!
 Nói chí cả người sau toan lấp hận,
 Lao công Tinh Vệ, ngâm ngùi thương
 Gìn dấu linh chôn cũ khó nguôi tình,
 Lắng giọng đề quyền tể tái ruột,
 Cũng may thay!
 Lễ tuần hoàn trời đất chẳng ngừng xoay,
 Ách chuyên chế giống nòi nay đã thoát,
 Trăng hào kiệt bấy lâu u ám, ngọn đông phong mát mẻ vén màn sương;
 Vườn anh hoa đua nở tự do, bút thanh nghị ngọt ngào rơi giọt móc
 Chúng tôi nay:
 Chung gọi ơn xuân
 Kính dâng lễ bạc,
 Non xanh nước biếc, khí anh tú mơ màng,
 Nội thất ngàn xa, hương tinh thành bát ngát
 Dòng lịch sử mở ra ôn lại, dịu dàng chữ gấm dệt lời hoa.
 Tranh vĩ nhân trải rộng xem chung, lộng lẫy chỉ vàng treo bóng ác
 Hàm hô con cá nháy, trong bóng mây thấp thoáng bóng rồng
 Trưng Lĩnh cánh diều bay, theo tiếng gió lầy lừng tiếng nhạc
 Linh thiêng xin chứng

Bài văn nhân dân Bình Khê tế Tây Sơn tam kiệt ngày rằm tháng 11

“Duy!

Nước bị qua phân,
 Nhà sanh tam kiệt,
 Non Tây áo vải, phát nghĩa kỳ dẹp loạn an dân
 Đất Việt khí thiêng, tung bửu kiếm diệt thù cứu nước
 Nền đế nghiệp xây cao trời một cõi,
 Bước tiến đồ hoa cỏ đón mừng xuân;
 Tiếng anh hùng vang dội sáu mươi phương,
 Miền biên tái sài lang im lặng dấu
 Ví thử bóng rồng không vội khuất

Thì chi đuôi ngạc dễ mà tung
 Biển nên còn thời vận khéo xui, tay bé không xoay trời đất lại;
 Đất và khuyết cơ duyên chưa gặp, dấu linh còn tạc nước non đây
 Nhân dân Bình Khê chúng tôi:
 Lắng hơi quyên trần trọc giấc canh chầy
 Mơ bóng hạc thần thờ đêm nguyệt rạng
 Đèn cũ dăng lòng hương một nén;
 Bia xanh tạc đức ngọc muôn hàng
 Cá nhớ nguồn lên xuống nước Côn gi ang, dạ nhắc dạ môi thom chẳng
 tưởng;

Chim mền cội đi về cây Tượng Lĩnh, đàn gọi đàn gò thấp chó nường
 Một lòng nguyện giữ sắt son,
 Muôn gọi dám quên mưa móc

Nay:

Niệm kỳ húy nhật, lá vàng điểm tiết hàn đông;
 Chứng tác thành tâm, lễ bạc dâng trời dị lộ
 Trăm thước trầm hương cuộn cuộn gió,
 Đôi hàng bạch lạp ngập ngừng châu
 Nâng kim bôi rượu đủ ba tuần, phảng phất long nhan dường thấy đó;
 Trước linh án lễ rồi bốn lạy, mơ màng loan giá trở về đây.
 Gương nghìn thu lại lóng ánh quang huy,
 Trong khuất tịch cũng không còn hắc ám;
 Đất ba cõi sáng soi vầng bạch nhật,
 Dấu vô cùng vẫn được hưởng vinh quang
 Lời cầu xin mong thấu cõi u huyền,
 Lòng thành kính ngửa nhờ ơn chiếu giám
 Phục duy,
 Thượng hưởng”

Từ khi đền Tây Sơn lập lại, năm năm đều tế lễ. Lễ Đống Đa thay thế lễ Xuân Thu. Lễ húy nhật vẫn giữ y như cũ. Và tuy đời đổi mới, lễ vẫn cử hành theo lễ lối xưa. Nhưng lần lần, người đọc văn tế có tài qua đời hết, và cứ đọc đi đọc lại mãi một bài nghe cũng chán, nên cứ vài ba năm, thay văn tế một lần, không thiếu những điểm quan trọng, nhưng gọn gàng dễ đọc

Có hai bài thường được dùng đến:

Văn Tế lễ Đống Đa:

Non Tây áo vải,
 Trời Việt khí thiêng;
 Ngọn cờ đào gió thuận lòng dân,
 Mối ly loạn dẹp yên dòng Trịnh Nguyễn;
 Thanh kiếm báu chớp ngời thế trận,
 Đường xâm lăng quét sạch giặc Xiêm, Hoa

Đài vinh quang rạng rỡ giống nòi,
 Nền độc lập vững bền đất nước
 Mây áng Trường Sơn rồng dấu khuất,
 Trăng lồng Quế Hải gấm còn giăng
 Đèn ghi ân ngào ngạt nén tâm hương, đá tạo nghìn thu vững núi;
 Bút chép sử ung dung ngòi chính luận, son pha từng nét đơm bông
 Nay chúng tôi:
 Đón tiết dương xuân,
 Nhớ ngày kỷ niệm
 Ngửa dâng lễ bạc,
 Cúi trái niêm son
 Mơ màng trận thắng Đống Đa, hồn chiến sĩ thom lây chiều gió mới;
 Lai láng dòng trong Côn Thủy, gương anh hùng sáng dội ánh trăng xưa
 Nén tinh thành mong thấu cõi u linh,
 Cơ huyền diệu sớm xoay thời thịnh thái
 Giống Hồng Lạc đơm hoa kết trái, sương nắng chung, mưa móc cùng chung
 Tình Bắc Nam lıp thịt liền xương, dâu bể đổi, ruột gan chẳng đổi
 Linh thiêng xin chứng. ”

Bài Văn tế ngày kỵ 15 tháng 11:

Tây lĩnh tài cao,
 Côn gi ang đức cả
 Giận Trịnh, Nguyễn cắt tình đất nước,
 Thêm Phúc Loan đọa kiếp giống dòng
 Tuốt gươm thần phạt ngục điều dân, danh Tam Kiệt nước non lòng lấy sấm
 Thu mới nước bình Nam định Bắc, công nghìn thu sử sách rõ ràng son
 Nay chúng tôi:
 Đối cảnh đông thiên
 Niệm kỳ húy nhật,
 Ngọn gió hương đưa hồn Tổ Quốc,
 Đầu non thông vút khí anh hùng
 Rượu ba tuần rót chén tinh thành
 Lễ bốn lạy dâng trời dị lộ,
 Phảng phất đài mây điện ráng, ngưỡng vọng giáng lâm,
 Chút chiu con lạc cháu Hồng, huệ diên phước tải
 Thượng hưởng ”

Những bài văn ký đã nói lên được trung thực lòng người yêu nước đối với nhà Tây Sơn

Nhưng trong đó lòng chỉ dám biểu lộ sau khi nhà Nguyễn đã bị nhân dân đứng lên lật đổ

Dám biểu lộ trong lúc ách cường quyền còn đè nặng trên cổ nhân dân, thì long kính yêu nhớ tiếc mới thật là mạnh liệt

Nguyễn Bá Huân viết: Càn Quắc anh hùng truyện, Tây Sơn văn thần liệt truyện, Nguyễn Trọng Tri viết: Tây Sơn danh tướng chinh Nam truyện, Tây Sơn lương tướng ngoại truyện v.v..

Các tác phẩm trên ghi chép sự tích, hành trạng của các anh hùng hào kiệt văn võ phò tá nhà Tây Sơn. Sách viết thời Tự Đức. Dụng ý đề cao nhà Tây Sơn

Không phải là danh sơn sự nghiệp mà sách được phổ biến trong giới trí thức đương thời, trong đó có một đại thần nhà Nguyễn là Đào Tấn ở Vĩnh Thạnh

Điều đó chứng minh rằng lòng người dân yêu nước đối với nhà Tây Sơn đâu bề dối, ruột gan chẳng dối

Đến năm 1975, Bắc Nam thống nhất, đền Tây Sơn ngót 15 năm thuộc quyền quản trị của nhân dân Bình Khê, gi ao lại cho Nhà nước cách mạng. Đền được mở rộng thêm, và mỗi năm lễ Đống Đa vẫn được tổ chức trọng thể

THAY LỜI KẾT

Nhà Tây Sơn

Khởi nghĩa năm Tân Mão (1771)

Lấy thành Quy Nhơn làm căn cứ chiến đấu năm Quý Tỵ (1773)

Lên làm vua:

+ Thái Đức từ Mậu Tuất đến Quý Sửu (1778-1793)

+ Quang Trung từ Mậu Thân đến Nhâm Tý (1788-1792)

+ Cảnh Thịnh từ Quý Sửu đến Nhâm Tuất (1793-1802)

Trong 24 năm (1778-1802), nhà Tây Sơn phải đánh Nam dẹp Bắc, không mấy lúc rảnh việc chiến tranh, nên chưa làm được việc lớn lao về mặt kinh tế, văn hóa, chính trị

Sau khi bị diệt vong, nhà Tây Sơn bị nhà Nguyễn đời này sang đời khác gần 150 năm (1802-1945) ra sức phá hủy không còn một dấu tích gì trên lãnh thổ Việt Nam!

Đi ngang qua di chỉ nhà Tây Sơn, một nhân sĩ Bình Định là Nguyễn Trọng Tri có bài thơ Cảm Hoài:

Loạn thế anh hùng sản xuất đa

Bắc Nam được mã dự huy qua

Thập niên huyết chiến thành hà sự

Không thánh ngư tiều tú tử ca

Bài thơ viết vào khoảng Đồng Khánh, Thành Thái (1885-1907) triều nhà Nguyễn, cho nên đậm nét bi quan. Chớ sao lại không nên việc gì. Bởi việc gì đó há phải là những cái tồn tại trên mặt đất, mà chính những cái còn mãi mãi trong lòng người Việt Nam, trong văn chương Việt Nam

Ngót 150 năm, nhà Nguyễn cố làm cho người người quên nhà Tây Sơn. Những người yêu nước vẫn luôn nhớ đến nhà Tây Sơn, ngọn bút yêu nước vẫn chép đi chép lại, vẫn tìm tòi trong nơi khuất tịch những tài liệu còn dấu cất, để viết về nhà Tây Sơn

Và tiếng Anh hùng áo vải, Anh hùng dân tộc mãi còn vang, khi nhẹ nhàng, khi mạnh mẽ, trên đất nước Việt Nam, từ Nam chí Bắc

Còn nhà Nguyễn đã làm được gì? Có người bảo rằng đã thống nhất Bắc Nam

Đó là quên rằng chính nhà Tây Sơn đã thống nhất Bắc Nam, rồi Nguyễn Phúc Ánh đánh chiếm trên tay Đông Định Vương và Cảnh Thịnh. Sau bao phen bể nổi dâu chìm nhà Nguyễn còn để lại tiếng Rước voi, cống rắn

Trăm năm bia đá thời mòn

Nghìn năm bia miệng mãi còn trơ trơ

H ẾT

PHỤ LỤC

- Phân mệnh sách vở viết về nhà Tây Sơn. (Quách Tấn)
- Ảnh hưởng Tây Sơn trong gia đình họ Quách. (Quách Tấn)
- Trích thư Nguyễn Hiến Lê về Nhà Tây Sơn
- Cảm tưởng sau khi đọc Nhà Tây Sơn. (Nguyễn Đồng)
- Trích thư của Giản Chi về Nhà Tây Sơn
- Trích thư của Quách Tạo về Nhà Tây Sơn

PHÂN MỆNH SÁCH VỞ VIẾT VỀ NHÀ TÂY SƠN

Bà thân tôi thuộc sử Tây Sơn như các nhà Nho thuộc sử Hán, Đường. Đó là nhờ trong Từ đường họ Quách có hai bộ sử chép tay về nhà Tây Sơn, Tây Sơn Dã sử và Tây Sơn Liệt truyện

Hai bộ sách này là sách cấm. Lúc ông nội tôi còn sống thì ông giữ. Trừ ông thân bà thân và các bác tôi ra, không ai được mượn đọc. Ông nội tôi qua đời, sách vở đều dồn về Từ đường. Hai bộ sử ấy cũng được ông bác ở Từ đường là bác Quách Lý Đạo cất giấu cẩn thận

Khoảng đầu thập niên 1920, sợ sách để lâu ngày bị mối mọt, bác tôi đem tất cả sách treo trên các giá trong nhà lẫm ra phơi. Tình cờ một ông khách đến chơi. Ông khách là người quen tên Mạc Viên tục gọi là Xã Suyền ở thôn Kiên Mỹ. Từ đường họ Quách ở Thuận Nghĩa nằm về phía đông Kiên Mỹ, cho nên Xã Suyền cùng bác tôi thường qua lại với nhau. Thấy bác tôi đương trở sách, Xã Suyền bèn giúp tay. Trông thấy hai bộ sử Tây Sơn, Xã Suyền hỏi mượn. Bác tôi tìm lời thoái thác. Xã Suyền giận dữ nói:

- Đồ hung của dữ đó quý báu gì mà làm bộ! Đoạn bỏ ra về

Mấy hôm sau viên tri huyện Bình Khê là Hoàng Yến cỡi ngựa xuống Từ đường họ Quách, 1 tên lính đánh trống cán đi trước, 1 tên lính nữa cầm hèo tua theo sau. Không biết việc gì mà quan đến nhà, bác tôi hết sức lo sợ

Quan vào nhà, đãi trà không uống, đãi rượu không uống, nghiêm nghị nói:

- Nhà ông có hai bộ sử Tây Sơn, tôi muốn mượn xem ít hôm có được chăng?

Bác tôi rụng rời chân tay! Đúng sững không mở miệng được!

Quan thét:

- Sao không đáp? Vào lấy ra đây. Mau!

Như một cái máy, bác tôi vào lấy hai bộ sách ra, hai tay dâng lên, cả mình run lẩy bẩy, áo ướt đầm mồ hôi. Hoàng Yến lấy sách, không nói không rằng, bước lên ngựa ra về, trống cán đi trước, hèo tua theo sau, thái độ hách dịch

Lúc bấy giờ ông thân tôi làm việc ở hăng dệt Dédignon ở Phú Phong. Bác tôi liền đến cầu cứu. Qua thái độ và hành động của viên tri huyện, ông thân tôi đoán biết rằng y viên chỉ muốn làm tiền chứ không cố ý làm hại. Sau khi thảo luận cùng bác tôi, nên lấy của che thân, bác tôi liền đi nhờ tay chuyên môn lo thu xếp công việc

Quan đòi 2 cây bạc, tức 100 đồng bạc Đông Dương. Bác tôi phải bán ruộng..., việc mới yên

Năm 1947, tôi gặp ông Hoàng Yến trong một cuộc hội nghị Liên Hiệp Quốc Dân tại Bình Khê. Tôi có hỏi thăm về hai bộ sử ấy. Ông đáp:

- Lâu quá ai nhớ được. Mà giữ làm gì những thứ sách ấy. Hoàng Yến là một người có học, bên chữ Hán đậu Phó Bảng, bên chữ Pháp đậu bằng Cao đẳng Tiểu học (Pri maire supérieur), mà không biết quý sách, đối với tôi thật là một điều bất ngờ! Cũng may không phải là người Bình Định

Trong thập niên 1960, sau ngày Đền Tây Sơn được nhân dân Bình Khê xây cất xong, Hồ Hữu Tường ra dự lễ lạc thành, có tìm được một bộ Tây Sơn Dã Sử ở Cây Đa Tuy Phước. Tôi nghe nói, muốn tìm họ Hồ để xem thử phải bộ sách của Từ đường họ Quách chẳng, nhưng chưa có dịp. Không biết bộ sách ấy hiện nay có còn chẳng và nằm vào tay ai. Ngoài hai bộ Tây Sơn Dã Sử, Tây Sơn Liệt Truyện, khuyết danh tác giả, Bình Định còn có:

- Càn Quốc Anh Hùng truyện của cụ Nguyễn Bá Huân
- Tây Sơn Văn Thân truyện của cụ Nguyễn Bá Huân
- Tây Sơn Lương Tướng truyện của cụ Nguyễn Trọng Tri
- Tây Sơn Danh Tướng Chinh Nam truyện của cụ Nguyễn Trọng Tri
- Ngụy Triều Chư Tướng truyện của cụ Nguyễn Khuê

Các tác giả đều là người trong một nhà ở Vân Sơn huyện An Nhơn, tỉnh Bình Định

Cụ Nguyễn Khuê đậu ba khoa tú tài thời Minh Mạng, Thiệu Trị, hay chữ nổi tiếng. Cụ Nguyễn Bá Huân, Nguyễn Trọng Tri là con, đều học cụ mà thi đậu Cử nhân dưới triều Tự Đức

Cụ Tú Khuê soạn Ngụy Triều Chư Tướng truyện, cụ Nguyễn Trọng Tri (tục gọi là cụ Nghè Tri, vì cụ có làm việc ở nội các cuối triều Tự Đức) bảo: Tây Sơn há phải là ngụy triều hay sao?. Bởi thế cụ mới soạn tập Tây Sơn Lương Tướng Ngoại Truyện, chép kỹ hành trạng các tướng tài đã giúp nhà Tây Sơn dựng nghiệp

Còn Càn Quốc Anh Hùng Truyện và Tây Sơn Danh Tướng Chinh Nam của cụ Huân và cụ Tri ghi chép sự tích Bùi Thị Xuân, Trần Quang Diệu, Võ Văn Dũng. Hai tập ấy bỏ khuyết tập Tây Sơn Lương Tướng Ngoại Truyện vì trong tập này không nói đến chiến công của ba tướng họ Bùi, họ Trần, họ Võ

Những bộ sách nói trên, sau khi các tác giả qua đời, đều giơ ao cho bà Tú Năm con gái cụ Nghè Nguyễn Trọng Tri, làm dâu nhà họ Đào ở Phú Phong (Bình Khê) giữ. Nhưng thời kháng chiến chống Pháp (1945-1954), ở Phú Phong thường bị tàn cư vì giặc ở An Khê thường xuống phá rồi, bà Tú bèn đem về Vân Sơn những bộ sử ấy và hơn 100 vở tuồng hát bội do cụ Nghè sưu tầm có, do cụ sáng tác có, giơ ao lại cho người con trai cụ Nghè là ông Tám Chu (em ruột bà Tú) để tránh nạn binh hỏa. Ai ngờ...! Lúc bấy giờ đương lúc khan giấy hút thuốc, ông Tám Chu, người vô học, lần lượt xé quần thuốc và bán cho người quần thuốc sạch trơn! Tránh lửa binh gặp lửa thuốc! Lửa tàn bạo cũng như lửa ngu đốt đều là con cháu của lửa Tàn.

Nhưng văn chương chưa đến nỗi vô mệnh: Gần đây có người tìm thấy tại nhà của võ sư Hồ Ngạnh - một tay vô địch về roi ở Bình Khê, sau khi họ Hồ tạ thế - một hòm sách chữ Hán, trong đó có một số sách của họ Nguyễn Văn Sơn, như Tây Sơn Văn Thần truyện, Tây Sơn Lương Tướng truyện... Song sách vừa bước chân đến Quy Nhơn liền gặp rủi, phải trở vào danh sơn để đợi người tri kỷ

Hùng khí Tây Sơn vẫn còn

Mùa hoa sen Ất Sửu (1985)

QUÁCH TẤN

ẢNH HƯỞNG TÂY SƠN TRONG GIA ĐÌNH HỌ QUÁCH

Ông thân tôi, Quách Phương Xuân, thông Pháp văn (đậu bằng Thành Chung - Pri maire Com plé men taire) nhưng chỉ đọc được viết được chữ Hán. Còn bà thân tôi lại giỏi chữ Hán và chỉ biết đọc biết viết chữ Quốc ngữ. Tánh hai ông bà tương phản. Bà thân tôi thì nghiêm nghị. Ông thân tôi ưa hài hước, mọi việc trên đời không coi việc gì là quan trọng, cả đến cái CHẾT

Tôi lại có 3 ông cậu rất yêu quý ông thân bà thân tôi:

- Cậu chánh tổng Trần Trác, con trưởng bác ruột của bà thân tôi
- Cậu tú Trần Khương, em ruột cậu Chánh
- Cậu cử Đoàn Nhuận, anh con bà cô ruột của bà thân tôi

Ba cậu chỉ hơn kém ông thân tôi một vài tuổi và đều ở Trường Định. Những lúc rảnh rang ba cậu thường đến chuyện trò cùng hai thân tôi. Vì từ nhỏ đến lớn ba cậu lo học để đi thi, sử chỉ đọc Hán, Đường, chứ không thông sử Việt Nam, nhất là sử Tây Sơn, khi nói chuyện thường bị bà thân tôi đả kích. Nhưng ba cậu tánh hiền lành lại thương em, nên không bao giờ giận. Một hôm nhân bàn về nhà Tây Sơn, ông thân tôi nói:

- Sự nghiệp nhà Tây Sơn nay không còn gì hết. Vua Quang Trung còn để lại được tiếng Anh Hùng Áo Vải. Vua Thái Đức còn để lại được câu nói chí tình *Bi oa chữ nhục, đệ tâm hà nhân*

Lúc ấy có đủ ba cậu tôi. Tuy ngồi chung với nhau một chiếu, song giữa cậu Chánh và cậu Tú có điều xích mích nhau vì binh vợ mà đầu mối bắt hòa là do mợ Chánh gây ra. Nhân đó bà thân tôi bèn diễn nôm lời nói của Vua Thái Đức: *Lỗi lầm anh vẫn là anh Nồi da xáo thịt sao đành hỡi em.* Vừa dịch vừa

khóc. Ông thân tôi cùng ba cậu cũng khóc theo. Từ đó gia đình cậu Chánh và cậu Tú trở lại hòa thuận như cũ. Và câu Nồi da xáo thịt trở thành câu hát ru con của những bà mẹ hiền trong thôn Trường Định

* * *

Lại một hôm, vào khoảng giữa năm 1926, bà thân tôi đòi cắt lười em tôi là Quách Tạo. Nguyên năm ấy Tạo vừa đậu Pri maire, được bà thân tôi rất chiều. Tạo nằm nơi giường kê gần cửa sổ nhà dưới, hát nghêu ngao những câu hát trong tuồng Võ Tánh Tự Thiêu mà nhà trường Quy Nhơn tổ chức để lấy tiền cứu tế. Tạo hát đến câu: ...*Lũ Tây Sơn muông cầu*... thì thỉnh thoảng nghe tiếng bà thân tôi gọi một cách giận dữ:

- Hỷ, le cái lười tao coi [104]. Tạo giật mình quay lại. Bà thân tôi đang ngồi vãi áo nơi góc giường, ngừng tay nhìn Tạo một cách nghiêm nghị. Trước đôi mắt nghiêm lẫn giận của mẹ, Tạo cảm thấy rờn rợn, nhưng không hiểu duyên do, còn đương ngơ ngác, thì bà xẵng giọng nhắc:

- Le lười ra

Tạo vội ngồi dậy, lè lười. Bà đưa một tay chụp lười Tạo, một tay chụp cây kéo làm cách chụp lười để cắt. Tạo hết hồn vội bước xuống giường. Bà hét:

- Tao cắt lười mày đi! Ai dạy mày hát như vậy? Tao lúc bấy giờ mới 14 tuổi, sợ quá òa lên khóc, rồi thưa:

- Đó là bài hát cải lương, các anh lớn ở trường hát cứu tế. Bà trừng mắt nói:

- Ai hát mặc nẫu, mày không được bắt chước

Tao còn nghe câu hát đó, tao cắt lười đi. Không hiểu tại sao hát câu đó lại làm cho mẹ giận, nhưng không dám hỏi, mà cũng không dám hát nữa dù là hát một mình. Mỗi khi lớn lên, biết rõ lịch sử nước nhà, mới hiểu được tấm lòng tôn kính tuyệt đối của bà thân tôi cũng như của phụ huynh Bình Khê đối với Tây Sơn Tam Kiệt, và mới thấy rõ mình đã vô tình và ngu dốt xúc phạm một cách thô bạo như thế nào!

* * *

Cậu tú Trần Khương mượn được một quyển sử nói về triều Nguyễn, đọc xong nói chuyện cùng hai cậu và hai thân tôi. Trong khi nói chuyện, cậu Tú theo sách gọi Gia Long bằng Đức Thế Tổ và gọi ba Vua Tây Sơn là Ngụy Tây. Bà thân tôi phản đối:

- Nguyễn Ánh thì gọi là Nguyễn Ánh, có kính nể lắm thì gọi là Gia Long, chớ sao lại gọi Đức Thế Tổ? Còn NGUY là cái gì? Cậu Tú thất kinh, đương ngồi trên phản liền nhảy xuống đất chạy bùm miệng bà thân tôi:

- Vách có tai, ở tù một gông, cô ơi! Thái độ cậu tôi làm cho bà thân tôi bật cười. Ông thân tôi cũng cười:

- Nhà tôi tuổi tý mà lại gan hùm, còn anh tú tên Khương nên thích yên ổn. Như thế là vui. Nhân nhà tôi đã hỏi Ngụy là gì, thì chúng ta thử bàn xem

Ba Vua Tây Sơn có phải là Ngụy chăng

Cậu cửu Đoàn Nhuận nói:

- Được làm vua thua làm giặc. Giặc là Ngụy. Nhà Nguyễn được, nhà Tây Sơn thua, thì nhà Nguyễn gọi nhà Tây Sơn là Ngụy là phải rồi. Bà thân tôi bẻ:

- Chúng ta có phải nhà Nguyễn đâu mà cũng gọi nhà Tây Sơn là Ngụy Tây? Cậu chánh Trần Trác nói:

- Thì ăn cây nào rào cây nấy chứ. Bà thân tôi đáp:

- Chúng ta có ăn cây nào của nhà Nguyễn đâu mà lo rào? Cậu Chánh có ý bất bình:

- Đất của Vua chùa của làng, cây nào mọc trên đất này lại không phải là cây nhà Nguyễn. Ông thân tôi giảng hòa:

- Bàn để cho vỡ lẽ chứ không phải để tranh hơn thua. Chúng ta hãy dựa vào sách vở của cổ nhân để lại mà bàn cho ra chân ngụy. Cậu tú Khương nói:

- Thầy Thông [105] luận như vậy rất hợp ý tôi. Xin thầy nói tiếp. Cậu Cửu, cậu Chánh cũng biểu đồng. Ông thân tôi tiếp:

- Các sử gia Tàu cũng như ta chia các nhà vua ra Chính thống và Ngụy triều. Nhà nào có công đánh giặc dựng nước, hoặc được chính thức kế truyền, được thần dân đều tùng phục, thì gọi là Chính thống

Còn nhà nào làm tôi cướp ngôi vua, hay xưng đế xưng vương ở nơi núi non, rồi kéo quân đánh chiếm nước..., thì gọi là Ngụy triều

Nhà Đinh, nhà Hậu Lê đánh giặc dựng nghiệp, nhà Lý, nhà Trần được truyền ngôi, sử gọi là Chính thống. Họ Hồ họ Mạc soán đoạt ngôi nhà Trần, nhà Lê thì gọi là Ngụy triều. Còn nhà Tây Sơn diệt bọn tham ô của Trịnh, Nguyễn để cứu dân, đánh đuổi quân Xiêm trong Nam, đánh đuổi quân Tàu ngoài Bắc, cứu nước ra khỏi nạn xâm lăng, rồi lên làm vua, thống nhất đất nước, từ Bắc đến Nam đều thần phục. Như thế sao gọi là Ngụy? Đến như Nguyễn Phúc Ánh vì quyền lợi riêng, đã rước voi Xiêm, rồi cống rắn Pháp về dày xéo quê cha đất tổ. Như thế đối với dân tộc Việt Nam có công hay có tội, mà chúng ta phải tôn thờ?

Ba cậu tôi vốn là người có học thức nên lẽ phải dễ lọt tai thấm lòng. Từ ấy đối với nhà Tây Sơn rất mực tôn kính. Lòng tôn kính lại càng tăng càng vững sau khi bà thân tôi cho biết thêm rằng họ Trần có nhiều người ra phò nhà Tây Sơn lập được công lớn. Một vị chết chôn tại Gò Xoài ở đầu thôn Trường Định. Ngôi mộ bằng vôi to lớn và rất kiên cố. Có bia đá xanh ghi đủ tên họ chức tước, nhưng khi nhà Tây Sơn bị dứt thì phá bia cũ thay bia mới, lấy tên bà họ Mạc để tránh sự trả thù của Gia Long. Mộ ấy hiện còn, và Từ đường cao của họ Trần lo việc giỗ chạp

* * *

- Bà thân tôi hết lòng kính phục Vua Quang Trung, nhưng có lần nói cùng ông thân tôi và ba cậu:

- Vua Quang Trung có công lớn trong việc dựng nước, song cũng có phần trách nhiệm trong việc mất nước.

Ba cậu tôi, cả ông thân tôi đều ngạc nhiên, vì xưa nay chưa nghe ai nói. Bà thân tôi tiếp:

- Nếu Vua Quang Trung đừng nghe lời bà họ Bùi truất ngôi Thái tử của con trưởng dòng đích là Nguyễn Quang Thùy đã được Vua Càn Long phong Thế tử, thì ngôi cửu ngũ đầu có lọt vào tay Nguyễn Quang Toàn con dòng kế, mới 13 tuổi, khiến sanh việc lũng củng trong triều, làm cho thế nước mỗi ngày một yếu. Tiếp đến việc cháu giết bác để cướp đất đai làm cho môi hở răng lạnh.

Ông thân tôi khen là một khám phá mới. Nhưng ba cậu tôi nói:

- Mất nước là cơ trời. Nguyễn Quang Thùy lên ngôi chưa chắc đã giữ nước khỏi lọt vào tay nhà Nguyễn.

Bà thân tôi cãi:

- Ý dân là ý trời. Nguyễn Quang Toàn quá trẻ không phân được phải quấy, nghe lời bọn nịnh thần làm mất lòng dân, nên khi Phúc Ánh đánh mạnh, phía Tây Sơn không được dân ủng hộ, tức là Trời không thương. Còn Nguyễn Quang Thùy khi Vua Quang Trung băng thì đã 23, 24 tuổi và đã từng tham dự việc quân việc dân. Lại là người có đức. Bằng cớ:

+ Khi có người cho biết rằng vua cha đã đưa em mình lên ngôi Thái tử thay mình thì thân nhiên đáp: Tôi lên ngôi hay em tôi lên ngôi cũng thế thôi. miễn sao nước thanh vượng, nhà được vững bền là được. Bá Di, Thúc Tề ngày xưa cũng không hơn

+ Khi vua cha thăng hà, phò vua em vẫn hết lòng hết sức

Đến lúc sa cơ thì tuần tiết chớ không như Nguyễn Quang Toàn cam chịu nhục dưới tay quân thù. Nếu Vua Quang Trung để cho Nguyễn Quang Thùy nối ngôi thì Bùi Đắc Tuyên đâu có cơ hội làm mưa làm gió, đâu có việc công thân sát hại lẫn nhau, đâu có việc Lê Trung bị giết oan, Lê Chắt bỏ Tây Sơn đem những cơ mật trong thủy quân vào nói hết cho Phúc Ánh biết, đâu có chuyện bọn tham quan ô lại thừa cơ cấp trên lộn xộn mà ra tay bóc lột nhân dân..

Cậu Tú và cậu Cừ mất trước ông thân tôi năm 1923, trước sau mấy tháng. Khi tôi khôn lớn, bà thân tôi thường đem sự tích nhà Tây Sơn kể cho tôi và em tôi nghe. Và sau khi bà thân tôi qua đời (1928), gặp tôi cậu Chánh và người em rể của cậu là dựng Bùi Sơn Nhi ở thôn Xuân Hòa (Bình Khê) thường nhắc nhở đến bà và hết lời ca tụng [106]. Những lời bình luận của bà thân tôi về nhà Tây Sơn thường được cậu Trần Trác và dựng Bùi Sơn Nhi đem ra làm gi ai thoại

Mùa hoa sen Ất Sửu (1985)

QUÁCH TẤN

TRÍCH THƯ NGUYỄN HIẾN LÊ VỀ NHÀ TÂY SƠN

Kỳ Đồng 14-8-84

Mới cách đây 4-5 ngày, tôi nhận được tập Nhà Tây Sơn, trên 10 bài H.P.N.H, 1 bức thư chung cho tôi và Giản Chi với một bức thư riêng cho G.C.... Xin thưa anh rõ kẻo anh mong: Tôi ở đây đã tháng rưỡi, uống thuốc Tây thuốc Bắc mà không thấy khá: Cứ trị được chứng này nó lại sanh chứng khác,

ngủ kém, ngại vận động, cứ suốt ngày nằm dài, phải tạ khách vì nói chuyện lâu thì mệt... Không biết tôi còn phải trị bao lâu nữa

Nhà tôi thì cũng phải đi Y Dược Học Dân Tộc để họ trị cho chứng huyết áp cao... Nhà thì không có ai mà hai vợ chồng đồng đau, thật lúng túng... Đau thì đau, tôi cũng ráng đọc cho hết - nếu không thì không yên lòng - những tập của anh. Về những bài H.P.N.H. tôi chẳng thêm ý gì cả. Về tập Tây Sơn, tôi có đánh dấu bằng viết chỉ những chỗ đánh máy lằm, sót, chép lằm chữ Hán, và những chữ sai chính tả

Ngoài ra tôi góp ý với anh mấy điểm này:

1. Bài tựa anh vẫn giữ trọn những ý của anh, nhưng để cậu Gi ao viết, ký tên thì hơn
2. Có nhiều bản đồ vẽ sông mà không đề tên. Ví dụ huyện Tuy Viễn, sông Côn, mà tôi không kiếm ra được sông Côn
3. Trước khi Nguyễn Nhạc ra quân có bài Cáo với quốc dân hoặc bài hịch kể tội chúa Nguyễn không? Bài đó nhờ ông giáo Hiến làm cho được mà
4. Cần giải thích một số chữ thổ âm như Thao Càn chẳng hạn
5. Hai bài văn tế dài quá rồi, không cần chép thêm hai bài ngắn nữa
6. Trang cuối, chê nhà Nguyễn đúng đấy, nhưng nên nương tay với họ một chút, đừng đập thêm nữa, vì ở trên đã đập họ nhiều quá rồi

Tập Tây Sơn này viết kỹ lắm, nhất là:

- Nguồn gốc Tây Sơn - Chương 1
- Anh hùng nghĩa sĩ phò tá Tây Sơn - Chương 4
- Cảnh nứt rạn trong nhà Tây Sơn viết rất rõ - Chương 10
- Quang Trung đại phá quân Thanh đọc thấy hồi hộp và khoái - Chương 13
- Trần Quang Diệu đánh thành Bình Định - Chương 20
- Lòng dân đối với nhà Tây Sơn - Chương cuối

Một đặc điểm nữa là có nhiều bản đồ. Người viết có flamme. Cảm tưởng của tôi là họ Quách ở Bình Định gần được như họ Tô ở Tứ Xuyên (Trung Hoa). Họ Tô có 4 người nổi tiếng: Cha, 2 con trai và 1 con gái (Tiểu Muội). Họ Quách cũng có 4 nhà văn, nhà thơ: Anh, ông Tạo, cậu Gi ao và cháu Mộng Hoa. Một nhà 4 người có văn tài, hiếm đấy

Mừng rằng cậu Gi ao hoàn thành một tác phẩm có giá trị. Chỉ buồn một nỗi là bao giờ mới in được. còn 4-5 tập nữa chứ?..

NGUYỄN HIẾN LÊ

(Thư gửi Quách Tấn, Quách Gi ao trích lục)

CẢM TƯỞNG SAU KHI ĐỌC NHÀ TÂY SƠN (NGUYỄN ĐỒNG)

Hơn mười năm nay, từ ngày tuổi lên trên nhân sinh thất thập, tôi thường buâng khuâng lo nghĩ đến lịch sử nhà Tây Sơn. Tôi sanh trưởng trên đất Tây Sơn. Từ lúc thiếu niên, tôi đã từng được nghe tiên nghiêm và các vị phụ lão có uy danh tỉnh Bình Định cho nghe, một cách tỷ mỉ sự tích nhà Tây Sơn, hành trạng các anh hùng nghĩa sĩ của tỉnh nhà ra phò tá ba vị anh hùng họ Nguyễn.

Có nhiều sự kiện không thấy các quyền sử hành thể ghi chép, hoặc có ghi chép mà ghi chép trái ngược. Các cụ thường phàn nàn về việc thiếu sót và sai lạc này, song không đủ điều kiện để bổ khuyết, đính chính bằng bút mực. Tôi cũng thế. Người trước đã qua, lớp người trên 70 tuổi cũng lần lượt ra đi kẻ sau người trước. Một khi đã ra đi hết, thì những điều được cha ông truyền lại cũng sẽ tiêu tan lần lần. Lớp thanh niên hậu học, muốn tìm, tìm đâu ra? Vì vậy mà tôi đâm lo ngại, lẩm đêm không ngủ được

May sao cháu tôi Quách Gi ao, đã đỡ được gánh nặng cho lòng tôi. Đọc đi đọc lại tập nhà Tây Sơn của cháu, tôi hết sức vui mừng! Những sự kiện chính xác có sẵn trong các lịch sử thông dụng xưa nay, đã được cháu Gi ao thuật lại minh bạch. Những câu chuyện truyền khẩu, những đức tính tài năng, hành trạng của các vị anh hùng nghĩa sĩ phò tá nhà Tây Sơn đều được ghi chép kỹ lưỡng. Phối kiểm với những điều tôi đã được nghe, tôi nhận thấy không có gì để thêm hay bớt, hay sửa chữa. Để xác minh một lần nữa, tôi đã đi đến các huyện trong tỉnh, nhưng không tìm thêm được gì khác nữa, chỉ biết được rằng một số nhân vật đời Tây Sơn vẫn còn hậu duệ:

- Họ Võ ở Phú Phong, Bình Khê, tức xã Bình Phú huyện Tây Sơn ngày nay, còn Võ Cán, Võ Thừa Khuông, Võ Thừa Ân ở Phú Mỹ

- Họ Bùi ở Xuân Hòa (Bình Khê, Tây Sơn) còn Bùi Gia Tường, Bùi Thúc Đình

- Họ Đặng ở Đông Hòa (Bình Thành, Tây Sơn) còn Đặng Phú, Đặng Mân

- Họ Đinh ở Bình Nghi (Tây Sơn) còn Đinh Hiên

- Họ Lê ở Kiên Đông (Bình Thành, Tây Sơn) trước kia có người cháu 3 đời của tướng Lê Hưng, tục gọi là Ông Dẻo. Ông Dẻo võ giỏi, sức mạnh phi thường. Xuống thành Bình Định thi võ, 2 tay xách 2 quả tạ, đi quanh thành 3 vòng, rồi ném hai quả tạ tới ngoài mức định đến hàng trăm thước. Nhưng thi mới nửa chừng cáo bệnh bỏ cuộc. Đến đời ông Dẻo thì họ Lê đã dời nhà xuống Kiên Ngãi cách Kiên Đông 1 thôn, thôn Kiên Luông. Nhà nghèo, ông Dẻo làm nghề đồn củi, chẻ hom, đương thúng rổ mướn cho các nhà giàu có ở các làng lân cận. Những khi vót nan chẻ hom, ông Dẻo cặp nách một tảng đá xanh vừa dài vừa rộng, đặt dưới bóng cây để ngồi làm việc và để nằm nghỉ ngơi

Cả đời không trọng vọng ai mà cũng không xem thường ai

Với ai cũng nói cười vui vẻ. Ông có người cháu nội tên Tấn, không biết võ nhưng sức khỏe không kém ông. Ông Tấn rất ghét trộm. Hễ nghe ở đâu la ăn trộm thì ông liền xách gậy chạy đến tiếp ứng. Kẻ trộm rất căm. Một đêm tối trời, nghe làng bên cạnh hô hoán, ông Tấn vội chạy tới thì bị mười người vây đánh chí tử. Từ ấy mang bệnh thổ huyết mà chết. Nếu ông còn sống đến nay thì tuổi chừng trên trăm. Hiện nay không còn con cháu. Đó là những nhân vật ở Bình Khê

Còn các vị ở các huyện khác như:

- Ngô Văn Sở ở Bình Thạnh, huyện Tuy Phước, hiện còn Ngô Văn Liêm

- Đặng Văn Long ở Cây Đa (Tuy Phước) còn Đặng Hiếu Khẩn, Đặng Hiếu Trung

- Nguyễn Văn Lộc ở Kỳ Sơn không biết có phải là tiền hiền của họ Nguyễn ở Phụng Sơn chăng, vì chưa được xem gia phả

- Trần Quang Diệu ở Hoài Ân hiện còn phần mộ của các bậc tiền bối, nhưng không còn con cháu, hay là còn mà con cháu không biết đến ông tổ cao đời

- La Xuân Kiều ở Phù Cát chỉ còn để lại bài thơ Vịnh Hòn Trâu Nắm ở ngoài cửa Phù Ly

Các nhân vật khác ở trong tỉnh Bình Định và ở các tỉnh bạn, tôi không tìm được, không biết đâu tìm ra con cháu

Con cháu của các anh hùng hào kiệt nhà Tây Sơn hiện còn và tôi được biết, không có gì đặc biệt đáng ghi

Vì nạn trả thù cho chín đời của Gia Long mà những ngoại truyện, dã sử về nhà Tây Sơn, những gia phả của các họ có liên quan đến nhà Tây Sơn đều bị tiêu hủy. Những mô tả thoát khỏi họa quật phá hầu hết đã thành mả hoang, vì con cháu hoặc bỏ làng đi lánh nạn phương xa, hoặc sợ liên lụy không dám nhìn nhận, lâu ngày trở thành mả vô chủ, không còn biết là của ai

Do đó muốn tìm bằng chứng cụ thể cho lời xưa còn truyền lại, thật là thiên nan vạn nan! Những người bóng xế ngàn dâu chúng tôi, nghe truyền sao, truyền lại vậy. Cháu Quách Gi ao đã ghi chép trung thực mọi chi tiết cần thiết. Cháu lại ra công nghiên cứu thêm những tài liệu đã thu thập được để vừa chứng minh vừa phong phú cho những gì cháu đã nghe truyền lại, kể thật là công phu. Tập văn này biết đâu lại chẳng giúp cho các nhà sử học chuyên môn, khám phá thêm những điều mới mẻ, chính xác, để bổ sung, hiệu đính cho những quyển sử đã lưu hành về nhà Tây Sơn.

Viết tại thôn Phú Hiệp, xã Bình Phú, huyện Tây Sơn Mùa thu năm Giáp Tý (tháng 8 năm 1984)

NGUYỄN ĐỒNG

(Quách Gi ao sao lục)

TRÍCH THƯ CỦA GIẢN CHI VỀ NHÀ TÂY SƠN

Khánh Hội, ngày 14-9-1984

Kính gửi anh Quách Trường Xuyên, Thư 23-8-84 (mang tay) của Anh, tôi đã nhận được, với đầy đủ những chương bổ sung H.P.N.H (II). Xin báo tin để Anh mừng, tôi đọc hôm đực, hôm cái, nhưng cũng đã xong tất cả những gì Anh gửi cho tôi, qua Lộc Đình lần trước, và cụ Đồng hôm qua... Lộc Đình đọc Nhà Tây Sơn của Q.G. rất kỹ, không sót chữ nào, những lỗi chính tả đều được đánh dấu ở ngoài lề hết. Duy phần chữ Hán thì tôi phải sửa thêm. Có bài thơ viết sai cả mười mấy chữ, - những chữ tôi còn ngờ chưa kể, nay mai tôi sẽ relever những chữ lầm ấy (Viết và Hán) thành một bản gửi ra Anh. Công việc này mất vài ngày, chứ không hơn, nhưng xin cho đợi hừng

Nhà Tây Sơn của Quách Gi ao có giá trị lớn

Nhiều chi tiết mới về dòng dõi anh em Vua Quang Trung. Các tướng tá giúp vị anh hùng này cũng được truyền thần một cách hết sức linh động. Nguyên nhân bất hòa giữa Vua Thái Đức và Bắc Bình Vương xem ra hữu lý hơn nguyên nhân đã được ghi trong chính sử. Điều đáng chú ý nhất là ngọn bút của nhà chép sử trẻ này dạt dào nhiệt tình, đã gây được cảm xúc mạnh nơi người đọc, làm cho người đọc yêu mến nồng hơn mà ghét cũng ghét cay ghét đắng hơn: Yêu những khí phách hào hùng, những tấm lòng thẳng ngay, chung thủy..., ghét những thói gi an ngoan, hèn nhát, những hành động tàn bạo, khát máu, độc ác hơn cả giồng sài lang. Tác giả thuật sự cũng rất giỏi, khiến người đọc có lúc hồi hộp như đọc La Quán Trung hay Kim Dung. Ngân ấy thiết tưởng đủ rồi, chẳng cần cầu viện đến văn phong tiểu thuyết (bắt gặp trong một vài đoạn, tỉ như Quang cảnh thành Quy Nhơn lúc bấy giờ vừa bi vừa hùng - Đó là ngày 24 tháng 5 năm Tân Dậu (1801)... Bóng chiều tràn ngập núi sông...) vân vân..

Sau chuyện Sử, bây giờ xin trở lại chuyện Thơ

Đọc những công trình biên khảo về Thơ của Anh, thứ nhất là Thơ Đường và Hứng Phần Nâng Hương (I và II), tôi thật thán phục anh về công phu thi học và về thái độ cẩn nghiêm của Anh trong việc áp dụng Niêm luật thơ Đường

Đến khi đọc chương 41/A, tôi cũng thán phục ngọn bút phê bình thơ Đường rất tinh tế của anh Quách Trường Sa. Tôi e rằng người mới học Thơ, có thể đọc các anh rồi, đâm hoảng, không dám dấn thân nữa..

GIẤN CHI

Quách Gi ao trích sao

TRÍCH THƯ CỦA QUÁCH TẠO VỀ NHÀ TÂY SƠN

Hà Nội, 23-8-1984

Kính gửi anh chị,

Bạn của cháu Ngọc đã mang đến tập Nhà Tây Sơn của Gi ao viết và các bài viết lại Hứng Phần Nâng Hương, đúng như trong thư anh ghi rõ. Tôi đã đóng những trang mới ấy thay vào các trang cũ. Những bài mới, những trang mới viết lại, rõ ràng hơn hẳn và có giá trị tư liệu cũng như văn học cao

Tập Nhà Tây Sơn viết rất hấp dẫn. Tôi mới đọc qua một lần, thấy có một số chỗ cần trao đổi thêm. Có nhiều điểm rất cụ thể, nhận xét rất chính xác, như vấn đề bất hòa giữa N. Nhạc, N. Huệ, nguyên nhân..., có những việc rất lý thú, rất đau xót, nhất là cuộc đời Diệu, Xuân, Dũng, Long... v.v..

Tôi chưa có thể viết lời góp ý ngay, mà cần phải đọc lại bằng lý trí (vì nay mới đọc bằng tình cảm) nhưng có hai vấn đề cần gợi ý trước:

1. Đúng như anh nói trong bài giới thiệu: Tập này không thể gọi là một quyển lịch sử vì tài liệu một số lớn chưa được phối kiểm một cách chặt chẽ. Đó là khoa học. Tuy nhiên nó lại bao gồm rất nhiều tư liệu chính xác mà chính sử không biết hoặc không nêu, hoặc xuyên tạc, hoặc nhầm lẫn. Nó chính xác hơn vì nó được bảo tàng trong ký ức của nhân dân địa phương, nó còn dấu vết tại

địa phương. Vì vậy tôi đề nghị anh nên nói rõ hơn trong Tựa, đính chính sai lầm của sách cũ, cũng như các suy đoán theo định kiến của các nhà sử mới

2. Nói về Nhà Tây Sơn mà rất ít nói những tình cảm Tây Sơn để lại, trong nhân dân địa phương cho đến nay, là một điều thiếu sót. Hình như không phải chỉ Kiên Mỹ thờ ba Vua mà ngay cả ở Vân Tường cũng có việc làm lễ hàng năm

Cần hỏi lại anh Đồng xem có biết được bài văn tế mà lý trưởng Kiên Mỹ, đời này sang đời khác, truyền khẩu bí mật cho nhau để đọc khi tế ba Vua. Bài văn tế ấy cho đến đời Xã Suyền chết 1947 mang theo xuống tỉnh Quang Trung. Được bài văn ấy là một cống hiến lớn cho lịch sử

Việc 2 cây Ké, Cây treo cờ làm lễ xuất quân ở chân đèo An Khê được nhân dân gìn giữ làm vật lưu niệm, mãi đến thời Mỹ mới bị ngụy chặt phá..., cũng đẹp và có ích. Văn của Gi ao viết giản dị mà hấp dẫn, rành rọt. Có một số địa danh, sự việc cần được bàn kỹ lại

Lý Tài, Tập Đình là hai tên tướng giặc Tàu Ô về giúp Tây Sơn, có đóng quân tại Phú Yên, nơi đến nay vẫn còn dấu: Núi Trại Khách ở Đồng Xuân. Ở đó cũng lưu lại một câu hát đưa em:

Gió đưa ông đội về Tàu

Bà đội ở lại xuống bàu bắt cua

Bắt cua làm mắm cho chua

Gởi về ông đội khỏi mua tốn tiền.

Đó là sau khi hai tướng tàu bỏ trốn về Hải Nam, vợ me Tàu bỏ lại bị nhân dân chế giễu..

QUÁCH TẠO (Quách Gi ao trích sao)

SÁCH THAM KHẢO

1. Đại Nam chính biên liệt truyện Nguyễn Phương dịch
2. Hoàng Lê Nhất Thống Chí Ngô Tất Tố dịch
3. Đại Nam Nhất Thống Chí Nguyễn Tạo dịch
4. Tây Sơn lương tướng truyện Nguyễn Trọng Tri
5. Tây Sơn văn thần truyện Nguyễn Bá Huân
6. Nguyễn triều long hưng sự tích Trần Văn Tuấn
7. Việt Nam Văn Hiến Sử Lý Văn Hùng, Thôi Triệu Miên.
8. Dụ Am Văn Tập Phan Huy Ích
9. Việt Nam sử lược Trần Trọng Kim
10. Quang Trung Nguyễn Huệ Hoa Bằng
11. Vua Quang Trung Phan Trần Chúc
12. Triều Tây Sơn Phan Trần Chúc
13. La Sơn Phu Tử Hoàng Xuân Hãn
14. Lịch sử Tây Sơn (bản thảo) Bùi Văn Lãng
15. Hùng khí Tây Sơn Lam Gi ang
16. Sài Gòn xưa và nay Vương Hồng Sển

17. Lịch sử Việt Nam NXB Văn Hóa Hà Nội
18. Thiên tài quân sự Nguyễn Huệ NXB. Quân đội nhân dân
19. Một số trận quyết chiến chiến lược NXB. Quân đội nhân dân
20. Nhân vật Bình Định Đặng Quý Địch
21. His toire de I In do chine Las son
22. Nou velle des Mis sions EtrangèresM.dela Bis sachères
23. Bul letin de la Sté des Etudes In dochi nois es
24. Luận án về Nguyễn Huệ 1753-1788 Trần Gia Phụng
25. Tập san Sử Địa đặc khảo về Quang Trung (tập 9-10) năm 1968
26. Tây Sơn nhân vật chí Đinh Sĩ An
27. Nước non Bình Định Quách Tấn

TÁC PHẨM CỦA QUÁCH TẤN ĐÃ XUẤT BẢN

Thơ:

1. Một Tâm Lòng 1939
2. Mùa Cổ Điển 1941 - Tái bản 1960
3. Động Bóng Chiều 1965
4. Mộng Ngân Sơn 1966
5. Giọt trăng 1973
6. Trăng Hoàng Hôn 1999
7. Tổ Như Thi (thơ dịch) 1973 - Tái bản 1995
8. Lữ Đường Thi (thơ dịch) 2000
9. Tuyển thơ 2002
10. Vui Với Trẻ Em 1994

Văn:

1. Trăng Ma Lầu Việt 1942 - Tái bản 2002
2. Nghìn lẻ một đêm (4 tập) 1958 - Tái bản 1994
3. Nước Non Bình Định 1968 - Tái bản 1999
4. Xứ Trầm Hương 1969 - Tái bản 1992; 2002
5. Đời Bích Khê (hồi ký) 1971
6. Đôi nét về Hàn Mặc Tử (hồi ký) 1988
7. Họ Nguyễn thôn Vân Sơn 1988
8. Nhà Tây Sơn (+ Quách Gi ao) 1988 - Tái bản 1998; 2000; 2001
9. Nét Bút Gi ai Nhân 1998
10. Bước lãng du 1998
11. Thi Pháp Thơ Đường 1998
12. Bóng Ngày Qua (Đời Văn Chương) 1999
13. Trường Xuyên Thi Thoại 2000
14. Bóng Ngày Qua (Bàn Thành Tứ Hữu) 2001
15. Võ Nhân Bình Định (+ Quách Gi ao) 2001
16. Những Tấm Gương Xưa 2001

CHƯA XUẤT BẢN

Thơ:

1. Tiếng Vàng Khô Thơ thất ngôn
2. Nhánh Lục Thơ lục bát
3. Mây Cổ Tháp Thơ ngũ ngôn
4. Cánh Chim Thu Thơ ngũ ngôn
5. Vị La Phù Thơ ngẫu chiếm
6. Phấn Bướm Còn Vương Thơ thất ngôn
7. Nửa Rừng Trăng Lạnh Thơ lục bát
8. Giàn Hoa Lý Thơ lục bát
9. Trăm Thiên Đường Luật Thơ thất
10. Móc Động Tàu Cau Thơ thất ngôn
11. Áo Đắp Tâm Tư Thơ thất ngôn
12. Xuân Còn Rơi Rớt Thơ thất ngôn
13. Ngục Trung Nhật Ký Thơ dịch
14. Bóng Hương Xưa (Việt Nam Hán Thi) Thơ dịch
15. Thơ Biền ngẫu Văn tế, Văn bia

Văn:

1. Hương Vườn Cũ Thi thoại
2. Trong Vườn Hoa Thơ Thi thoại
3. Những Bức Thư Thơ (2 Tập) Thi thoại
4. Hứng Phấn Nâng Hương Thi thoại
5. Cảnh Cũ Còn Đây Du ký
6. Nghìn Lẻ Một Đêm (4 Tập Tiếp)
7. Thi pháp
8. Bát Canh Tập Tàn Bút ký
9. Tà Bá Nạp Bút ký
10. Những Giác Mộng Không Mê Bút ký
11. Phong Trào Cần Vương Tỉnh Khánh Hòa Khảo cứu
12. 40 Năm Văn Học Khánh Hòa Khảo cứu
13. Bóng ngày qua (10 tập) Hồi ký

VIẾT CHUNG VỚI QUÁCH GI AO

1. Nhà Tây Sơn
2. Võ Nhân Bình Định
3. Hát Bội Bình Định
4. Thi Nhân Bình Định

MỤC LỤC

Lời đầu sách 5

Lời thưa 9

-Ấp Tây Sơn 15

- Nhà Tây Sơn 24

- Tây Sơn khởi nghĩa 49

- Anh hùng nghĩa sĩ giúp nhà Tây Sơn dựng nghiệp 60
- Nhà Tây sơn đánh nhà Nguyễn ở mặt Bắc 87
- Đánh với nhà Nguyễn ở mặt Nam 93
- Tây Sơn Vương sửa thành Đồ Bàn và xưng đế hiệu 100
- Nguyễn Phúc Ánh xưng vương - Tây Sơn bình Gia Định 117
- Tây Sơn phò Lê diệt Trịnh 144
- Cảnh nứt rạn trong nhà Tây Sơn 160
- Bắc Bình Vương đối phó mặt Bắc 166
- Chiêu Thống rước Tàu về đánh Tây Sơn 175
- Vua Quang Trung đại phá quân Thanh 182
- Vua Quang Trung đối ngoại 196
- Vua Quang Trung và vấn đề nội trị 205
- Vua Quang Trung băng hà, Nguyễn Quang Toản kế vị 221
- Nguyễn Phúc Ánh nổi dậy đánh Tây Sơn 231
- Tình hình ở Diên Khánh và Phú Xuân 239
- Cuộc đại chiến ở Quy Nhơn giữa hai nhà Nguyễn 247
- Trần Quang Diệu chiếm Bình Định, Nguyễn Phúc Ánh chiếm Phú Xuân 254
- Cảnh Thịnh ra Bắc Thành, Nguyễn Phúc Ánh xưng đế hiệu 270
- Sự trả thù của nhà Nguyễn đối với nhà Tây Sơn 283 - Lòng dân đối với nhà Tây Sơn
- Thay lời kết 317
- Phụ lục 319
- Sách tham khảo 347
- Tác phẩm của Quách Tấn 348

CHÚ THÍCH

- [1] Trĩ: có nghĩa là núi. Đối trĩ: chỉ hai ngọn núi đối nhau
- [2] Hàn mặc: văn chương.
- [3] Trụ ba biểu: trụ vôi, có hình hoa sen trên đầu
- [4] Trong Nước non Bình Định đã nói kỹ càng về núi sông vùng Tây Sơn
Ở đây chỉ rút những nét đại cương và chỉ đề cập đến những ngọn núi có để dấu hoặc nhiều hoặc ít của cuộc khởi nghĩa của nhà Tây Sơn
- [5] Quy Nhơn là tên phủ thuộc dinh Quảng Nam, phủ Quy Nhơn chia làm ba huyện: Bồng Sơn, Phù Ly, Tuy Viễn. Sau này Quy Nhơn đổi ra Bình Định và các huyện. Tuy Viễn, Phù Ly, Bồng Sơn bị cắt chia làm bảy huyện:
 - Tuy Viễn chia ba: Bình Khê, An Nhơn, Tuy Phước
 - Phù Ly chia hai: Phù Cát và Phù Mỹ
 - Bồng Sơn chia hai: Hoài Nhơn, Hoài Ân
- [6] Kiên Mỹ ở dưới Phú Lạc, Phú Lạc không có chợ. Bến sông đò đậu để buôn trâu gọi là bến Trường Trâu, gọi tắt là bến Trâu, hiện vẫn còn
- [7] Theo Tây Sơn nhân vật chí của Đình Sĩ An, thời Cảnh Thịnh

[8] Bách nhị: lấy từ chữ bách nhị sơn hà chuyện hai người dựa vào thế núi hiểm trở chống lại một trăm người mà không bị đánh bại

[9] Xem tiểu sử bà Nhạc ở đoạn sau (đoạn nói về ông Nguyễn Văn Tuyết)

[10] Núi này mang tên Kiếm Sơn là do tích được kiếm của Nguyễn Nhạc. Sử sách chép rằng ông Nhạc lượm được gươm tại núi An Dương. Sự thật đó là thanh cổ kiếm cụ giáo Hiến giữ gìn cho ông Nhạc

[11] Hòn Giải có tên là hòn Trống (cổ sơn) lại thêm tên hòn Ân, (Án Sơn)

[12] Sử nhà Nguyễn chép rằng Nguyễn Nhạc thua bạc hết tiền thuế, bị truy nã, do đó chạy vào rừng làm giặc

[13] Người Gia Rai coi bộ lạc mình là con cháu chính thống của thần Lửa cho nên đã mang tên của thần Lửa là Gi arai (Djarais)

[14] Không có gì lạ: Lấy giấy trắng tốt nhúng dầu trong phơi khô rồi phất trong lòng giỏ bội. (Giấy nhúng dầu xong để khô trông giống tờ ny-lông). Đổ nước vào giỏ, nước không chảy, giấy không bị ướt

[15] Con bạch mã sau này trở thành một chiến mã. Khi ông Nhạc qua đời, ngựa trở về núi

[16] Rừng Mộ Điều sau trở thành cánh đồng gọi là cánh đồng Cô Hầu và ngọn núi ở giữa đồng bàu đặt tên là núi Hoàng Đế

[17] Cửa Giã là Quy Nhơn hiện thời, Huyện Khê là hiệu. Tên thật không rõ

[18] Nguồn An Tượng nằm trong dãy núi phía Nam của huyện Tuy Viễn. Nhưng Huy, Tứ Linh là 2 kếp hát, hát hay võ giỏi

[19] Sau này Bồng Sơn chia làm hai là Hoài Nhơn và Hoài Ân. Phù Ly chia làm hai là Phù Cát ở trong Phù Mỹ ở ngoài. Tuy Viễn chia làm ba là Bình Khê ở trên và nằm trọn trong ấp Tây Sơn cũ. An Nhơn ở giữa, Tuy Phước ở cuối và chạy xuống tới biển Thị Nại

[20] Đại Nam Chánh biên Liệt truyện và Khâm Định Việt sử Thông Giám Cương Mục có chép rõ việc Nguyễn Nhạc dùng mưu vào thành làm nội ứng. Nhưng lại chép người từ ngoài đánh vào là Nguyễn Thung, vào hạ thành lúc ban đêm. Nhưng theo bức thư của Linh mục Ju mil la de Diego đăng ở Bul letin de la Société des Etudes in dochi nois es, Nou velle série, Tome XV, nos 3 et 4 - 1940 thì thành hạ lúc ban ngày và do đoàn quân của Nguyễn Thung và Nhưng Huy điều khiển. Nhưng theo các phụ lão Bình Định thì Nguyễn Thung là một nhà giàu không biết võ, lúc hạ thành Quy Nhơn đang lo vận tải lương thực

[21] Hai thôn Phú Phong, Xuân Hòa, sau này ghép thành xã Bình Phú. Phú Phong Xuân Hòa ở phía Nam, Kiên Mỹ, Thuận Nghĩa, Đồng Hòa ở phía Bắc, cách nhau con sông Côn

[22] Theo cụ Bùi Sơn Nhi ở Xuân Hòa thì đó là bà cao tổ của ông Hương mục Ngạc, một võ sư trứ danh ở An Vinh, thời Pháp thuộc

[23] Con ngựa này lúc bà ra phò Vua Quang Trung ở Phú Xuân vẫn còn, và bà thường cỡi ra mặt trận. Cho nên cụ Nghè Trì tặng bà câu: Bạch mã trì khu cổ chiến trường, Tướng quan bách chiến thanh uy dương

[24] Vịnh Bùi Thị Xuân cụ Nghè Trì có câu: Hoàng hôn thành dốc bi già động, Hữu nhân diệu tử phù dung kiêu

[25] Thuận Ninh ở trong vùng Tây Sơn ở phía bắc sông Côn, thuộc Bình Khê

[26] Họ Trần Quang ở Nghĩa Bình có hai nhánh, một nhánh ở Ân Tín, Hoài Ân, một nhánh ở Tư Sơn, Đức phổ. Hai nhánh trước đây thường gặp nhau trong dịp chạp mả tổ ở Ân Tín. Trần Quang Diệu thuộc nhánh Ân Tín, hiện còn mả tổ và từ đường. Mả tổ có bia đề: Trần gia tổ sơn

[27] Kim Sơn ở Hoài Ân. Ở Kim Sơn có đường núi đi vào Bình Khê. Quê hương nhà anh hùng Tăng Bạt Hổ

[28] Chuyện ông cụ họ Diệp ở Kim Sơn do ông bạn Diệp Đình Chi kể lại. Ông cụ là ông tổ cao đời của họ Diệp

Ông Diệp Đình Chi, thời Pháp thuộc làm trợ giáo ở Đà Lạt, thời kháng chiến chống Pháp về ở Vĩnh Thạnh. Sau Hiệp định Giơnevơ, trở lại Đà Lạt, qua đời trước ngày thống nhất. Ở Hoài Ân vào Bình Khê có đường núi, qua lại rất gần nhưng khó đi. Kim Sơn là một dãy núi nằm trong địa hạt Hoài Ân

Thế rất hiểm, khí rất hùng

Có hai ngọn cao nhất là hòn Tổng Dinh và hòn Trà Vinh. Núi không cao lắm (dưới 500 thước) nhưng chung quanh có núi khe làm trì. Lại có nhiều thú dữ nên ít ai dám đến

[29] Cao Miên là Cao Man, tên do Minh Mạng gọi, trước kia gọi là Cam Bộc Trì nay gọi là Cam puchia

[30] Bà này sau làm tỳ tướng bà Bùi Thị Xuân

[31] Kiên Đồng thuộc huyện Tuy Viễn ở vùng Tây Sơn Hạ tức Bình Khê. Ở cách Kiên Mỹ một thôn phía đông là thôn Thuận Nghĩa

[32] Roi tức trường côn. Thuật đánh roi của ông Hưng truyền đến Hồ Ngạnh ở Thuận Truyền (thôn ở phía tây bắc Kiên Đồng) là tám đời

[33] Có người bảo Nhưng Huy và Tứ Linh là hai kép hát hát hay võ giỏi. Thủ hạ gồm có vài ba người. Xét nơi nào có thể làm ăn được thì tổ chức một vài đêm hát bội để ai nấy lo coi hát bỏ việc tuần phòng, rồi mới ra tay hốt của. (Nhưng là tiếng gọi người dầm đầu gánh hát về mặt nghệ thuật. Tư hay tứ là thứ Bốn)

[34] Hoa Bằng trong Quang Trung, chép rằng Nhậm là tướng nhà Nguyễn bị bắt năm Bính Ngọ 1786 trong trận Nguyễn Huệ đánh Gia Định. Nhưng không có trận đánh Gia Định nào vào năm Bính Ngọ

Trên đây, chép theo truyền thuyết và theo Tây Sơn lương tướng của Nguyễn Trọng Trì;

[35] Ngô Văn Sở gốc ở Thanh Hóa vào lập nghiệp ở Bình Thạnh đã lâu đời. Hiện nay còn con cháu là Ngô Xuân Liêm

[36] Ba nơi sông Cối, sông Thế, bãi Kim Sơn ở cách nhau không xa

[37] Mỹ Thị tức Mỹ Khê ở trong phạm vi Đà Nẵng hiện tại

[38] Trong Việt Nam Sử Lược của Trần Trọng Kim chép: Nguyễn Nhạc không lo mặt Bắc nữa, bèn lập mưu để đánh lấy đất Nam, đem con gái mình là Thọ Hương dâng cho Đông Cung và khoản đãi một cách rất tôn kính, rồi sai người đến giả nói với Tổng Phước Hiệp xin về hàng để lo khôi phục đất Phú Xuân, Hiệp tưởng thật, không phòng bị... Nguyễn Huệ đem quân đánh, Phúc Hiệp ... thua chạy..

Xét: Nguyễn Nhạc có hai gái đầu và ba trai là Bửu, Đức, Lương. Con gái đầu lúc ấy (1774) mới chừng mười, mười hai tuổi, sau này một gả cho Vũ Văn Nhậm, một cho Trương Văn Đa. Như thế việc gả con cho Đông Cung không thể có

[39] Phú Lạc, Kiên Mỹ, Thuận Nghĩa, Đồng Hòa, từ tây xuống đông, thôn này giáp thôn nọ, thuộc về Tây Sơn Hạ (trước là huyện Tuy Viễn chia ba - Bình Khê - An Nhơn, Tuy Phước - thì Tây Sơn Hạ thuộc về Bình Khê)

[40] Trong sách của cụ Bùi Văn Lang chép là Nguyễn Văn Duệ

[41] Việt Nam lược sử của Trần Trọng Kim chép là Tây Sơn Vương. Sách Tây Sơn của Bùi Văn Lang chép là Minh Đức chúa công

[42] Vua Thái Đức dựa theo quan chế nhà Trần. Nhưng đời Trần, An Phủ Sứ thuộc văn gì ai ngoại chức. Phòng Ngự Sứ thuộc về võ gì ai ngoại chức. Đời Tây Sơn không phân biệt văn võ, mà phân biệt phủ lớn phủ nhỏ

[43] Miếu được luôn luôn tu bổ nên mãi trước năm 1945 vẫn còn

Hành khách đến miếu thường xuống xe đốt hương

[44] Gò đó vẫn còn, tục gọi là gò Tập voi

[45] Tại núi Phương Mai còn di tích. Ở Diên Khánh, xưởng cất ở dưới chân núi địa đầu thành phố Nha Trang. Núi ấy có xưởng đóng thuyền ở dưới chân nên gọi là Núi Xưởng. Sau đó Trần Quang Diệu cất trại thủy binh trên núi để chặn binh Nguyễn Phúc Ánh nên núi lại mang tên là núi Trại thủy

[46] Lò đúc Quang Hiến hiện nay vẫn còn di tích. Nông dân địa phương thường đào được gang, quặng sắt, đồng vụn... để đúc súng đánh Pháp

[47] Thượng phong tiết, đa phong lực, nhiều phong nhả. Ông là tác giả bộ Trần Triều Thông Sử Cương Mục soạn năm Quang Trung thứ tư

[48] Địch danh là Hỏa hổ lớn bằng cổ tay, làm bằng đèn khối, rất nhạy lửa, nước tưới không tắt, chỉ đất bùn mới dập tắt

[49] Nghe truyền rằng viên tướng Xiêm thấy Bùi nữ tướng đường kiếm tuyệt luân, sắc đẹp lại tuyệt mỹ, đứng ngó sững sờ nên bị nữ tướng chém không đỡ kịp. Đầu giặc bay xa đến mấy dặm và bị rơi dính trên cây cao

[50] Các sách Quốc ngữ đều chép là Chiêu Sương và giải thích rằng Chiêu là một chức quan. Nhưng sách Nguyễn triều long hưng sự tích lại chép là Triệu Tăng và gọi là Thế Tử

[51] Các sách Quốc ngữ đều chép rằng trong số tướng tá chạy theo Nguyễn Phúc Ánh có Lê Văn Quân. Song nghe truyền Quân bị thua trận Ba hai xấu hổ

tự sát. Lời truyền phù hợp với lời ghi trong Đại Nam Nhất Thống chí nơi mục sông ngòi và mục nhân vật

[52] Từ khi họ Trịnh cầm quyền, thì bên nhà vua gọi là Triều Đình bên phủ chúa gọi là Phủ Liêu. Mọi việc về chính trị, quân sự... đều do bên phủ Liêu định đoạt cả

[53] Kiếu mệnh là trái mệnh. Kiếu chiến là không có mệnh Vua mà cứ xuất quân

[54] Vua Thái Đức ra đi ngày nào và đến Thăng Long ngày nào không được biết

Theo Hoàng Lê Nhất Thống chí thì nhà vua được tin Nguyễn Huệ chiếm Thăng Long ngày 14 tháng 7 năm Bính Ngọ. Năm Bính Ngọ nhuận hai tháng 7. Có thể đoán là nhà vua từ Quy Nhơn ra đi vào hạ tuần tháng 7 trước và đến Thăng Long vào thượng tuần tháng 7 sau

Ở Thăng Long chừng tuần nhật đề ra về ngày 14 tháng 7 nhuận

[55] Sáng hôm sau, Chinh được tin Vua tới Tây Sơn về Nam thất kinh bỏ hết tài sản, xuống chiếc thuyền buôn chạy theo. Trong thuyền Chinh có làm bài văn tứ lục Tàn cung nữ oán Bái Công để trách Nguyễn Huệ (rất tiếc hiện không còn giữ)

Sau Đặng Trần Thường dựa theo đó soạn một bài khác hay hơn)

[56] Nội da xáo thịt, lòng em sao nở? Bà nội tôi đã diễn ra Quốc âm: Lỗi lầm anh vẫn là anh Nội da xáo thịt sao đành hời em? (Q.G chú)

[57] Nguyễn Văn Tuyết ở Phú Xuân ra Thăng Long với Bắc Bình Vương

[58] Trần Văn Kỷ quy thuận nhà Tây Sơn lúc Bắc Bình Vương ra Phú Xuân và theo Vương ra Thăng Long để trừ Võ Văn Nhậm

[59] Có nhiều tác phẩm bằng chữ Hán truyền thế

[60] Có nhiều tác phẩm bằng chữ Hán truyền thế

[61] Người xưa dạy: Phụ tử tử hiếu, quân kính thần trung nghĩa là cha có hiền lành con mới có hiếu Vua có kính vì tôi mới trung tức là người trên có lo tròn bổn phận mình thì mới có quyền buộc kẻ dưới lo tròn bổn phận. Nhưng người sau lại nói: Phụ bất tử, tử bất khả bất hiếu, quân bất kính, thần bất khả bất trung

Nghĩa là Cha không lành, con không thể không hiếu

Vua không kính, tôi không thể không trung. Tức là buộc kẻ dưới phải giữ hết phận mình đối với người trên, dù người trên không giữ tròn bổn phận. Phần đông các nhà Nho theo lời sau.

[62] Đại Nam Quốc Sử diễn ca có câu nói về binh Tây Sơn: Quân dung đầu mới lạ thường Mũ mao áo đỏ chật đường kéo ra

[63] Ngạnh công: Cương quyền. Nhuyễn công: Nhu quyền

[64] Tam Điệp tục gọi là núi Ba Dội ở giữa Thanh Hóa và Ninh Bình

[65] Các sách chép là Đô Độc Mưu

[66] Theo lời của giáo sĩ Ju mil la de Diego, trong Bulletin de la Société des Etudes Indo-Chinoises

[67] Phạm Văn Trị là anh bà họ Phạm mẹ Nguyễn Quang Thùy

[68] Mười bài từ đó là: Mãn đình phương, Pháp giá dẫn, Thiên thu tuế, Lâm giáng tiên, Thu ba tể, Bốc dưỡng tử, Yết kim môn, Hạ thánh triều, Lạc xuân phong, Phượng hoàng các

[69] Bảo tất là ôm gôi: con ôm gôi cha để đón niềm vui về (tất hạ thừa hoan). Đó là Vua Càn Long muốn cụ thể hóa lời nói của Vua Quang Trung trong bài chiếu tạ ơn, và lời của chính mình khi xem xong tờ chiếu

[70] Câu này chép theo cụ Bùi Văn Lang

Có người đọc là: Tiền triều kham tiểu đại kim nhân. Lại có người đọc: Thắng triều vãng sự đại kim nhân. Chuyện Người vàng: Trong trận Chi Lăng, Lê Lợi bắt giết tướng Minh là Liễu Thăng

Sau Vua Minh buộc Vua Lê phải cống người vàng để thưởng mạng. Các triều Lê, Mạc đều nộp hàng năm. Đến đời Lê Trung Hưng, triều Lê Dụ Tông Nguyễn Hãn dùng tài ngoại giặc xin bãi bỏ. Đến đời Quang Trung, Tổng Đốc Luồng Quảng Phúc Khang An viết thư nhắc lại lệ ấy. Vua Quang Trung phản đối. Vì nể kẻ chiến thắng Vua Thanh làm ngơ

[71] Nhà hàng: Cơ quan giới thiệu về việc mua bán

[72] Lê Trung, người Phù Mỹ phủ Quy Nhơn, văn võ gồm tài. Đi lính ở Phù Ly, theo Vua Quang Trung ra Thuận Hóa, lập nhiều chiến công làm lên đến chức Đô Đốc. Tính trung nghĩa thường ngâm câu thơ của Văn Thiên Tường: Nhân sanh tự cổ thù vô tử Lưu thủ đan tâm chiếu hân thanh

[73] Theo cụ Bùi Văn Lang thì bà họ Phạm là người Duy Xuyên (Quảng Nam), cùng mẹ khác cha với Bùi Văn Nhật, Bùi Đắc Tuyên; năm 30 tuổi được phong làm Hoàng Hậu và sinh hạ được ba trai hai gái, Quang Toàn là trưởng nam. Cụ Bùi đã lầm, vì bà họ Phạm và bà họ Bùi còn miêu duệ ở Phú Phong, Xuân Hòa

[74] Theo sách La Sơn Phu Tử của Hoàng Xuân Hãn

[75] Có nhiều nhà sư hiện đại cho việc làm vua Quang Trung là chống lại Phật giáo và gọi Tây Sơn là Ngụy triều

[76] Trong lá thư đề ngày 18-7-1793 của Linh mục Le Roy gửi cho Plandin, có câu Từ khi nhà Tây Sơn lên làm chủ. Tôn giáo được tiến bộ, đăng trong Nouvelles des missions étrangères của M. de la Bis sacherie năm 1902

[77] Một loại giáo

[78] Xem mục Vua Quang Trung đối ngoại

[79] Trong Đại Nam Chánh Biên Liệt truyện chép là ngày 29 tháng 9 Nhâm Tý. Nhiều sách cũ nói về nhà Tây Sơn cũng chép theo Liệt truyện. Nhưng trong sách La Sơn Phu Tử, học giả Hoàng Xuân Hãn, đưa ra hai chứng nhân người Âu Châu là Guérard và Labrousse đều nói rằng Vua Quang Trung chết vào

tháng Septem ber 1792. Tính theo Âm lịch thì Septem ber năm 1792 kéo dài từ 15 tháng 7 đến 15 tháng 8 năm Nhâm Tý

Còn ngày 29 tháng 9 năm Nhâm Tý thì nhằm ngày 13 Novem ber 1792. Chúng tôi nhận thấy rằng lời hai chứng nhân Âu Châu hợp lý hơn là nhà viết sử hậu sinh của nhà Nguyễn. Vậy Vua Quang Trung băng vào tháng 7 năm Nhâm Tý.

[80] Sử gọi dòng Nguyễn Huệ là Nguyễn Tây Sơn, Nguyễn Phúc Ánh là Nguyễn Gia Miêu

[81] Bài đăng trên Phổ Thông của Nguyễn Vỹ

[82] Bản truyền thiếu một chữ

[83] Tuyên là anh ruột bà hoàng hậu họ Bùi, là anh con bác ruột của Bùi Thị Xuân

[84] Tuyên ở Xuân Hòa, Tú ở Phú Phong, hai làng giáp giới nhau (nay nhập thành một xã) cho nên hai bên quen biết nhau từ lúc nhỏ

[85] Về Lê Văn Hưng có một gì ai thoại rằng: Lúc còn trẻ ở nhờ nhà họ Dương, gì ao tình cùng với người tớ gái của chủ nhà tên là Ngọc Bích, Hưng tặng cho Ngọc Bích một chiếc nhẫn vàng hẹn 5 năm sau sẽ đến cưới. Quá hẹn không thấy Hưng đến, Ngọc Bích nhịn ăn mà chết

Trong thời gì an Hưng trần thủ Diên Khánh thường thương nhớ tình xưa

Có kẻ giỏi thuật thần tiên chiêu hồn Ngọc Bích tới. Hồn nói cùng Hưng rằng 13 năm sau sẽ đến hầu khăn túi. Khi Hưng được Bùi Đắc Tuyên trọng dụng, một hôm trong buổi lễ mừng sinh nhật, một thương gia ở Phú Xuân đem đến mừng Hưng một ca cơ hiệu Ngọc Bích. Hưng cho là một chuyện hy hữu, vì chẳng những tên trùng mà dung nhan cũng phảng phất người cũ nhà họ Dương

[86] Dãy núi nằm ở địa đầu thành phố Nha Trang, hiện có chùa Hải Đức và Kim thân Phật Tổ

[87] Có sách gọi là Hán Xuyên, hoặc Mỹ Xuyên

[88] Có sách chép Lê Chất là rể Lê Trung

[89] Phú Phong là quê hương của Võ Đình Tú - đã nói rõ trước kia

[90] Mới vừa đến thay Tư đồ Nghĩa được mấy tháng

[91] Cung lớn có nòng sắt, có sức mạnh mới kéo nổi dây cung. Bắn rất xa

[92] Có ghi rõ trong Dự Am văn tập của Phan Huy Ích

[93] Lúc ở Quy Nhơn bà chỉ có 2.000 nữ binh, ra Phú Xuân mới tổ chức thêm. Số voi này là voi mới. Voi bà đã luyện tập ở Quy Nhơn, đều phân phát cho các trấn. Bà chỉ đem ra Phú Xuân thót voi đầu đàn bà thường cỡi

[94] Núi Thị Dã thuộc về Tuy Phước, phía tây nam có núi Bà Thanh, có đường đi đến suối Nam Thủy ở Phú Yên. Người Thượng dùng đường này để qua lại Phú Yên và Quy Nhơn

[95] Cù Lao Xanh, Chàm gọi là Poulo Gam bia, nằm giữa hải phận Phú Yên và Quy Nhơn;

[96] Lúc bấy giờ Cách Thử chưa bị lấp, đường nước thông thương với đường Thị Nại ở phía nam thuộc về Tuy Phước;

[97] Núi Hương An ở phía đông, núi An Tượng ở phía tây, có đường liên lạc xuyên qua các ngọn núi liền đây

[98] Em rể Vua Cảnh Thịnh công chúa là con gái Bùi Thái Hậu

[99] Trương Đăng Đồ người làng Mỹ Khê, quận Sơn Tịnh, tỉnh Quảng Nghĩa (chú ruột Trương Đăng Quế). Văn võ toàn tài. Bà phu nhân sắc đẹp, võ giỏi, cùng nữ tướng Bùi Thị Xuân và bà họ Trần vợ Đô Đốc Tuyết là chỗ thâm gi ao

[100] Thơ của Nguyễn Bá Thuận đề sách Tây Sơn lương tướng ngoại truyện của Nguyễn Trọng Trì. Thơ 8 câu, đây là cặp luận. Câu thơ đại ý nói: Đền ơn nước, một tấm thân đầy cả mật (can đảm đầy mình). Nghìn năm gi ao tình với nhau, chỉ lấy tấm lòng mà luận thị phi

[101] Chắc có lỗ thông hơi trong đá nên đèn không tắt.. Khoảng 1929-1930, Tản Đà tiên sinh có đến viếng mộ. Lúc ấy hai tảng đá vẫn còn. Cuộc viếng mộ có đăng trên báo. Nay không còn thấy

[102] Những vôi đá của ba ngôi mộ bị quật vẫn còn sót ít nhiều. Ba ngôi mộ không bị phá vẫn còn, nhưng nắng mưa làm hư nhiều lắm. Một ngôi ở trong vườn họ Từ, một ngôi nằm ở trước ngõ họ Phan, một ngôi nằm ở nơi gò Vườn Xoài, cạnh con đường liên hương từ Kiên Mỹ đi xuống. Không ai dám nhận những ngôi mộ này là của gia đình, vì hình phạt của nhà Nguyễn rất tàn khốc

[103] Câu này thường nghe hát ở nhiều nơi rằng: Ruộng đồng mặc sức chim bay Biển hồ lai láng mặc tài cá đua. Câu này có tánh cách phổ thông. Câu kia, màu sắc địa phương đậm thắm. Đá Hàng là phụ lưu của sông Côn, chạy từ Nam ra Bắc, ở giữa làng Trinh Tường và Phú Phong. Từ chỗ gi ao thủy Đá Hàng và sông Côn thì sông chia làm hai chảy xuống phía đông, một gọi là sông Trước chảy sát địa phận làng Phú Phong, Xuân Hòa, một gọi là sông Sau chảy xuyên qua Phú Lạc, Kiên Mỹ, Thuận Nghĩa. Nơi sông Sau từ Phú Lạc xuống Kiên Mỹ nước rất sâu, khoảng đó gọi là Hàng Thuyền. Trên bờ có miếu, miếu ấy là miếu của làng Phú Lạc lập để thờ ba anh em nhà Tây Sơn. Có người làm tượng trong miếu này để sắc thân làng Kiên Mỹ. Sự thật thì sắc thân đề tại nhà viên thủ chỉ. Còn miếu thờ thần ở phía sau đình Kiên Mỹ

[104] Hỷ là tên tộc của Tạo

[105] Ông thân tôi làm thông ngôn cho hãng dệt Dèlignon, tuy là vai em nhưng vẫn được gọi

các cậu gọi bằng thầy vì kính nể

[106] Bùi Sơn Nhi là con cháu bà Bùi Thị Xuân và biết rất nhiều về nhà Tây Sơn

